

AMEA-nın İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu
İnsan hüquqları və fəlsəfə seriyasından

Elşən Misir oğlu Nəsibov

**Seçki hüququ insan hüquqlarının bölgü ünsürü
(komponenti) kimi**

(Fəlsəfi-elmi aspektlərlə təhlil)

BAKI-2013

Elmi redaktoru:

Aytən Mustafayeva
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
İnsan Hüquqları İnstitutunun
direktoru, Milli Məclisin üzvü

Rəyçi:

Zamiq Aslanov
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
İnsan Hüquqları İnstitutunun
elmi əməkdaşı

E.M.Nəşibov. Seçki hüququ insan hüquqlarının bölgü ünsürü (komponenti) kimi. (*Fəlsəfi-elmi aspektlərlə təhlil*). Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2013, 188 səh.

Kitabda “seçki hüququ” anlayışına “insan hüquqları anlayışı”nın bölgü ünsürü kimi baxılır. Bu baxımdan “seçki hüququ” məfhumu fəlsəfi-elmi aspektlərlə təhlil olunur. Seçki hüququnu yaradan tərkib ünsürlər də təhlil olunur və seçki hüququnun əsas məzmunu açılır. Belə qənatə gəlinir ki, seçki hüquqları insan hüquqlarının təsnifatının əsas ünsürlərindən (komponentlərindən) biridir və ümumilikdə insan hüquqlarının bölgü tərkibidir. Seçki vətəndaş hüquqlarının və ali formada vətəndaşların siyasi hüquqlarının təəcəssümü, reallaşması və təmini üçün əsas vasitə rolunda çıxış edir və koordinasiyaedici mənaya malik olur. Seçki hüququ siyasi sistemi və ümumilikdə dövləti təşkilədiçi hüquq kimi böyük önəm daşıyır. Seçki hüququ mərkəzləşdirici ünsür rolunu oynayır və siyasi sistemin təşkilində müəyyən qrupların maraqları ilə yanaşı, ümumilikdə bütün vətəndaşların maraqlarının təmin olunmasında xüsusi əhəmiyyətə malik olur.

Əsərdə belə qənatə gəlinir ki, seçki hüququ bir məfhum kimi həm də tezisdır, ümumiləşdirici məzmunu malikdir. Bununla bərabər, tərkib və bölgü ünsürü olduğundan sintez və konkret hallarda analizdir (nəticədir). “Seçki hüququ” anlayışı fəlsəfə və elmin əsas obyektlərindən biridir. Bu hüquq həm ümumiləşdirici, həm də xüsusişəşdirici mənə daşıyır.

Kitab hüquqşünaslar və fəlsəfə ilə maraqlananlar (fəlsəfəşünaslar) üçün faydalı ola bilər.

4702000000
N098 – 2013 *qrifli nəşr*

ISBN: 978-9952-8024-4-3

© «Elm və təhsil», 2013

MÜNDƏRİCAT:

GİRİŞ. Təbiət və insan haqqında fəlsəfi esse (sərbəst düşüncə).....	4
“Seçki” məfhumu və onun tərkib mahiyyəti – insan hüquqları kontekstindən təhlil	69
Azadlıq, hüquq, seçki hüququ anlayışları və anlayışların qarşılıqlı şərtləndirici məzmunu.....	91
“Seçki” məfhumu fəlsəfə və elmin obyektinə kimi.....	98
“Hüquq-vətəndaş-dövlət hüququ” birləşmiş anlayışı və seçki hüququ.....	120
Seçki hüquqlarının təsnifatı	139
Obyektiv və subyektiv seçki hüququ.....	143
İnsan hüquqları, seçki hüquqları və bu hüquqların təmin olunmasında resurslar amili.....	146
Seçki və maariflənmiş cəmiyyətlər	151
Xalqın milli psixologiyası, dövlət quruluşu və seçki amili.....	153
Seçki-dövlətlə cəmiyyət arasında bağlayıcı vasitə kimi ..	155
Seçki şəraitinin yaradılmasının və yetişməsinin əsasları.....	157
Seçkilər və gələcək hüquqların təmin olunması	158
Hüquqi dövlət və seçki amili	161
Seçki prosesləri və inkişafın əsasları	165
Qrafiklər bölməsi	174
NƏTİCƏ.....	184
İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT.....	186

GİRİŞ:

Təbiət və insan haqqında fəlsəfi esse (sərbəst düşüncə)

- Əsaslar** istinadlardır, məqsəd və məqsəd olanlardır;
- Faktların sayı **aşkar olunanlardır**;
- Sübutların sayı **aşkar olunan faktlardır**;
- Sübutları a karlamaq **məntiqin işidir**;
- Məntiqi əməliyyatlar** beyinin funksiyasıdır;
- Deməli, əsasları müəyyən etmək beyinə xasdır.**

- Element əlamətdir**;
- Əlamət formadır**;
- Forma məzmunudur**;
- Deməli, element məzmunudur.**

- Element məkandır**;
- məkan formadır və məzmunudur**;
- Deməli, element məzmunudur.**

- Məkan elementdir**;
- Element əlamətdir**;
- Deməli, məkan elementdir.**

- Zaman elementdir**;
- Məkan elementdir**;
- Element əlamətdir**;
- Deməli, zaman əlamətdir.**

- Element hərəkətin əsasıdır, əsas obyektidir**;
- Hərəkət enerjidir, enerji yaradandır, enerji təmin edəndir**;
- Deməli, element enerji yaradandır.**
- Hərəkət sürətdir**;
- Sürət elementə xasdır**;

**-Enerji hərəkətdirsə,
-Deməli, sürət enerjidir, enerji verəndir.**

**-Günəş enerjidir;
-Enerji hərəkətdir;
-Element hərəkətdir;
-Deməli, Günəş hərəkətdə olan elementdir, element birləşməsidir.**

**-Element axını hərəkətdir,
-Hərəkət axını dəyişmədir;
-Dəyişmə zamandır;
-Deməli, element axını zamandır.**

**-Element axını sürətdir;
-Sürət enerjidir;
-Enerji hərəkətdir;
-Günəş hərəkət edəndir;
-Deməli, Günəş enerjidir.**

**-Günəş enerjidir;
-Enerji axındır;
-Axın dəyişmədir;
-Dəyişmə zamandır;
-Deməli, Günəş zamandır.**

Müyyən olunanlarla qeyri-müyyən olunanlar arasında **şərti sərhədlər** yaranır. Bu şərtlərdə qeyri-müyyən olunan eyni müyyənliyə çevrilir. Eləcə də müyyən olunanlar qeyri-müyyən olunanlara çevrilir. Aradırmaların davam etməsi qeyri-müyyənliyi müyyənliyə çevirir. Bununla da kainatın bütövlüyü prinsipi ortaya çıxır. Qeyri-müyyənlik və müyyənlik həmişə bir-birilə tərkibdirlər, həmişə bütövdürlər. Yəni, yarımstruktur və strukturduurlar. Qeyri-müyyən müyyən olunanların, müyyən olunanlar isə qeyri-müyyən

olunanların t rkibidirl r. Dem li, kainat bütövdürs , t bi td olan h r bir hiss cik h m t rkib hiss , h m d bütövdür. Dü ünc nin obyekt h m t rkib hiss dir, h m d bütövdür, tamdır, strukturun özüdür. Bu baxımdan da strukturlar t snif olunur v t rkib etibaril n kiçik hiss l r q d r ayrılır. n son böllün n yoxdur, bu olarsa, heç n olar. O da absurddur. Bölünm nin sonu yoxdur, bu n tic d ks -bölünm zliy , aparıb çıxarır. T rkib hiss nin sonu bütöv aparır. Buradan bel bir m ntiq ortaya çıxır ki, kainatda n kiçik hiss cikl rin sonu böyüklüy -n h ngliy aparıb çıxarır. Y ni, kainat n kiçik elementd n n böyük element do ru-bütövlükd n v onun t rkibind olan t rkib hiss l rd n ibar tdir. Kainat d yi n vahidlikl rd n ibar tdir. Buna gör d z ngin struktura malikdir.

DÜŞÜNCƏ HAQQINDA

DÜ ÜNC NSANI DAHA ÇOX T B T BA LAYIR V ONU “ÖZÜNÜD RK ” T HR K ED R. DÜ ÜNC NSANIN T B T N ÜNSÜRÜ, YARADANI, N T C S OLMASI Q NA T N G LM K ÜÇÜN DAHA YAX I MKANLARI YARADIR. ÖZÜNÜD RK PROSES H M DAX LD N (ORQAN ZM N-BEY N N DAX L ND NB), H M D K NARLA LAQ D NBA VER R. EL BEY N D DAX L N K NARDAN Q BUL ED L N S QNALLARLA FORMALA DIRIR. TRAF S QNALLARSIZ DÜ ÜNC N N OLMASI ABSURDDUR. DÜ ÜNC EL T B T N V FÖVQ LT B T N ÇOX K Ç C K ELEMENTL R N N AXINLA BEY N DUY U ORQANLARI L Q BUL ED LM S D R. BUNA GÖR D TRAF LA DAHA SIX LAQ S OLAN BEY N N SB T N NK AF ETM OLUR. DEM L , ÖZÜNÜD RK K ST QAM TD N MEYDANA G L N ENERJ V HD T D R, BU BAXIMDAN FAYDALIDIR, LAZIMDIR, Z RUR D R. “ÖZÜNÜD RK” F LS F D R,

ÇÜNK ÇOX D R N V GEN M NADIR, HAT L M ZMUNLUDUR. “ÖZÜNÜD RK” N T RK B S ELMD R, BU BAXIMDAN OBYEKT B Z M ADLANDIRDI IMIZ RUH AL MD R. BU AL M N PROBLEML R N V MAH YY T N D RK ETM K S M QS DD R.

ÖZÜNÜD RK L TARA ZLIQ YARANIR V NSANIN ÖZÜN D Y R BÖYÜYÜR. ÖZÜNÜD RK K MÜH T N V HD T ND , M RK Z - RT “SIFIR” OLMAQLA, “SA A” V “SOLA” DO RU MEYDANA G L N TARA ZLIQDIR, N ZAMDIR, HARMON YADIR, BU BAXIMDAN DA DAL TD R. BA LAN IC KOORD NATININ SA I V SOLU TARA ZLIQ SAH - L R D R, MÜC RR D B RAB RL K MÜST V S D R. ÖZÜNÜD RK NSANIN DÜ ÜNC STRUKTURUNUN T KM LL M S N N SASIDIR. DEM L , TARA ZLIQ SL ND ÖZÜNÜD RK N SAS MAH YY T N T K L ED N **ƏDALƏTDİR**. HÜQUQ DA DAL T N FAD S OLDU UNA GÖR ÖZÜNÜD RK VAS T - S D R. **HÜQUQ FƏLSƏFƏSİ ELƏ ÖZÜNÜDƏRK FƏLSƏFƏSİDİR**, ÇÜNK NSAN F AL YY T N N POZ T V SASIEL HÜQUQDUR, DAL TD R. MÜNA - S B TL RD HÜQUQ SAH BL KD R, S LAH YY T - D R, XT YAR V V Z F D R. HÜQUQ MÜTL Q V MÜTL QL Y N MÜ YY N H DL R ND (KEÇ C L K ZAMANI V M KANINDA -BU KEÇ C L Y D RA T MEYDANA G T R R) N SB OLAN ANLAYI DIR. BURADA ARTIQ RA T NORMASI H DL R RO - LUNDA ÇIXI ED R, EL H DL R N ÖZÜDÜR. DEM L , HÜQUQ NORMA H DL R L MÜ YY N OLUNANDIR. NORMA H DL R N MÜ YY N ED N AM LL R: VARLIQ ÜNSÜRL R , DÜ ÜNC KATEQOR YALARI – ELEMENT, GÜC, POTENS AL, T S R, MKAN, RA T, M KAN V S.-D R. HÜQUQ

T B TD N NSANLARA VER LM NEM TL R N
FAD S D R, BU BAXIMDAN DA T B D R.

(QEYD: MATERİYA VƏ ŞÜR VƏHDƏTİ KAINATIN MIKROQURULUŞUDUR. BUNLAR KAINAT (TƏBİƏT) ELEMENTLƏRİNİN BƏRK VƏ YUMŞAQ, ELƏCƏ DƏ TAM YÜNGÜL ŞƏKİLDƏ OLAN VƏHDƏTİDİR VƏ BİR-BİRİNİ TAMAMLAYAN İKİ HİSSƏDİR, HİSSƏLƏR CƏMİDİR. İNSANLAR TAM MATERİYALARDAN-TƏBİƏT (KAINAT-ULDUZLAR SİSTEMLƏRİ BİRLİYİ, QALAKTİKALAR BİRLİYİ) ELEMENTLƏRİNDƏN TƏŞKİL OLUNUBLAR. İNSANLARA GƏLƏN SİQNALLAR, YƏNİ, İNSANLARIN DUYĞU ORQANLARI İLƏ QƏBUL ETDİKLƏRİ SİQNALLAR DA HİSSƏCİKLƏR-KİÇİK ELEMENTLƏR AXINIDIR. MƏSƏLƏN, GÜNƏŞİN İSTİLİYİ ELƏ ENERJİ AXINIDIR. GÜNƏŞ BU BAXIMDAN ÖZ SİSTEMİNİN SİQNALLARININ MƏNBƏYİDİR. YER ÜZƏRİNDƏ OLAN SİQNALLARI DA GÜNƏŞİN ÇEVRİLMƏLƏRİ İLƏ ƏLDƏ ETMƏK OLUR. MƏSƏLƏN, TƏBİƏTDƏ OLAN SİQNALLARI İNSANLAR GÜNƏŞİN BƏRK MATERİYAYAYA OLAN TƏSİRLƏRİNDƏN, YƏNİ GÜNƏŞ-BƏRK MATERİYA VƏHDƏTİNDƏN ƏLDƏ EDİRLƏR. BİZİM PLANETİN GÜNƏŞDƏN KƏNAR OLAN ƏLAQƏSİNDƏ İSƏ SİQNALLARI BAŞQA ULDULAR VERİRLƏR. BU BAXIMDAN KAINAT FÖVQƏLQÜVVƏDİR, FÖVQƏLENERJİDİR (QALAKTİKALAR ÜZƏRİNDƏ). İNSAN İSƏ BU FÖVQƏLENERJİNİN SADƏCƏ KİÇİK BİR HİSSƏSİDİR. GÜNƏŞ SİSTEMİNDƏ YER ALAN İNSAN ÜÇÜN SİQNALLAR DAHA ÇOX GÜNƏŞDƏN GƏLİR. ÇÜNKİ İNSAN DAHA ÇOX GÜNƏŞ SİSTEMİNİN ZAMANINA TABEDİR. DİGƏR GÜNƏŞLƏ BİZİM SİSTEMİN ƏLAQƏSİ OLDUĞUNA GÖRƏ, BAŞQA GÜNƏŞ SİSTEMİNDƏN DƏ İNSANLARIN SİQNALLAR ALMASI MÜMKÜNDÜR. BU SİQNALLAR GÜNƏŞ

**SİQNALLARINDAN FƏRQLİ OLA BİLƏR. YƏNİ,
KAİNAT FƏRQLİ ZAMANA MALİK OLAN
ULDUZLAR SİSTEMİNDƏN İBARƏTDİR. ONDA BELƏ
ÇIXIR K**

- BUNALARA DİGƏR PLANETLƏRİN VƏ ULDUZLARIN SİQNALLARINI DAXİL ETMƏK OLAR. YER ÜZÜNDƏ DAHA ÇOX SİQNAL QƏBUL EDƏN İNSANIN DÜŞÜNCƏSİ DAHA BÖYÜK, DAHA TƏKMİL, DAHA DƏRİN OLAR. YER ÜZÜ BÜTÜN SİQNALLARLA DOLUDUR. BİR ÇOX İNSANLAR SİQNALLARI ÇOX QƏBUL EDƏ BİLİRLƏR. BU PRİNSİP DƏ PEYĞƏMBƏRLİYƏ, MÜDRİKLİYƏ, ÖNCƏGÖRMƏYƏ APARIB ÇIXARIR. SİQNALLARI QƏBUL EDƏN İNSANLARDA ENERJİ ÇOX OLUR. NƏZƏRƏ ALSAQ Kİ, ENERJİNİ-SİQNALLARI ÜMUMİ HALDA KAINAT VERİR, ONDA BELƏ NƏTİCƏYƏ GƏLƏ BİLƏRİK Kİ, KAINATIN ÇOX SİQNAL VERDİYİ ŞƏXS DİGƏRLƏRİNƏ NİSBƏTƏN QEYRİ-ADİ BİLİYƏ, MƏLUMATA MALİK OLUR. BU SİQNALLAR SAYƏSİNDƏ BEYİNİN MƏRKƏZLƏRİ AÇILIR VƏ BEYİNİN ENERJİSİ ÇOXALIR. İŞLƏK BEYİN FORMALAŞIR. YER KÜRƏSİ İNSAN ÜÇÜN KAINATIN SİQNALLARINI QƏBUL EDƏN ƏSAS MƏRKƏZDİR. QƏBUL EDİR VƏ CANLILARINA ÖTÜRÜR. DEMƏLİ, YER KÜRƏSİ ENERJİ QƏBUL EDƏN VƏ HƏM DƏ KAINATA ÖTÜRƏN HİSSƏLƏRDƏN, TƏRKİBLƏRDƏN BİRİDİR. BUNA GÖRƏ DƏ İNSANLARIN, CANLILARIN SİQNALLARI MÜBADİLƏ OLUNUR. İNSAN SİQNALLARI (BURAX-
DIĞI SİQNALLAR) YER KÜRƏSİNDƏ, KOSMİK FƏZADA MÜMKÜNDÜR. BU SİQNALLARIN BAŞQA ULDUZLAR SİSTEMİNƏ YAYILMASI DA MÜMKÜN-
DÜR. DEMƏLİ, FÖVQƏLQÜVVƏ İNSAN (DİGƏR CANILARIN DA) SİQNALLARININ QƏBULEDİCİSİ OLA BİLƏR. İNSAN KAINATIN ƏN KİÇİK SİQNAL QƏBUL EDƏN VƏ SİQNAL VERƏN ÜNSÜRLƏ-
RİNDƏN, KİÇİK VƏ TƏKMİL QÜVVƏ STRUKTUR-
LARINDAN BİRİDİR).

HÜQUQSUZ NSAN M N V YYATI, YOXDUR, NSANIN M N V YYATI OLMADAN HÜQUQ DA YOXDUR. NSAN V ONUN M N V YYATI NSANI MÜ YY N ED N AL KR TER YADIR. DEM L , HÜQUQ NSAN C SM N N (F Z K VARLI ININ) AL M N V KR TER YASIDIR, EL TAMAM L , ÜMUM HALDA KR TER YANIN D R C S Z ÖZÜDÜR. M N V YYATIN Z NG NL M S HÜQUQUN Z NG NL M S D R. HÜQUQ VARLIQ MÜ YY N ED N KR TER YADIR, KR TER YALARIN C M D R. AL HÜQUQ D R C S EL VARLIQ D R C S N N ÖZÜDÜR, M N V YYAT VARLI INI T SN F ED N D R. NSAN HÜQUQLARI T B TN NSANA VERD Y NEM TL R N T ZAHÜRÜDÜR, H M D MAH YY T D R.

SEÇKİ HÜQUQLARI NSAN HÜQUQLARININ SAD C BÖLGÜ ÜNSÜRÜDÜR, H M D **TƏRKİBİDİR.** T RK BD R, ONA GÖR K , HÜQUQDA SEÇ M AM L VAR. BU DA S RB STL KD R, RAHATLIQDIR, RAZILIQDIR, DOYMADIR. AZADLIQ BÜTÜN HÜQUQLARIN VAH D MAH YY T D R. ÜMUM YY TL , SADALANAN BU AM LL R S MÜTL Q V N SB D R, Y N D Y K ND R. BÜTÜN KR TER YALAR B R-B R N RTL NDR NDR V T SD Q ED NDR, H M D D Y ND R.

SEÇ M T B TD N G L N QAB L YY TD R, ÇÜNK HÜQUQUN T RK BD R. H M D ONA GÖR K , M N V YYATIN FAD S D R, ONU D Y RL V Z NG NL ED NDR.

NSAN T B TN T RK B OLDU UNA GÖR ONUNLA MMANENTD R, ONA ATR BUT VD R. NSAN MAH YY T T B TN MAH YY T ND N FAYDALANIR. T B TD N KEÇ D CANLI AL MD R, NSANDIR. NSAN T B TN CANLI N T C L R ND N B R D R.

T B T YARADAN AL QÜVV D R, AL QÜVV
Ç R S N D QÜVV L R VAR. NSAN AL QÜVV N N
SAD C OLARAQ B R N T C S D R. AL QÜVV S
ULU TANRIDIR (BUNA KA NAT QÜVV S D DEM K
OLAR), B D YY T N SAH B D R. DEM L , HÜQUQ
H M D AL QÜVV D N NSANA VER L ND R.

Analiz zamanı b z n t bi t , t bi td ki hadis l r müraci t olunur. T bi t hadis l rinin xüsusiyy tl ri insanların t bii xass l ri v onların t bii h r k tl ri, f aliiyy tl ri il uy unla dırılır, müqayis l r edilir. M s l n, hamımıza m lumdur ki, **nizamlama** insana veril n qabiliyy tdir. İnsan t bii v fövq lt bii nizamlamanın n tic sidir, bu baxımdan da mikronizamdır. nsanlar nizamasalma qabiliyy tind n istifad ed r k özl rinin t bi td ki elementl rl olan laq l rinin saslarını yaradırlar.

T bi tin nizamlanmasında qüvv sas rolu oynayır, t bi ti (y ni, elementl rin çox sıx birl m sini) **hərəkət vəziyyətində** saxlayır, **hərəkətlər qüvvəni yaradır və enerji** ld olunur. nsanlar da t bi t v fövq lt bii (t bi tin daxil oldu u makroqüvv) qüvv l rinin köm kliyi say sind nizamlanma obyektin çevrilirl r. (**Qeyd: makroqüvvə dedikdə, təbiətin ən böyük qüvvəsi olan kainat qüvvəsi nəzərdə tutula bilər. Ondan böyük isə fəvqəlkainat qüvvəsi adlana bilər. Bu barədə isə fikir yürütmək çox çətinidir**). Nizamlama imkanlarına v qabiliyy tl rin malik olurlar. nsanlar h m nizamlanan, h m d nizamasalan obyektl r v subyektl r çevrilirl r. Maraqlar, ehtiyac v t l batlar amili insanların t bi td n asılı olmalarından ir li g lir. nsanlar öz ehtiyaclarını m hz t bi td n q bul edirl r. Elementl ri (cisiml ri, yaları) öz maraqlarına v qabiliyy tl rin uy unla dırırlar. N tic d insanın l m yinin, zehin m yinin n tic si meydana g lir. Burada fiziki v zehni qabiliyy t t bi tin elementl rini yenid n t bi tin yaranı na istifad y qaytarır. Dem li, insan n edirs , t bi tin üz rind qalır. Sad c mü yy n zahiri formalar v

kiçik m zmunlar yaranır. **İnsan təbiətə təsir edən mikrosistemdir.** Onun t siri d sad c t bi tin özünd qalan elementl ri meydana g tir bilir.

nsanlara veril n qabiliyy t l rd n istifad zamanı (özl ri t r find n) ölçm l r t tbiq olunur. nsanlar t bi tin mövcudlu unu d dl r kilind mikro v makro t rkibl r ayıra bilirl r. Y ni, t bi tin mikro v makromühitini d rk ed bilirl r. D rketm d n tic etibaril l m yin t tbiq olunur. xtiralar meydana g lir. K fl r v ixtiralar insanların dü ünc l ri il l m kl rinin n tic l ri olaraq davamlı qaydada meydana g lir. Bu baxımdan k f v ixtiraların sonu yoxdur. Bu, sad c insanın imkanlarına ba lıdır. Buradan da bel n tic ortaya çıxır ki, **kainatda hər şey var, sadəcə onu dərk etmək, tapmaq lazımdır. Deməli, beyində təbiəti dərk etmək üçün mikro-makro müstəvi (mərkəzlər bütövü) vardır.** K fl rin, ixtiraların, “gizl nmi l ri” üz çıxarma ın sası duy u orqanlarına v siqnal m rk zl rin (beyin m rk zl rin) tabedir.

Ehtiyaclar insanların t bii xass l rind n, t bii olaraq mövcud olduqları fiziki, maddi v m n vi-ruhi qurulu larından ortaya çıxır. Ehtiyaclar insanların varlıq kimi mövcudluqlarının t minedici kriteriyaları kimi h miyy t k sb edir. Ehtiyaclar insanların t bi tl t maslarının sasıdır v bu kriteriyalar **insan-təbiət vəhdətini** t kil edir. T bi td n asılı z rur t insanın özünüd rketm sinin saslarını yaradır. nsanların t bi tin m hsulü kimi öz t rkib elementl ri vardır. Ehtiyaclar (z ruri olan eyl r, t l batlar-maddi v m n vi t l batlar) bu daxili çatı mazlıqları t min etm k üçündür (siqnallardır, siqnalları bildirm dir). **Buradan belə nəticələrə gəlinir ki, ehtiyaclar məhz çatı mazlıqlardır, şərti olaraq meydana gələn “enerjisizlikdir”. Siqnallar isə bu enerjisizliyi təmin etmək üçündür və enerjinin elə özüdür, nizamın “trayektoriyalarıdır”, axımdır.** Çatı mazlı ın aradan qaldırılması el ehtiyacların öd nilm sidir. nsanlar öz istedadlarından, fiziki v qli qabiliyy t l rind n istifad

ed r k, h m d irad v instinkt yolu il ehtiyacların öd nilm sini t min edirl r. Dem li, ruhi al m (psixi komplektlilik- siqnalları q bul ed n, refleks yaradan duy u orqanları) insanların t bi tl olan t maslarının yaranmasını t min edir. nsanlar t bi td n ld etdikl rini öz maraqlarına ba layırlar v uy unla dırırlar. Bu baxımdan da münasib tl r v laq l r daxil olurlar. Buradan da insanların maddi-m n vi varlıq kimi sübutları (sübut obyektin çevrilm l ri) ortaya çıxır. nsan keyfiyy tl ri (qli, qabiliyy ti, istedadı, m lumat ld etm k bacarı ı v s.) t bi td n g l n (h m d fövq lt bi td n g l n) siqnalların köm yi il formalı r v insanların özl ri bu v hd td siqnal ötür n subyektl r çevrilirl r. Buradan da insanların t bi tin **nisbi son varlıq** kimi mövcudluqları amili ortaya çıxır. H l lik son varlıqlar (burada son varl ı lam tl ndirici v rtl ndirici kriteriya kimi qli mövcudlu n z rd tutulur) da öz qabiliyy tl rind n istifad ed r k t bi tl t maslarını yaradırlar. Çox ehtimal ki, insanlar bir makrosistem daxilind , bir makroqüvv nin n tic si kimi “**dualist**” əsaslı mövcudluqdur. Burada insan ya qüvv l rin t snifatının n tic si kimi, -t rkib olan t bi t qüvv sind n yaranır, fiziki qurulu u t bi td n g lir, fiziki qurulu unun daxilind siqnallar yolu il çevrilm l r ba verir, n f s meydana g lir, **ya da** (ikinci istiqam t) onların canlı varlıq kimi fiziki qurulu u t bi td n g lir, n f s is fövq lt bi tin b x i idir. Bunu siqnallar yolu il q bul edir. Tam h qiq t is fövq lqüvv y m xsusdur. Onu d rk etm k çox ç tindir.

H r halda insanlara qabiliyy t (zaman-zaman- h m çevrilm l r yolu il , y ni fiziki inki af yolu il , h m d fövq l yollarla, fiziki inki afa paralel kild) verilir. Bütün bu prosesl rd **siqnallar** mühüm rol oynayır. nsan siqnallarının sası t bi td n (insanın gör bildiyi imkanlar daxilind . nsan n q d r çox eyi gör rs , duyarsa, bir o q d r çox eyi siqnal kilind q bul ed r. lav siqnalların q bulu m s l si is insanın duy u orqanlarının özl rinin mövcud q buletm imkanlarından xaric ç ıxa bil r, y ni fövq lqüvv burada sas

siqnalötürücü m nb rolunu oynayır. Eyni zamanda daxili v xarici tarazlı ı pozulan insan da çoxlu siqnalları q bul ed bil r. Bu anda universal normallıq pozula bil r) g l n enerjidir. Siqnalların xass l ri el enerji xass l rini ortaya çıxarır.

(Qeyd: bel q bul etm k olar ki, ümumiyy tl , **xass** elementin t k v birl m anında qüvv say sind h r k t v mövcudluq sasıdır. Xass nin mövcudlu u, xass f rql ri is t zahür olunan lam tdir. Daxilin t zahürü da mövcuddur. n sası daxil gedib onu xaric etm k, y ni görünü lü etm kd n ibar tdir. Bu baxımdan da hesab etm k olar ki, mür kk b qurulu lar, böyük yalar, cisiml r sad daxili xass l rd n ibar tdir. H r bir kiçik z rr ciyin daxili xass sinin böyük v vahid sistemd m rk zl m si h min sistemin xass sini meydana g tirir. H r bir xass ni daxil v xaric mü yy n edir. Birl m zamanı elementl rin daxili v xarici xass l ri c m halda bütövün –vahidin daxili v xarici xasss l rini meydana g ririr. Birl m zamanı bir elementin-t rkib elementinin, daxili v xarici xass si, -buna forma v lam t d dem k olar,- birl mi elementin daxili xass sini t kil ed bilir. Xass l r daxili v xarici olmaqla, bir-birini t kil ed n olur. Bu h m birl m d , h m d ayrılmada özünü göst rir. Ayrıldıqca h r bir elementin xarici lam ti a kar olunur, birl dikc is , lam tl r c ml ir v vahidin daxili xass sin çevrilir. Dü ünc nin xüsusiyy tl ri buna çox qarı ıqdır. n sası is sad c olaraq dü ünc strukturunu meydana g tim k lazımdır. Burada da deduksiya v induksiya mühüm rol oynayır).

Ümumiyy tl is insan yaradılan v yaradan varlıqdır. Bu baxımdan da sistemin-i l k mexanizmin t rkib sistemi-(müqayis d mikrosistemi), strukturudur. Hüquq insan adlanan mikrosistemin (**insan kainat adlanan makrosistemin demək olar ki, ən kiçildilmiş bir formasıdır. Əgər insan kainatı-təbiəti dərk edə bilirsə, deməli, onun, yəni, kainatın, nəticəsidir və onun ən kiçik nümunəsidir. Kainatı çox dərk etmək üçün insan öz-özünü dərindən dərk etməlidir. Bu yolla kainat ümumi və universal əsaslarla dərk olunur.**

Lakin onu da bildirmək məqsədəuyğundur ki, insan ümumiləşdirilmiş quruluş olduğuna görə, kainatı yalnız ümumi halda dərk edə bilər. Tam hər şeyi dərk etmək insanın potensialında deyil. Bu, artıq fəvqəlvənin sirridir).

Sadalanan s b bl r gör bu s rd mövzunun struktur üzr analizind n bir q d r k nara çıxılır, y ni, b z n **humanitar fəlsəfədən təbiət fəlsəfəsinə** keçidl r edilir, dü ünc obyektind d yi iklikl r edilir. (El humanitar f ls f t bi t f ls f sinin t rkibidir, davamıdır v tamamlayandır. Y ni, insan t bii olanı d rk etm d n öz hüquqlarını d rk ed bilm z). Yaradılan insan-yaradan insan v hd ti analizin obyektı kimi rol oynayır. **Oxuculardan xahiş edirəm ki, bunu təfəkkürün bir xassəsi kimi, sadəcə müqayisəni (məsələn, hərəkət, -təbiətdə olan hərəkət, insanların seçkilərdə olan fəaliyyət prosesləri-, eyniliyi, oxşarlığı prizmasından) əsaslandırın bir üsul kimi qəbul etsinlər.** M s l n, seçki bir proses formasıdır, h m d m zmundur. H r ikisinin qarı ı ıdır. Bu baxımdan da insanların t bii maraqlarına söyk n n bir vasit dir. Bu nöqtəyi-n z rd n t qdim olunan s r m tnin gör qarı ıqlı ı (forma v m zmun qarı ıqlı ı) v qeyri-adiliyi (burada q bul edil n formadan k nara çıxmaqla xass l n n lam tl rl mü ahid edil n qeyri-adilik n z rd tutulur) il seçil bil r.

Beyin (onun dü ünc l ri yaratmaq qabiliyyəti. Dü ünc l rin strukturla masından, konstruksiyala masından da slind m lin strukturla ması, h r k tl rin sad l rd n mür kk bl r keçilm si proses ri ba verir. Burada n z riyyənin t crüb il v hd ti v bir-birini rtl ndirm si halları meydana g lir) **daima təkmilləşmə funksiyasına, ardıcıl qaydada sistemləşmə** (buna gör d bilikl ri sisteml dirm , h m d ardıcıl olaraq sisteml dirm qabiliyyəti) **funksiyasına malikdir.** Beyinin sas funksiyası h m d aydınla dırmanı (analizi t kmill dirm ni) t min etm kd n ibar tdir. Bir yolu t krar gedil nd (buna dü ünc l r yolu dem k olar) beyin

h min yolu daha da aydınla dıra bilir. Dem li, dü ünc nin t krarçılı ı v ardıcılı ı slind konstruksiyanın t kmill - m sinin saslarını yaradır. Beyinin funksiyası “qaranlıq” m kanlara daima “ışiq” salmaqdan ibar tdir. Bu istiqam td ardıcıl dü ünc l r, faktların toplanmasının sistemli davam etm si mühüm h miyy t k sb edir. nsan beyninin bir istiqam td ardıcıl yükl nm si (dü ünc l rin yükl nm si, artması) h min dü ünc istiqam t l rinin z nginl m sinin saslarını t kil edir. Dü ünc ni artırın dü ünc elementl rinin, hiss cikli rinin axınlı qaydada mövcud olmasıdır. **Deməli, beyinin funksiyası (işləmə funksiyası) elə araşdırmaqdan ibarətdir.** Ara dırma n tic sind çoxlu sayda faktlar mü yy n olunur. Dem li, dü ünc nin d rinliyi çoxlu sayda sübutları ortaya çıxara bilir. Dü ünc bu baxımdan **mövcudluqlara atributivdir. Mövcudluğu sadəcə aydın edəndir. Deməli, kainatın kiçildilmiş “aparatıdır”.** Bu baxımdan belə qəbul etmək olar ki, insan beyinindən (onun obyektindən) kənarında “heç nə” yoxdur, sadəcə qaranlıqda olanı tapmaq lazımdır. Bu baxımdan da dü ünc nin obyektı mövcudluqdur. İkinci lam t l r (m s l n, bir sistemin t rkib hiss sinin mü yy n b lli lam t l ri) sonrakı hiss l r üçün a karlayıcı ba lan ı c rolunu oynayır. Dem li, dü ünc konstruksiyası slind mövcud sistemin konstuksiyasının paralelliyini mü yy n etm kd n ibar tdir. Bu paralellikdən, ks olunmaqdan da beyinin yeni yaradıcılıq qabiliyy ti üz çıxır. Y ni, beyin öz funksiyasını geni l ndirir. A karlanmanın asanla ma t r fi daha çox vahid sistemd t tbiq oluna bilir. Vahid olmayan sistem d (kainat daxilində) dem k olar ki, yoxdur. Sad c onu axtarıb mü yy n etm k, “qaranlıqdan çıxarmaq” lazımdır. Kainat daxilində sisteml rin vahidliyi onların m kan xüsusiyy t l ri il mü yy n olunur ki, m kan xüsusiyy t l ri d el element xüsusiyy t l ridir. Y ni, t qrib n eyni xass li elementl ri bir arada toplayan m kan (y ni elementl rin özl rinin ks olunması-t zahür) bir rti sistem adlanır. Sisteml ri rti l ndir n m rk zi element h m d enerji

m nb yidir. Bu baxımdan bir enerji m nb yinin t sir trafl onun vahid sistemidir. Vahid müst vi üzr , -vahid sah üzr , -enerji sisteml rinin k nar s rh dl ri (m s l n, ulduzlar sisteminin s rh dl ri) z if enerjiliktir. **Böyük ehtimalla “enerjisizlikdir”-bundan şübhələnirəm, çünki enerjisizlik olsa, elementsizlik var, o da varsa, rəng yoxdur. Deməli, qaranlıq əslində elementlilikdir. Zil qaranlıq, qaranlığın artması isə, enerjinin ondan (obyektdən) çox uzaqlaşmasıdır. Bu da artıq vahid sistemlilik, qarşılıqlı tarazlılıq deyil. Deməli, sistem və tarazlılıq da müəyyən hədləri olan ölçülərə tabedirlər. İnsan qaranlığı görürsə, deməli, orada nə isə element birləşməsi var. Məlumdur ki, hər bir elementin mövcudluğu onu əlamətidir. Enerjinin əlaməti parlaqlılıqdır. Həddən artıq enerji həddən artıq parlaqlılıqdır. Bu da həddi keçəndə yeni mahiyyətdir. Deməli, Günəş də öz həddini keçərsə, parıldama həddini keçərsə, yox ola bilər. Sistem pozular. Qaranlıq öz həddini keçərsə, yox ola bilər, yeni mahiyyətə keçə bilər. Nəticə etibarilə demək olar ki, qaranlıq və işıqlıq bir-birinə atributivdir, qaranlıq işığın, yəni qüvvənin, nisbi yoxluğudur. Son hədli qaranlıq isə rəngsizlikdir. Bu da mövcud vəziyyətin tam yoxluğudur. Bunda da şübhə var, çünki yoxluq varlığın əvvəlidir. Deməli, kainatda tam boşluq yoxdur. Boşluq- qeyri-müəyyən olan (aşkarlanmayan) və bu baxımdan da mütləq olan varlıqdır. Yoxluq mütləq varlıqdır, həm də nisbi –keçici varlıqdır. Varlıq da keçicidir, bu baxımdan da nisbi boşluqdur.**

Nəticələr:

-bütün kainat elementlərdən ibarətdir, qeyri-müəyyən, nisbi sonsuzluq var, tam son yoxdur. Deməli, mütləq sonsuzluq var. Sonsuzluq həm də qeyri-müəyyəndir. Nisbi (həm də mütləq) sonluq isə yeni başlanğıcdır. Mütləq başlanğıc qeyri-müəyyən sonsuzluqdur. Həqiqi ola

mütləqdir, varlıqdır, heçlik qeyri-müəyyən mütləqdir, deməli, hər şey mütləqdir;

-qaranlıq və işıq elementdir (elementlər toplusudur). Işıq mütləqdir, qaranlıq mütləqdir. Rəngsizlik isə yoxluqdur, qeyri-müəyyənlikdir. Yoxluq isə yoxdur, deməli, hər şey var. Rəngsizlik isə ümumiyyətlə yoxdur, nisbidir, deməli, hər şey mütləqdir. Lakin hər şey müəyyən deyil. Aşkar olunanlar mütləq varlıqdır, mütləq mövcudluqdur. Həm də qeyri-müəyyənlik mütləq varlıqdır. Deməli, əslində “yox” olan şey yoxdur, hər şey var. Müəyyənliyin və qeyri-müəyyənliyin hər ikisi mütləq varlıqdır. Qeyri-müəyyənlik aşkar olunmayan müəyyənlikdir, deməli, qeyri-müəyyənlik aşkar olunmayan varlıqdır. Mütləqin nisbiliyi qeyri-müəyyənlikdir;

-qalaktikaların sərhədləri qaranlıqdır, çünki enerjidən çox uzaqdır. Göz qaranlığı görürsə, deməli, nəşə var. Enerjidən uzaqlıq tam yoxluq demək deyil, nisbi yoxluqdur. “Nisbi yoxluq” isə yoxdur, o varlıqdır. Bir qalaktika sərhəddinin qaranlığı digər qalaktika sərhəddinin qaranlığına qarışır, sağa və sola doğru enerjiyə (ulduzlara) yaxınlaşır. Deməli, iki qaranlığın son həddi (sağa və sola) nəticə etibarilə enerjidir (ulduzlardır-enerji mənbəyidir), o da müsbətdir. Deməli, iki mənfənin kainat müstəvisində cəmi, sərhəd sonlarının cəmi müsbətdir, enerjidir. Lakin sərhədlərdə iki qaranlıq birləşməsi böyük qaranlıqdır. Deməli, iki soyuğun, mənfənin cəmi elə mənfidir, soyuqdur. Lap sərhədlər isə müsbətlərdir, böyük enerjilərdir. Deməli, kainatda ümumiyyətlə, tam enerjisizlik yoxdur. Nəticə etibarilə kainat qüvvəsi vahiddir. Kainat enerjisini, kainatın enerji mənbələrini, yəni ulduzları (enerji müstəvisini) saxlayan da qaranlıqdır. Qaranlıq işığa, işıq qaranlığa taraz verəndir. Bundan irəli gələrək, demək olar ki, son hədd qaranlıq yoxdur, çünki bu heçlikdir. Heçlik isə mütləq olan, lakin qeyri-müəyyən olan varlıqdır;

-qeyri-reallıq qeyri-müəyyənlikdir, deməli, qeyri-reallıq aşkar olunmayan həqiqətdir, reallıqdır. Reallıq mütləqdir, qeyri-reallıq da qeyri-həqiqi mütləqdir. Deməli, reallıq və qeyri-reallıq mütləqdir;

-qaranlıqlar (sahələr) uzun zamanlar məkanlarıdır. Məkanlar rəngdir, qaranlıq rəngdir, deməli, qaranlıq mütləq varlıqdır. Qaranlıq qeyri-müəyyən aşkarlıqdır. Onun aşkarlığı enerjiyə yaxınlıqdır. Deməli, qaranlıq mütləqdir, nisbi enerjisizlikdir;

-ulduzlardan məsafə uzaqlaşdıqca qaranlıq da uzanır, zaman da uzanır. Bütün çevrilmələrin mənbəyi enerji mənbəyi olandır, məsələn, Günəşdir. Deməli, enerji mənbəyində zamanlar sıfırdır. Yaxınlaşdıqca zaman qısalır, uzaqlaşdıqca isə zaman uzanır. Sıfır zaman mənbəyi isə ən mütləq zaman mənbəyidir. Deməli, kainatın zamanları ulduzlarda-yanan enerji mənbələrində başlayır və sona çatır. Bu baxımdan da başlanğıc və son da mütləq və nisbidirlər. Bu baxımdan da bir-mərkəzdə bir-birilərini əvəz edənlərdir. Günəşdə həm başlanğıc, həm də son var. Zaman burada pik olaraq bitir və yenidən başlayır. Deməli, zaman enerjidir. Enerjidən uzaqlaşmaq zamansızlığa aparıb çıxarır. Mütləq zamansızlıq isə yoxdur;

-kosmik fəza (kainat bütünlüdə) qaranlıqlardan və işıqlardan ibarətdir. Son hədlər bir-birinə keçir, forma və məzmun dəyişir. Deməli, kainatda mütləq və nisbi əsaslı müsbət və mənfəi nöqtələr və onlar arasındakı nöqtələr var;

-kosmik fəzanın qaranlıq hissələri (burada bərk materiyadan kənar hissələr) nisbi zamansızlığa doğru hərəkət edən uzun zaman hissələridir, məkanlarıdır. Nisbi zamansızlıq zamana keçiddir. Deməli, zaman ilə “zamansızlıq” arasında hər şey mütləqdir, keçidlərdə mütləq nisbiyə çevrilir. Deməli, kainat müstəvisində hər şey dəyişəndir. Dəyişən olduğuna görə hərəkətdədir. Hərəkət varsa, element və enerji də var. Deməli, kainat müstəvisi

artıb-azalan enerji məkanıdır, buna görə də dəyişən sürət mənzərəsinə malikdir;

-planetlərin (bərk materiyaların) zamanı ilə (planetin üzərində olan zaman) onların fəzalarının (eləcə də atmosferlərinin) zamanları arasında fərq var, çünki bərk materiyaların kütləsi daha çoxdur, enerji çoxdur. Enerji çox olan yerdə çevrilmələr də çox olur, ömür qısalır, zaman qısalır. Enerji çevrilmələri məsələn, orqanizmi “yeyir”. Zamanın uzanması və qısalması şərti son hədlərə yaxınlaşır. Burada yeni zamanlar ortaya çıxır. Deməli, kainatda mənfinin ən son həddi müsbətə aparıb çıxarır. Bəlkə, təbiətdə nəisə sürətlə dondursan, həmin şey alovə çevrilər. Yəni, ən bərk materiya şərti sonda (müəyyən yuxarı həddə) alov ola bilər. Alov da bərkə çevrilər. Deməli, enerjisizliyin şərti sonu enerjilidir. Buradan da belə nəticə ortaya çıxır ki, kainatda mənfinin (bərkliyin) son həddi dəyişir, müsbətə (yumsaqlığa) aparıb çıxarır. Məhz bu təbii çevrilmələr nöqtələri də belə hesab etmək olar ki, yaranışın əsasını təşkil edir. Buradan da ulduzların və planetlərin yaranmasında müsbət və mənfi amillərin (dəyişən enerjinin, dəyişən qüvvənin) rolu çox böyük olmuşdur. Təbii çevriləmələr onu göstərir ki, elementlərin mütləq xassələri ilə yanaşı, müəyyən trayektoriyada enerji (hərəkət, qüvvə) sayəsində nisbiyə çevrilir. Bundan da kainatın dəyişən əsaslarla yaranması və genişlənməsi prinsipi ortaya çıxır;

-planetlərin çəkilişi çox olarsa, enerji də çox olar. Bu anda zaman da qısala (müsbət olar) bilər. Kütlə, məsafə amili zaman amilində mühüm rolu oynayır. Məsələn, Günəşdən müxtəlif kütləyə malik olan iki planet müxtəlif məsafələrdə təqribən eyni zamanlarda ola bilər. Bu prinsip üzrə uzaq ola planetin kütləsi, Günəşə nisbətən yaxın olan o biri planetin kütləsindən çox olmalıdır. Çünki kütlə enerjini dəyişir. Böyük kütlə uzaqda olsa da, yaxın kiçik kütlə kimi enerji bərabərliyi (təqribən əld edir). Bu anda

bəlkə də hər ikisində təqribi zaman bərabərliyi olur. Onda kosmik fəzanın kütləsi amili (yəni, planetin tutumu və onun birbaşa təsir fəzası) də burada mühüm rol oynayır. Bu prinsip hələlik çox mürəkkəbdir. Analiz çox çətindir;

-qalaktikalarda olan zill qaranlıqlar “vahiməli” (təsəvvür üçün) ola bilərlər. Çünki qalaktikaların sərhədləri üzrə “keçmək” təsəvvürlərdə belə çox çətindir. Çox böyük şübhə ondan ibarətdir ki, bu qaranlıq sərhədlərdə həddən ziyada donmuş elementlər-donmuş, ağılagəlməz dərəcədə bərkləşmiş və tam hərəkətsiz “qaya bütövü” ola bilər. Bu da vahiməli, məcazi mənada gözü tutan, kor edən bir səhnə olar. Bu bütöv planetlərdəki bütövdən tam fərqli ola bilər. Qaranlıqları təsəvvür etmək çətindir. Bu qalaktikaların sərhədlərini keçmək üçün məcazi mənada insan gözü ola bilməz. Hər şey həddən artıq donmuş, hərəkətsiz, zamansız, siqnalları zəif buraxan (ağılagəlməz dərəcədə durğunluq) vəziyyətdədir. Bu da ona gətirib çıxarır ki, qalaktikaların qaranlıq sərhədləri şerti heçliklərdir. Həmin sərhədlərin tam heçlik adlandırılması isə qeyri-mümkündür, çünki həmin hissələrdə qara rəng var, deməli, nə isə var, onun xassələrini bilmək çətindir. Bunun üçün həmin hissəyə işıq salmaq lazımdır.

Əks təqdirdə, digər bir prinsip üzrə izah etsək, belə qərara gələ bilərik ki, bir sistemin, yəni, bir ulduz sisteminin enerjisi dairəsi “qurtaran” yerdə, digər ulduz sisteminin enerjisi əhatəsi sistemi yaranır. Bu anda qaranlıqların nisbi-dəyişən olmasının tam mütləqliyi amili ortaya çıxır. Yəni, sistemin sərhədləri, əslində həmin sistemin enerjisi səpələnmələrinin ucluqlarıdır. Bu anda hesab etmək olar ki, qaranlıqlar lap son həddə deyil, sadəcə olaraq zəif enerjisizlik vəziyyətindədir. Yenə də burada zamanlar uzundur, mərkəzlərə (enerji mərkəzlərinə) yaxınlaşdıqca, zaman qısalır. Bu prinsipləndən çıxış edərək, hesab etmək olar ki, qalaktikaların sərhədlərində tam enerjisiz sahələr yoxdur, elementlərin lap az sürəti və lap az

qüvvəsi var. Elementlər çox zəifdir. Qaranlıqlar bərkliklər yox, əslində “kövrəkliklər”dir. Buradan da yenə də keçmək xəyali olaraq çətindir. İki qalaktikanın birləşməsi sahələri zəif elementlər sahəsidir. Lakin hər iki halda onsuz da insanın təsəvvürünə gətirə bilmədiyi enerjisizlik var. Qalaktikaları keçmək çətindir. Lakin, ulduzların gözlə görünməsi, xüsusi cihazlarla görünməsi onu deməyə əsas verir ki, “bərk qaya”-yəni ən bərk divar yoxdur, sadəcə olaraq, çətin keçilməzlik var. Bu da qalaktikalарın ulduzlarının görünməsini çox çətin edir. Ümumiyyətlə, mütləq keçilməzlik olarsa, şüa da gözə görünməz, obyektə daxil olmaz. Qalaktikaları tapmaq olmaz. Deməli, keçicilik var. Keçicilik varsa, elementlərin kristalları çox kiçikdir (lap kiçik hissəcik birləşmələri var. Əslində böyük elementlər də ən kiçik hissəciklər topludur) və yüngüldür ki, uzaq enerjini buraxa bilir. Bundan irəli gələrək yeni nəticə ondan ibarətdir ki, kosmik fəza heç də eyni həcmli elementlərdən (burada səpələnmə baxımından kütlə nəzərdə tutulur) təşkil olunmayıb. Günəşin ətrafındakı kosmik fəza elementlərinin tərkibi (çəkisi-ümumi halda götürdükdə, məsələn, bir kvadrat ərazidə, bir şərti kubda, çəkisi, kütləsi) heçdə ondan uzaq məsafədə eyni deyildir. Yenə burada “-” və “+” məsələsi ortaya çıxır. Enerji mənbəyindən uzaqlaşdıqca hərəkət zəifləyir, çoxlu element varsa, onun sıxlaşması artır. Hərəkətin zəifliyi elementin çevrilmə prosesini ləngidir. Günəşə yaxın hissədə- həm sovrulmada, həm də buraxmada-ola bilər ki, sıxlıq çox olsun. Buradan da Günəşin atmosferi (kosmik fəzanı soran və elementləri “yandıraraq” çevirib-buraxan sahə, qat) anlayışı ortaya çıxır. Günəşin atmosferinə kosmik fəzadan elementlər-deyək ki, “soyuq” elementlər Günəş məkanına daxil olur, güclü sürət altında dəvişir, vüğülləşir və Günəşi tərk edir. Günəş (“yanan” ulduzlar) kosmik fəzanın birləşmə yeridir. Yanma əslində kosmik fəza elementlərinin (burada böyük ehtimal ki, oksigen ola bilər, fəzanın əsas

elementi) müəyyən bir məkanda olan qarşılaşmasından, “şerti boşluqda (ulduz məkanları)-meydana gələn qığılcımlardır. Fəza elementlərinin ağılagəlməz dərəcədə qarşılaşmasından, toqquşmadan yaranan çevriləmələrin təzahürü olan parlaq rənglərdir. Kosmik fəza həm Günəş ətrafında, həm də planetər ətrafında fəal olur. Lakin ortalıqlarda isə bu fəallıq zəifdir. Çünki hərəkət zəifdir. Hərəkət zəif olanda sürət də (kosmik fəza hissəciklərinin sürəti) zəifdir. Üçüncü cismə münasibəti isə demək çətindir. Yəni, kosmik fəzadakı istənilən bərk cisim çox sürətlidir, ya da zəif sürətlidir. Çox ehtimal ki, çox sürətlidir, çünki, fəzada qovucu element çoxdur. (Qeyd: hələlik bu məsələ, mənə aydın deyil...!).

Beyinin sas funksiyası el hiss cikl ri axtarmaqdan v onun mür kk blikl ri yaratmasını izah etm kd n ibar tdir. Dem li, beyin aydınla dırıcı aparatdır. (Qeyd: beyinin t rkibi d n kiçik hiss cikl rd n (elm sas n, hüceyr l rd n) ibar tdir. Bu baxımdan da daima h r k td dir. H r k td n d dü ünc l r ortaya çıxır. Dü ün n beyin inki af edir. Beyin öz daxilind v trafı (traf al m) il v hd td h r k td dir. Bu h r k ti d çox ehtimal ki, yüngül hiss cikl r axını olan siqnallar meydana g tirir. Beyin mikrosiqnalların q bulu il (daxild n v k nardan q bul olunan siqnallar) mikrofunksiyanı v makrofunksiyanı yerin yetirir. Makrofunksiya is beyini daha çox t bi t (antropogenezis) qaytarır. Buradan bel n tic çıxır ki, beyin bioloji strukturun n yüks k v t kmil orqanıdır. Ümumil dirici olan v t rkibi çox z ngin olan bir aparatdır. Bu aparat vasit sil siqnallar ax l nir v vahid m rk zl r q bul olunur.

Beyinin funksiyası el hiss cikl rin özünün d xass sini mü yy n etm kd n ibar tdir. Dem li, beyin (dü ünc) mü yy n edir, h m d mü yy n etm k üçün istiqam tl nir, istiqam tl nm zamanı a karlayır, sübutlayır, aydınla dırır. Birl dirir, ayırır, t bii birl m ni v ayrılmanı (m kan d yi m l ridir) axtarır, müqayis edir. Buradan da bel n tic

ortaya çıxır ki, **düşüncə özü elə hərəkətdir. (Hərəkət olmasına görə düşüncənin itməsi və genişlənməsi mümkündür).** Hərəkətlərin arasında zənginliyi vardır. (Qeyd: bir element bir məkanda bir xarakter, digər məkanda isə başqa xassəyə malik ola bilər. Bu məkana və element təbiiq olunan qüvvənin kəmiyyətində əsasıdır. Kəmiyyət elə xassəni meydana gətirir. Hər bir elementin xassəsi müəyyən bir kəmiyyətdə təbiiq edilən qüvvədə bir, qüvvənin dəyişməsi ilə başqa ola bilər. Bu baxımdan da istilik-enerji, sürətdir, sürətdənin dəyişdiriləndir, sürətdənin hiss olunandır. Sürət və element hiss ciklinin çoxluğu qüvvənin kəmiyyətini meydana gətirir). Beyin özünə obyekt axtaran və daimi hərəkətdənin radioteleskopa bənzəyir. Bu baxımdan da düşüncələrin obyektinə çoxdur və nə yaxın nailiyyət axtararkən kəmətdən, əlaqələndirmədən ibarətdir. **Deməli, beyin enerji mənbəyidir. Onun zamanı çoxdur. Çünki hərəkətdədir.**

Təbiət və insan fəlsəfəsi haqqında. İnsan materialal mənşəli tərkib hissəsi olan bioloji (nisbətən yumşaq materiya, bu baxımdan da aralıq materiya) bir quruluşdur, öz-özlüyündə vahiddir. Bioloji əlamət **bərk materiya** ilə **yumşaq materiya** birliksində meydana gəlir. (Bərk və yumşaq materiyalar bir-birilərinə keçirdir və müqayisə halını yaradırlar. Əslində elementləri eynidir). Bu varlığın hərəkətinin mövcudluğu onu iş qaz halında olan (qaz halında olmaq yüngül elementlərin daha çox hərəkət vəziyyətində olması halı kimi düşünməkdədir), lə yumşaq materiya (yəni hava) təşkil edir. İnsanın ruhu (nəfəsi, qılı, düşüncəsi) duyulan orqanları vasitəsilə qəbul edilən siqnallardan formalaşır. Duyulan orqanlarına daxil olan siqnallar həmişə təbii kiçik hissəcikləri, həmişə fəvq təbii kiçik hissəcikləri ola bilər. Formalaşmasının nisbi yüksək mərhələsi baxımından isə belə qəbul etmək olar ki, bioloji quruluşun nisbi son (əli) həddi **mənəvi komponentdir (mənəvi ələmin mücərrəd birliyi, vəhdətidir).** Məsələn, belə hesab etmək olar ki, **insan nəfəsi**

insanın bioloji alminin, bioloji varlığının son –yetkin, bitkin “nəticəsidir”, məhsuludur. Yəni canlı aləm (ilk bələndə) yarandıqdan sonra (ənənədə) ona ruh (nəfəs) verilir.

Nəfəs bioloji aləmi (insan bədəni) hərəkət gətirəndir. O da ki, mərkəzi enerji mənbəyi olan Günəndir, Günün nəticəsidir. Qeyd olundu kimi, bioloji aləmlə bərk materiya ilə yumşaq materiya arasında olan bir **“aralıq mövcudluqdur”** və hər iki materiyanın tərkib elementlərini özündə cəmlədir. Nəfəs bioloji aləminə fəaliyyəti qoruyandır. Bioloji aləm sonda tam yumşaq olan material aləmi təkil edən hissəcikə çevrilə bilər. Məsələn, insan alovlanmağa başlayır və havaya qayıdır.

Nəfəsin verdiyi enerji (istifadə) daxil (soyuna qəbul edilmiş) çevrilən bir nəticədir və sonda eləcə enerjinin özünün tərkibidir. Nəfəsin olmaması isə insanı bərk materiya qaytarır (**ölüm hadisəsi. Fiziki baxımdan, ölüm orqanizmdə olan elementlərin çevrilmələrinin çevrilmə reaksiyalarının tükənməsidir. Bu anda siqnalları fiziki struktur qəbul edə bilmir və həm də siqnalları yarada bilmir**). Deməli, nəfəs həmişə “göydən” (havadan), bədənisə göyün nəticəsi olan “yerdəndir” (torpaqdadır). Nəfəs həmişə yerdə (canlının özündə) var. (insanın böyüməsi ilə ruhun zənginləşməsinə buna nümunə ola bilər). Deməli, göydə olan eləcə yerdədir. Canlıların yaranma məqsətini torpaq və hava təkil edir. Havanın nisbətən sıxılması –maye- forması isə sudur. Nəfəsin sonu, nəfəsin verdiyi elementlərin nəticə etibarilə bələndə elementlərini (məsələn, kainatın bələndə elementlərini) kəsə bilər. İnsanlar bir çox digər canlılar kimi təbii olan elementlərin (qaz elementlərinin) hissəciklərini qəbul edilərlər və onu daxilə çevirərək yeni qaz elementlərini (nəfəsalma) təbii təkrar qaytarırlar.

İnsanların mövcudluğunda məhz kainat və təbii yaranmanın bir çox təzahürü mövcud ola bilər. Torpaq daxilində olan və nəfəs alan canlılar da öz nəfəslərini kosmik fəzadan (ondan altda olan havada) əldə olunan qazlardan

(elementlərdən) ləndirilir. Hava həm torpaqda yaranır, həm də havadan (atmosfer özündə kosmik fəzanın elementləri ilə qidalana bilər) torpağa gəlir. Torpaq və su əlverişli (kosmik fəzadan gəlmi), lakin **başlanğıc tərkiblərini saxlamış** kosmik fəza elementləridir.

Bioloji əlverişli olan qüvvənin sonunda (proses kimi nəticəyə) qeyri-materyal, yəni düncülür - ümumiyyətlə, qavrayıla, hissəyə çevrilir. Bioloji əlverişli mövcudluq təbii olaraq edilən element hissəcikləri ilə -məsələn, hava ilə təmin olunur. İnsanların qalıqlarının nisbi sonluunu (burada proseslərin sistemliyi)

12 Təfəvvühi 21.360 Td ()Tj /R2
97.940217f556 12 Təfəvvühi 21.360 Td ()Tj /R2

D y i k nliyin yaranması s a s n, obyekt t s i r e d n qüvv d n v obyektin dig r obyektli r l q a r ılıqlı l a q s i n d n a s ılıdır. Qüvv t s i r i n d n meydana g l n h r k t formanı, m s l n, trayektoriyada mövcud olan d y i k n formanı-yarada bil r. Materiyyaya t s i r e d n qüvv n i n n t i c s i h m d a ı d ıcı, h m d b i r l d i r i c i o l a b i l r. M s l n, Yer kür s i n a r d ıcı l t s i r e d n mövcud t b i i qüvv d a ı d ıcı n t i c n i v e r b i l m i r, k s i n Yerin daxili qüvv s i n i yaradır v b u n d a n d a ü m u m i t a r a z l ı q s i s t e m i meydana g l m i o l u r. B u b a x ı m d a n d a Y e r k ü r s i v a h i d qüvv n i n i ç i n d q a r l a r l a r. B u qüvv Y e r k ü r s i n i s a x l a y ı r, m ü h a f i z e d i r v o n u n m ö v c u d l u u n u t m i n e d i r.

Forma d y i m s i (d y i k n m a t e r i y a m ü h i t i n d) d a h a ç o x m z m u n d y i m s i n i y a r a d a b i l i r. M s l n, i n s a n l a r t b t d k i m a t e r i a l a l m o b y e k t v a s i t s i k i m i b a x ı r l a r v ö z i r a d l r i n m a r a q l a r ı n a u y u n k i l d m a t e r i y a l a r d a n f o r m a l a r l d e d i r l r. D y i m y n f o r m a l a r d a v a r d ı r k i, b u n l a r a b d i f o r m a l a r d a d e m k o l a r. M s l n, Y e r k ü r s i d y i m y n (d a i m a d a i r k i l i n d q a l a n) b i r f o r m a d ı r, d a i r k i l i n d o l a n m a t e r i y a f o r m a s ı d ı r. Y e r k ü r s i n i n h r k t i z a m a n ı t r a y e k t o r i y a d a f o r m a l d y i k n l i k b a v e r i r. Y n i k ü r f o r m a s ı h r k t t r a y e k t o r i y a s ı n d a y e r i n i d y i r. B u r a d a n b e l b i r m n t i q i n t i c h a s i l o l u n u r k i, Y e r k ü r s i k m i y y t e b ö y ü k qüvv d i r, k ü t l d i r, k ü t l n i n y a r a t d ı ı qüvv d i r, h m d ü z r i n d qüvv t b i q o l u n a n d ı r, y n i t s i r o b y e k t i d i r. B u n u n n t i c s i o l a r a q Y e r k ü r s i d a x i l i n d v Y e r k ü r s i n i n d i g r p l a n e t l r l l a q s i n d m ü y y n h a l l a r b a v e r i r. Y e r k ü r s i ü z r i n d m ö v c u d o l a n qüvv l r d d y i i k l i k y a r a d a b i l i r. Y n i, Y e r k ü r s i n i n d a x i l i qüvv s i **öz-özlüyündə tənzimlənən dəyişikliyi** y a r a d a b i l i r. M s l n, s u y u n, k ü l y i n, a l o v u n qüvv s i d y i i k l i y i m e y d a n a g t i r b i l i r. B u b a x ı m d a n d a h e s a b e t m k o l a r k i, ç o x b ö y ü k qüvv n i z a m l a y ı c ı o l u r, o n u n l a m t l r i (n i z a m l a m a p r o s e s l r i z a m a n ı m e y d a n a ç ı x a n l a m t l r) i s d y i k n l i y i, f o r m a d y i k n l i y i n i (t b i t s a s n h e s a b e t m k o l a r k i, m a k r o k o s m o s d a t k r a r ç ılı q v a r) y a r a d a b i l i r. **Ardıcıl tətbiq oluna qüvvələr və materiyanın bu**

qüvvəyə mütənasibliyi və bundan irəli gələn əks-qüvvə nisbəti bərabər olduqda forma dəyişikliyi baş vermir. Y ni, bu o deməkdir ki, Yer kürəsi ona təbiiq olunan qüvvə ilə özündə qüvvəni yaradır (daxili qüvvəni), kənar qüvvə çoxaldıqda Yer kürəsi hərəkət edir, çünki nisbət pozulur. Məcaz mənada böyük qüvvə kiçik qüvvəni “udur”, onu üstləyir və hərəkət gətirir, çünki öz daxilində salır. **Deməli, qüvvə artan kəmiyyətdir. Qeyd olunduğu kimi, hərəkət məhz tarazlığın sərhəddindən yaranır. (Qeyd: böyük qüvvə kiçik qüvvəyə təsir etdikdə kiçik qüvvə subyektini (obyektini) hərəkət gətirir. Təsir halında kiçik qüvvə subyektini böyük qüvvənin kiçik qüvvə həcmi qədr hərəkət edir. Məkandan itləmə və ya dəcəzə etmə yaranır. Hər bir element öz qüvvəsinə artıq (nisbət üzrə) qüvvə qəbul etdikdə hərəkət gəlir. Y ni, nisbət (çəki nisbəti) pozulduğuna görə təsir zamanı hərəkət meydana gəlir. Bu baxımdan bərabərlik sükunətdir. Bərabərlik nisbi olduqda sükunət də nisbilir. Təsir isə sükunət, hərəkətsiz vəziyyətin hərəkət keçməsi vəziyyətinə yaranandır. Təsir çox olduqda hərəkət də çox olur. Sürtmə materiyasının çəkisini artırır. Dağıdıcılıq tarazlıq pozulanda bəzə verir. Strukturlar pozulanda tarazlıq da pozulur)**

Günə onun sistemin daxil olan bütün kosmik fəzanın çəkisi, planetlərin çəkisi qədr (birlikdə) çəkili malikdir. Günənin planetlərin enerji paylanması zamanı Günənin özünün hərəkəti bəzə verir. Y ni, müyyəndə çəki azalır və enerji qəbul edən zaman artır. Günənin hərəkəti planetlərin, hətə sində olan kosmik fəzaya enerji verir və təfəddən (y ni, öz sistemində təfəddən enerji alır. Y ni payladı mı qəbul edir). Bu anda nisbi sükunət tarazlı 1 (mövcud nisbi çəki tarazlı 1) pozulur və hərəkət meydana gəlir. Buradan da belə bir məntiqi nəticə hasil olur ki, Günənin hətə sində olan kosmik fəzanın sistemin daxil olan bütün elementlərinin bir-birilə enerji mübadiləsinə dir. Günənin planetlərin və kosmik fəzaya daxil olan elementlərinə, qəbul edilən elementlərin nisbi çəkili bərabərliyi var və nisbət nizamı da buradan yaranır. Bu da onu

deməyə əsas verir ki, **Günəş enerjisi və kosmik fəza birlikdə planetlərin hərəkətini təmin edir.** Hərəkət özü tarazlılığın pozulması ilə yaranır və bütöv sistemdə tarazlı hərəkət və ziyətini keçir. Kosmik fəza həmişə planetlərlə Gün arasında qüvvələri nisbətini saxlayan məkan rolunu oynayır. Bu, digər ulduzların sisteminə də aiddir.

Prosesdə yeni iqliyi o zamana kimi gedir ki, nisbət bərabərliyi, koordinatlar üzrə bərabərlik, bərabər məsafəlik meydana gəlir. (Müəyyən məkanadakı bərabər səviyyəli hərəkətdə tarazlıq yaranır). Buradan da belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, Yer kürəsi ona təbiiq olunan qüvvəyə bərabər qüvvəni kəsə bilər (təsir edən qüvvəni tarazlaşdırmaq və özünü bəlli trayektoriyada fəzədə saxlamaq üçün) və bu iki qüvvənin təsirində Yer kürəsi hərəkət edə bilər. Hərəkətin tarazlığı yaranır.

Onu da fikirlənmək olar ki, Günün Yer kürəsinə göndərdiyi enerji (bu enerjinin materiyaya bərk, məsələn, üzrində dayandığımız torpaq hissə və nisbətən yumşaq, məsələn, su və ondan da yumşaq olan hava- tərkibindəndən udulması) qüvvə sayındadır, materiyada tərkibində bəvən kütlədə yeni iqliyin görəcəyi Yer kürəsi öz oxu ətrafında fırlana bilər. Burada kosmik fəzədə dayanan və Gün ətrafında hərəkət edən Yer kürəsinin zamanla (yəni, bizim hesabladığımız sükədə) Günədən enerji qəbul etməsi onun kürə boyu kütləsinə (ayrı-ayrı hissələrin düzününə nisbətən olaraq meydana gələn hissələrdə) qeyri-tarazlıq yaradır. Bu qeyri-tarazlıq Yer kürəsi bəvən etməsi üçün öz oxu ətrafında dövrə edir. (Günədən “gizlənmə” hissəsi öz enerjisini paylayır. Günün işıq salmadığı hissə (yəni qaranlıq hissə) bir qədər yüngüllənir (olanda bilər ki, əksinə ağırlaşır. **Günəş enerjisinin qəbulu zamanı materiyanın həmin hissəsində çəki artır**)). Nisbi və mütləq əsaslı enerjili hissə və enerjisizlik hissə meydana gəlir. (Enerji axını qovucudur, dağıdıcıdır, bu baxımdan da mövcud kütləni məsafəcə genişləndirəndir, əvvəlki kristalları, quruluşları

dağıdandır). Günəş enerjisini udmasından ağırlaşan planet hissəsi tədricən şüadan uzaqlaşır, qaranlıqlaşır. Planet bu qaydada öz oxu ətrafında fırlanır. Gecə vaxtı isə planet (məsələn, Yer kürəsi) gündüz zamanı Günəşdən aldığı enerjini özündən buraxır və qaranlıq hissə tədricən yüngülləşməyə başlayır. Yüngül hissə işıqlandıqca təkrar olaraq ağırlaşır. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, Yer kürəsinin çevrə hərəkəti sonsuzdur, Günəşdən asılıdır. Yer kürəsinin öz oxu ətrafında dövr etməsi enerji paylanmasının əsasını təşkil edir. Yer kürəsi Günəşdən qəbul etdiyi birbaşa enerjini udur, artıq enerji kosmik fəzaya qayıdır, səpələnir, Günəş təkrar olaraq fəzadan özünə geri qəbul edir, elementlərin müəyyən kosmik məkanda udulması isə yanmanı, yəni Günəşi əmələ gətirir. Günəşdə (ulduzlarda) olan sürət kosmik fəzanın heç bir yerində olmur. Fəza elementlərinin ən maksimal sürət hədləri Günəşdədir. Bu, çevrilmələrin əsasıdır. Günəşdə sürətin maksimal həddi məhz zamanın sonu (sıfırı), pik həddidir. Zamanın sıfırı isə yeni zamanın əsasıdır ki, bu da Günəşdən çıxan yeni elementlərlə başlayır. Zaman enerjinin (Günəşin) bərk materiyaya ən yaxın nisbətində qısalır. Deməli, Günəşə yaxın olan istənilən planet nisbətdə həm sürətlidir, çünki enerji çox qəbul edir, həm də qısa zamana daha yaxındır. Deməli, yaxın planetlərin zamanı və məhv olması daha yaxındır. Günəşə ən yaxın və uzaq planetlər yox, orta mövqe tutan planetlər daha məqbuldurlar. Günəş sisteminin orta trayektoriyaları (Günəş boyu olan çevrə trayektoriyası), hansı ki, onları planetlər cızaraq müəyyən edirlər, daha yaxşı trayektoriyalardır.

Enerji və enerjisizliyin nisbətinin izah olunmasından belə nəticəyə gəlmək olur ki, heç bir element ilk mahiyyət (başlanğıc) baxımından tam ölmür, özək qalır, məhv olmur, sadəcə olaraq dövrü çevrilmələrə məruz qalır. Xassəsini dəyişir. Məsələn, oksigen hidrogenə, karbona və s. çevrilir.

Həmin elementlər də təkrar oksigen olur. Bu izah da kainatın vahid element (maksimum iki element) mənşəyini ortaya qoyur. Ancaq bu izah mütləq deyil.

Bu bərpə prosesi, yəni qeyri-tarazlıqdan yaranan tarazlıq, dünya və kainatın nizamlama sisteminin tərkibidir. Bu baxımdan da kainat müstəvisi qeyri-tarazlıqdan tarazlıq adını alır. Bu prosesin istiqamətini tənzimləyən nizamlama prosesidir. Fikirlənək ki, Yer kürəsi fırlanmasa Günəş onu rədd etməz, son olaraq ələyən, Günəşin özünü çevirir. Fırlanma yoxdursa, udulma sayını Yer kürəsi rədd etməz bir kütlə kimi yoxa çıxar, yəni fəzədə Günəş (yanan ələ) çevrilir. Buradan belə bir nəticə gəlməli olur ki, hər kəslər həm qoruyucu, həm də məhvədi ola bilərlər. Kəş olunmadan, kütlə dəyişməsinə, tərkib dəyişməsinə hər kəslər meydana gəlir. Bərk materiyanın fəzədə hər kəslərinin tərkibinə dəyişməsinə əsaslıdır. Deməli, Yer kürəsi əslində sükutun özünü əks etdirən kütləsidir. Bu, artıb-azalma ilə (ümumi həcmdə, kütlədə) müəahid olunur. Artıb-azalma nisbətinin bərabərliyi sükutlu tarazlığın əsaslarını meydana gətirir. Biz insanlar da onu zamana bölürük.

Yer kürəsinin hər kəslərinə təbii qüvvənin udulmasından sonra nəticə olaraq meydana gələn **“artıq qüvvə”** sayını hər kəslədir. (Sanki, böyük qüvvə kiçik qüvvələri ələ alır). Bu qüvvə ardıcıl qaydada təbii olunur və Yer kürəsi də ardıcıl olaraq hər kəslədir.

ki materiyaların bir-birini təsirləndirən ola bilərlər. Burada qüvvə üçüncü təsirləndirən kimi motiv rolunu oynaya bilər. Məsələn, iki əlacın (taxtanın) bir-birini zərərtilməsi sayını dəfələrlə yaranır, formada deyil. Bu prinsipdə nəzərə alınmalıdır ki, Yer kürəsi, digər səbəblərlə birlikdə yalnız ona deyil ikinci bərk formalı materiyadan (bunun ölçüsü-kütləsi-çəkisi Yer kütləsinə çox olduqda tamamilə dəfələrlə) dəfələrlə təsirlənir. Materiya yalnız ona təbii qüvvə sayını hər kəslədir. Kənar qüvvə enerji və mexaniki vasitə ola bilər. Materiya qeyri-qüvvə

t tbiqind qüvv sizdir, y ni h r k tsizdir. Buradan bel n tic ortaya çıxır ki, qüvv l rsiz planetl r ümumiyy tl yoxdur. Materiyanın qüvv si onun kütl sidir, t rkib elementl rinin birl mi ç kisidir. Nisbi ç kid n çox olma is öz-özün h r k tdir. Bu da ki, h min materiyanı h r k tsiz saxlayan qüvv nin s rh ddini keçm dem kdir. Buradan da bel bir m ntiqi ortaya çıxır ki, ümumiyy tl qüvv y tab olmayan element yoxdur, qüvv ni d elementin t rkibi, ç kisi, kütl si v h r k ti meydana g tirir. Ümumiyy tl is h r k tsiz materiya yoxdur. **Deməli, planetlərin hərəkətini və qüvvələrini təmin edən daxili enerji var.** Bu, enerji materiya hiss l rini h r k td saxlayır. Dem li, bütün elementl r, –ya b rk birl m d olsun, ya da yum aq,- daima h r k td dir. Onda h r k tsizlik yoxdur. Sad c nisbi v ziyi ti var. Yerin qüvv si onun h r k tind (daxili v xarici) meydana g lir. Kütl nin h r k ti dig r kütl vasit sini d h r k t g tir bilir. M s l n, qatarlara qo ulan vasit l ri buna nümun g tirm k olar. H r hansı bir cisim Yer üz rind h min cism t tbiq olunan qüvv nin s rh ddind -b rab rl m sind -nisbi h r k tsiz v ziyi tind dir. K nar t sir bu nisb ti pozur v cisim h r k t g lir.

Nəticələr:

- heç bir element tək halda hərəkətdə ola bilməz;
- hərəkət elementlərin qarşılıqlı təsirindən meydana gəlir;
- qüvvə qarşılıqlı təsirdən ortaya çıxan məzmunudur;
- qüvvə sürətin, hərəkətin məhsuludur;
- qüvvə və hərəkətin bir-birilərini şərtləndirici əsas kimi olması prinsipi həm mütləq, həm də nisbidir;
- elementlərin birləşməsi böyük elementdir, mürəkkəb elementdir;
- böyük elementin sürəti də böyükdür, deməli, qüvvəsi də çoxdur;

-böyük elementi hərəkətə gətirmək üçün ona təsir edən qüvvə də tarazlı (digər element) olmalıdır;

-hər bir elementin həm digər elementin təsirinə məruz qalır, həm də ümumi hərəkətin (ümumi qüvvə və təsirin) təsiri altındadır;

-bir elementin hərəkəti üçün həmin elementin ümumi qüvvə-bütöv qüvvə, tarazlığında yer aldığı məkanda mövcud olduğu qüvvədən kənar təsir lazımdır, yəni element bütöv qüvvənin tarazlığının hüdudlarından kənara çıxdıqda hərəkət edir;

-kainatın bütöv qüvvəsi çox güclüdür və hər bir elementi taraz vəziyyətində saxlayır;

-kainatın tarazlığını yaradan müstəvi üzrə hərəkətlərdir;

-kainatın tarazlığı onun tərkibində olan qeyri-tarazlıqlardan və mütləq və nisbi məkan üzrə tarazlıqlardan yaranır;

-məkan düz olduqda tarazlıq da düz olur. Tarazlı, bərabər məkan üzərində dayanan elementi hərəkətə gətirmək üçün böyük qüvvə tələb olunur. Məsələn, düz bir məkanda qayanı tərpətmək üçün böyük qüvvə lazımdır, təsir edən böyük element lazımdır, çünki onu saxlayan məkan üzrə tarazlıq qüvvəsi də böyükdür, fərqi yaratmaq üçün böyük təsir edən qüvvə lazımdır;

-mütləq hərəkət fərqli qüvvədən-qüvvə tarazlığının pozulmasından yaranır;

-nisbi hərəkət üçün kiçik qüvvə lazım olur. Bu qüvvə daima olduğuna görə, nisbi hərəkət də daimidir;

-sürətin çoxalması müstəvinin nahamarlığında daha çoxdur. Çünki, müstəvidə tarazlıq pozulubdur. Bu halda həmin müstəvi üzərində dayanan element müstəvinin az qüvvəsi olan (yəni, elementin nisbətə az toplandığı hissə) hissəyə sürətlə hərəkət edir. Müstəvinin çox qüvvə olan hissəsi (yəni diklik, yoxuşluq) az qüvvə olan hissəyə, yəni

enişə doğru üzərində olan digər elementi itələyir. Sürət qeyri-tarazlıqdan yaranır;

-planetlər taraz vəziyyətindədirlər, təqribən eyni müstəvidə “dayanıblar”, hərəkət edirlər, bu baxımdan da bir-birilərinin üzərlərinə gələ bilməzlər. Həm də onlar arasında olan kosmik fəza bir “yumşaldıcı, elastiki məkan” rolunu oynayır. Planetlər hərəkət edərkən fəzada –elastiki müstəvidə- yol açırlar. Ola bilər ki, onların Günəş ətrafında dövr etmələrinə də bu yol açılması zamanı “itələnen fəza məkanı” təsir göstərsin. Açılan fəza həm də planetlərin bir-birilərinə yaxın gəlmələrinin qarşısını alır. Onları müəyyən nizamla əlaqədə saxlayır. Əgər bu aralıq və sıxlaşan-genişlənən müstəvi olmasa, Günəş planetləri nizamla hərəkətə gətirə bilməz. Təsəvvür edək ki, mexaniki olaraq planetlər bir-birilərinə dəyib dağılar. (Qeyd: insanların hərəkətlərini də onların maraqları tarazlı edir və məsafələri yaradır. Buna görə də hər bir şəxsin maraq sferası meydana gəlmiş olur);

-hərəkətin hədləri tarazlıqlar üçündür, qüvvə paylanmaları üçündür;

-insanların hərəkətləri (fiziki hərəkətləri və düşüncələri – zehni hərəkətləri) də məhdudlaşandır. Hərəkətin son həddi də mövcud vəziyyətin yoxluğuudur. İnsanlar bu baxımdan çox hərəkətdə olarlarsa və ətrafdan enerji qəbul etməzlərsə, ümumiyyətlə, enerji mübadilələrində olmazlarsa, zamanı özləri üçün qısalda bilərlər. Çox yatmaq, “hərəkətsiz” olmaq düzgün deyil, siqnalların qəbulu məhdudlaşır, enerji qıtlığı yaranır, orqanizm zəifləyir, çevrilmə prosesləri ləngiyir, inkişaf dayanır və s. Yatmamaq və çox hərəkətdə olmaq da ziyandır. Həddən artıq siqnalların qəbulu da enerjini artırır, çevrilmələri artırır və zamanı qısaldır, tarazlığı pozur, enerji boşalması ləngiyir;

-tarazlıq həm universal, həm də konkret hallarda var. Lakin ən son nəticə bütövün tarazlığını, tarzlı hərəkətini,

nisbi dayanışını yaradır. Bu prinsipdən çıxış edərək demək olar ki, Yer üzərində hər bir element hərəkətdə olarkən eyni çəkiyə malik ola bilməz. Məsələn, insan bir şərti bir məkanda bir çəkiyə, addımlayarkən digər məkana keçəndə başqa çəkiyə malik olmalıdır. Çünki Yer küərsinin bütün nöqtələrində onun üzəində olan cisim konkret halda eyni çəki verə bilməz. Yer kürəsinin tam bərabər qüvvəsi-tarazlı qüvvəsi onun şərti olaraq bütövündədir. Hərəkət edəndə də Günəş şüalarının və Yerin daxili enerjisinin nisbəti də dəyişir. Bu baxımdan bir şərti vahidli çəki cismi digər məkanda öz çəkisini Yerin və Günəşin paylanmış enerjisi üzrə dəyişir. Məsələn, şəxsən mən inana bilmərəm ki, mənim çəkim gec və gündüz az dəyişən zaman intervalında eyni olsun. Göydə uçan təyyarə mütləq eyni çəki ilə hərəkət etsin. Gecə və gündüz mexanika eyni sürətlə və çəki ilə mövcud olsun. Buna dəyişən enerji imkan verə bilməz. Gecənin sürəti başqa, gündüzün sürəti başqadır, gecənin çəkisi başqa, gündüzün çəkisi başqadır, yəni, fərqlidir;

-dəyişən məkanda hər bir insan ömrü, digər canlı ömrü fərqlidir. Bu, onların enerji almalarından və vermələrindən asılı olur. Birmənalı olaraq demək olmaz ki, ömür hansı halda qısa, hansı halda uzun olur. Bu, dəyişən prinsip üzrədir. Lakin bəzi fikirlərə əsasən hesab etmək olar ki, Yer kürəsinin şimal qütbündə və ekvatorlarda ömür digər enliklərə nisbətən zamana daha yaxındırlar. Şimal qütblərdə, əslində soyuqdan Yer kürəsinin zamanı uzundur, çünki, enerji mərkəzlərə nisbətən az düşür. Lakin ömür ona görə qısalır ki, təbiətdən lazımi resursları ala bilmir. Günəşin azalığı resurs azlığına səbəb olur. Az resurslu insanın enerjisi də az olur. Ekvatorlarda isə Günəş enerjisinin çoxluğu da ömrü qısalda bilir. Həm də daha tez proses baş verir. Çünki, Günəş enerjisinin çoxluğu resursların tükənməsinə şərait yaradır. Günəş yaranmanı və ölməni tezləşdirir, nəticədə insanlar üçün lazım olan təbii resurslar çatışmır. Ömür qısalır.

Nəticə:

-enerjinin azlığı zamanın uzanması resursların azlığıdır ki, bu da ömrü qısaldır (canlılara münasibətdə). Təsəvvür edək ki, Mars planetində zaman Yerə nisbətən uzundur. Lakin burada insan (Yerin insanı) yaşaya bilməz. Çünki, resurs azlığı (soyuqdan, Yerdəki qədər olmayan resurs) olmadığına görə insan az yaşaya bilər. Ya da az resurs və az enerji orqanizmi çox uzun zamana dardır. Bu fikirlər mütləq olmaya bilər. Çünki hər bir yaranış öz məkanına xasdır və onun nizam elementidir. Başqa quruluşda tab gətirə bilməz. İnsanların başqa planetlərə (uzaq planetlərə) getməsi çox təhlükəlidir, bu, məhvdir;

-enerjinin çoxluğu da resursların sürətlə yaranması və tükənməsidir. Zamanın qısalmasıdır. Canlı ömrünün qısalmasıdır.

Proseslərin d formaları d yi bilir. İnsanların t tbiq etdikləri bütün proseslər forma d yi ikliyini m ruz qala bilər. H r k t olan yerdə forma d yi ikliyi d vardır. H r k t l r özləri forma d yi m l rini yaradır. H r k t h m d çevrilmələri m zmun d yi ikliyini ortaya çıxara bilər.

Maraqların t min olunması üsullarından biri olan seçki prosesləri d forma d yi m l rini meydana gətirir bilər. Forma d yi m l rini v yeni m zmunlar h r k t l rini hüquqlarını (subyektlərin f aliyyət hüquqlarını) meydana gətirir. Deməli, seçki prosesi h m m zmun, h m forma, h m hüquq, h m d maraqları t min edən vasitələrdən biridir. Proseslərin formalalarının t snifatı da mümkündür. M s l n, seçki bir t kiledici formadır. Seçki bir proses olaraq h m mütləq forma, h m d düncü obyekt kimi mütləq d n k nar abstrakt formadır, forma obyektidir).

QÜVVƏ HAQQINDA

B Z M YA ADI IMIZ S STEM D BA LICA OLARAQ GÜNƏŞİN ÖZÜNDƏ TƏBİƏT QÜVVƏSİ BAŞLAYIR V PLANETL R ÖTÜRÜLÜR. ÇÜNKİ HƏRƏKƏTİN BAŞLANĞICI GÜNƏŞDİR. D G R S STEML RD D ULDUZLARDIR. QALAKT KALAR-DA S , QÜVV PAYLANMASI BA VER R V KA NATIN VAH D QÜVV S MEYDANA G L R.

GÜN D RT OLARAQ QÜVV N N B RAB R- L M S BA VER R. BÜTÜN SOYUQ (NİSBƏTƏN SOYUQ, – FƏZADA YAYILMIŞ GÜNƏŞ İSTİLİYİ HESABINA, - BU, MATERİYALARA NİSBƏTƏN ÇOX ZƏİF İSTİLİKDİR, ÇÜNKİ, ELEMENTLƏR ÇOX SEYRƏK VƏ YÜNGÜLDÜR,- ELEMENTLƏR) ELEMENTL R N GÜN DO RU H R K T H M N ELEMENTL R N RT “0” NÖQT S N YAXINLA - MASINI T M N ED R. BURADA C ZBETM N N SONU RT “0”-DIR, BURADAN DA, Y N , “0”-DAN DA STL M BA LAYIR V T L M MEYDAAN G L R. DEM L , GÜN ENERJ S (GÜN D N G L N ENERJ) DAHA ÇOX T L Y C D R. BU T L Y C L K F ZADA V PLANETL R N UDMASINA ÇEVR L R. T RS MÜT NAS BL K YARANIR: MATE- R YALARDA C ZBETM T L M Y ÇEVR L R. GÜN KOSM K F ZA ELEMENTL R N ÇEV R N M RK Z ROLUNU OYNAYIR. BURADA SOYUQ ELEMENTL R N SÜR TL H R K T ONLARIN QIZMASINI YARADIR V BÖYÜK QÜVV B R SOYUQ ELEMENT ST ELEMENT ÇEV R R. GÜN DAX L OLAN (GÜN , QI ILCIMI, IQSAÇMANI YARADAN) ELEMENTL R GÜN BA QA XASS L T RK

ED RL R. BEL C D B R ELEMENTD N BA QASI MEYDANA G L R.

BEL Q BUL ETM K OLAR K , LK ELEMENTL R KOSM K F ZADAKI ELEMENTL RD R, N K Ç K H SS C KL RD R. BU BAXIMDAN DA **FƏZA KAINAT BAŞLANGICININ ƏSASIDIR.** BEL T XM N ETM K OLAR K , GÜN N QÜVV S ONUN S STEM N DAX L OLAN (KOSM K F ZA V PLANETL R) ELEMENTL RN QÜVV S Q D RD R. **BÜTÜN QÜVVƏLƏR GÜNƏŞDƏN ÖTÜRÜLÜR, ONA GÖRƏ DƏ GÜNƏŞ VƏ ONUN SİSTEMİ ARASINDA TARAZLIQ YARANIR.** GÜN N QÜVV S PLANETL RD V KOSM K F ZADA YAYILIR, BURALARDA “UDULUR”, “ARTIQ QÜVV ” T KRAR OLARAQ GÜN QAYIDIR. BURADA GÜNƏŞ ŞÜALARI PLANETLƏRİN DOYDUĞU VƏ GERİYƏ QAYTRADIĞI ARTIQ QÜVVƏDİR. ARTIQ QÜVVƏ İSƏ PLANETLƏRİN QƏBUL ETDİKLƏRİ QÜVVƏ İLƏ EYNİ KƏMİYYƏT- DƏ OLMALIDIR. BU KƏMİYYƏTİN TARAZLIĞINI İSƏ PLANETLƏRİN ÖZ OXLARI ƏTRAFLARINDA FIRLANMALARI MEYDANA GƏTİRİR. QƏBUL EDİLƏN GÜNƏŞ ŞÜASINI FIRLANDIQCƏ TƏKRAR OLARAQ GERİ QAYTARIRLAR. GÜNƏŞİN QÜVVƏSİ İSƏ PLANETLƏRİN DAXİLİ QÜVVƏLƏRİNİ ARTIRIB- AZALTMAQ ÜÇÜNDÜR. BU BAXIMDAN DA PLANETLƏR HƏRƏKƏT EDİRLƏR, ÖZ OXLARI ƏTRAFLARINDA FIRLANIRLAR. FIRLANMA – PLANETL RN DAX L QÜVV S T R FND N GÜN QÜVV S NN UDULMASI V DOYDUQDAN SONRA GER T L NM S SAY S ND BA VER R. BURADAN DA BEL N TC Y G LM K OLUR K , GÜN ÜALARI EL PLANETL R FIRLADIR, ONLARIN DAX L QÜVV L R NN K M YY TN

ARTIRDIQDA, PLANETLƏR ÖZ OX LARI TRAFINDA FIRLANIRLAR.

DEMƏLİ, QÜVVƏN ÜMUMSƏSİBƏRƏ
CƏZBƏMƏ VƏ İTƏLƏMƏ (BUNLAR SADƏCƏ İSTİQAMƏTLƏRDİR) QÜVVƏLƏR SƏMƏYƏ KÜTLƏLƏR NƏFORMALADIR. HƏR BİR SƏMƏYƏ (GÜN VƏ PLANETLƏR) QÜVVƏN HƏM “UDURLAR” HƏM DƏ “DOYDUQDAN” SONRA BURAXIRLAR. **KOSMİK FƏZƏ GÜNƏŞ VƏ PLANETLƏR ARASINDA QÜVVƏNİN PƏYLANMASI MÜSTƏVİSİDİR.** KOSMİK FƏZƏ BİR PLANETDƏR VƏ BURADA YAYILMI TƏRAZLI QÜVVƏ VƏDİR. KOSMİK FƏZƏNİN QÜVVƏSƏ YAYILMI HALDADƏLDƏ GÜN VƏ PLANETLƏR NƏ QÜVVƏSƏ NƏZƏDƏR. MƏSƏLƏN, PLANET NƏ RƏZƏSƏ QƏDƏR OLAN KOSMİK FƏZƏDƏ OLAN QÜVVƏ PLANETDƏN ÇOX KƏÇƏKƏDƏR, ÇÜNKƏ, MƏKƏN EYNƏ OLSADƏ KÜTLƏ AZDİR, SİXLİQ AZDİR.

GÜNƏŞLƏ PLANETLƏR QÜVVƏLƏRİN CƏZBƏ OLUNMASINDA VƏ İTƏLƏNMƏSİNDƏ TƏRS MÜTƏNASİBƏDİR. BİRİNİN CƏZBƏDİYİNİ DİGƏRİ İTƏLƏYİR. BUNDAN DƏ BİR-BİR LƏR TRAFINDA TƏRAZLIQ VƏ SİSTEM YƏRƏNİR. MƏSƏLƏN, GÜN NƏ UDDU (KƏSƏ OLUNAN ÜYƏLƏR) PLANETLƏR NƏ FƏZƏYƏ VƏ GÜN NƏ ÖZÜN TƏRƏFƏ BURAXDIQLARIDIR. BU, GÜN NƏ CƏZBƏMƏ QÜVVƏSİNƏ TƏBƏ OLUR. GÜN NƏ BURAXDIDƏ (TƏLƏMƏ) SƏ PLANETLƏR NƏ CƏZBƏMƏ QÜVVƏSİNƏ (ONLARIN UDDUQLARI QÜVVƏ) DƏXƏL OLANDIR. **DEMƏLİ, BƏLƏ BİR NƏTİCƏ ƏLDƏ OLUNUR Kİ, GÜNƏŞDƏN PLANETLƏRƏ GƏLƏN ENERJİ ŞƏƏLƏRİ DƏHƏ GÜCLÜ VƏ ENERJİLİ, PLANETLƏRDƏN BURAXILANLAR İSƏ BİR QƏDƏR ONDAN AZ ENERJİYƏ**

(NİSBƏTƏN SOYUQ) MALİK OLA BİLƏR. BU BAXIMDAN MATERİYALARIN (GÜNÜN VƏ PLANETLƏRİN) ATMOSFER VƏ TERMOFƏRDƏN BƏR T OLAN QATLARI VARDIR VƏ BUNLAR QARIQDIRLAR, BƏR-BƏRİNİN ÇƏRSİNDƏRLƏR. HƏR BİR ATMOSFERDƏ İSİNMƏ VƏ SOYUMA PROSESLƏRİ BAŞ VERİR VƏ TƏNZİMLƏMƏ MEYDANA GƏLİR. BƏRK MATERİYALARIN DAXİLƏNDƏ QÜVVƏ – CƏZBETMƏ VƏ TƏLƏMƏ QÜVVƏSİ BƏRLƏR. PLANETLƏR GÜNÜŖALARINI QƏBUL EDƏNDƏ QIZIR, BURAXANDA SƏNƏBTƏN SOYUYURLAR. BƏLƏKLƏ, TARAZLIQ YARANIR.

GÜNƏŞ ŞÜASININ YER KÜRƏSİNƏ DÜŞMƏSİ SÜRƏTİ İLƏ HƏMİN ŞÜALARIN QAYITMASI SÜRƏTİ ARASINDA MÜTLƏQ BƏRƏBƏRLİYİN OLMAMASI ŞÜBHƏ YARADIR. BURADA GÜNƏŞ ŞÜASININ (İŞIQ SÜRƏTİNİN) SANİYƏDƏ TƏQRİBƏN 300 MİN KM. OLMASI DA ŞÜBHƏ YARADIR. MƏSƏLƏN, KOSMİK FƏZADAN KEÇƏN ŞÜA İLƏ YERİN ATMOSFERİNDƏN KEÇƏN GÜNƏŞ ŞÜASININ SAHİYƏDƏ TAM EYNİ SÜRƏTLİ OLMASI ŞÜBHƏLİDİR. ÇÜNKİ ŞƏRAİT FƏRQLİDİR. BU BAXIMDAN MÜTLƏQ BƏRƏBƏRLİK OLA BİLMƏZ. GÜNƏŞ YER KÜRƏSİNDƏN QƏBUL EDİLƏN VƏ YER KÜRƏSİNDƏN BURAXILAN İŞIQ SÜRƏTLƏRİ FƏRQLİDİR. HƏLƏLİK BUNU İZAH ETMƏK ÇOX ÇƏTİNDİR.

KOSMİK FƏZA NİSBƏTƏN QARANLIQDIR. GÜNƏŞ ŞÜASI BƏRK MATERİYAYA DÜŞDÜKDƏ HƏMİN MATERİYAYA DAHA ÇOX İŞIQLANMA VERİR. BU GÜNƏŞ ŞÜASI MATERİYANIN DAXİLİNDƏKİ QÜVVƏNİ İŞIQLANDIRIR.

Zaman, element və məkan haqqında

Hər bir planetin öz zamanı var. Bu davamedicilikdə təzahür edir. Enerjidən uzaqlaşdıqca, hərəkət zəifləyir və zaman uzanır.

Hər bir dü üncün öz obyektı var. Dü üncü enerji oldu undan (xaricdən gələn enerji selinin beyində formalaşdırılması mövcudluğu) təbii ki, onun da zamanı var. Hər bir dü üncü öz zamanına xasdır. Bunun üçün işləmənin yeti məsələsi lazımdır. İşləmənin yeti məsələsi işləmənin meydana gəlir. Dü üncüni də iki istiqamətə təsnif etmək olar: **birincisi**, fəvqəlsiqnalların köməyi ilə formalaşan dü üncü -burada ola bilər ki, siqnallar birbaşa fəvqəlsiqnaldən (məsələn, makro-qüvvədən) insana daxil olur. İkincisi işləmənin daxilindən (məsələn, Gün sistemindən keçirilən siqnallar) gələn siqnallar ilə formalaşan dü üncüdür. İkinci istiqamət üzrə formalaşan dü üncü lərdə zaman amili yeti məsələsi, deyilən işləmənin müəyyən olunur. Birinci istiqamətin dü üncüsündə işləmənin kainatın qlobal qüvvəsi ilə yeti məsələsi mühüm rol oynayır. Bu baxımdan da siqnalları qəbul etmək dərcəsinə görə insanları da **makro və mikro düşünən insanlar** kimi qəbul etmək olar. Ən yüksək səviyyəli dü üncü insanlar daha çox kainata bəlalayır, onun makro zamanı kainatla əlaqəli olur, bu da insanları dahiliyyə, müdrikliyə aparıb çıxarır. Onların dü üncüsünü təkmil edir, zaman-zaman müəmməllidir. Ondan əlavə dü üncü insanlar isə daha çox "aşağı" təbii bəlalayır olurlar. Burada işləmənin insanlar daha çox aşağı təbii materiyasına bəlalayır. Birinci dərəcəli dü üncü insanları daha çox mədəniyyətin insanlar, ikinci dü üncü dərəcəsinin insanlar isə material aləmin insanlar olurlar. Filosofları bu baxımdan da birinci dərəcəli dü üncü insanları kateqoriyasına aid .

g r n z r əlsə ki, insanlar da n kiçik t bi t hiss cik- l rind n ibar tdir, onların ruhu da el t bi t v fəvq lt bi t hiss cikl ridir, onda bel q rara g l bil rik ki, birinci d r c li dü ün n insanların bazalarında bu hiss cikl rin çox hiss si (h cmi) toplanıbdır. Y ni, anadang lm beyinl ri daha çox yeti m y meyillidir. Siqnalları da q bul etdikc , beyin daha da inki af edir.

Düşüncə zamanının formala masında beyin (dü ünc) obyektl rinin d yi m si d mühüm rol oynayır. Y ni, insanlar dü ünc l rini bir obyekt çox yükl dikd dig r obyektin sonu olur. Burada artıq yadda (hafız) mühüm rol oynayır. Bir informasiyanın q buldu dig r informasiyanı sil bilir. Silinmi informasiya üçün zaman ba a çatmı olur. Buradan da **idealizm** meydana g lmi olur. Düşünc nin zamanı h m kainatla ba lıdır, h m d “a a ı” t bi tl (t rkib t bi ti il) laqlidir. H r ikisind dü ünc obyektinin zamanı mövcud olur. Dü ünc nin mövcudlu u v mövcudsuzlu u is materiya al minin mütl q varlı ını heç endir bilm z. Buradan da **materializm** meydana g lmi olur. Materiya var, o mütl qdir, dü ünc slind onu zaman-zaman axtarıb tapır. Dü ünc nin zamanı materiyanın zamanı il üst-üst dü bilir. Y ni, dü ünc materiyanı k f etdiyi zaman öz m qş din çatır. Dü ünc materiyanı axtara-axtara yeni zamanlara daxil olur v tapdı ı **materiyanın zamanını** a karlayır. Ancaq materiyanın mövcudlu u dü ünc nin mövcudlu undan qabaq olur. Dü ünc sad c onu tapır. “Batıb –çıxan” v obyekt daxil olan materiya lam tl rinin ks olunmasına gör dü ünc t r find n a kar olunur. Dem li, materiyanın zamanı da dü ünc (burada h m d görm) t r find n a kar oluna bilir. Materiyanın a kar olunması il siqnalların q buldu el dü ünc nin zamanını meydana g tirir. Gözd n it n materiya da yadda da qala bilir. Dem li, dü ünc nin zamanı materiyanın zamanı il nisb td f rqli ola bilir. Materiyanın gözd n itm si onun zamanını

müvqq ti olaraq bitirir, düünc nin-onun üz rind düünü-
 l nin zamanı is h l d qala bilir. Burada hafiz l rd gözd n
 it n materiyanın forması (obrazı) ks olunur. Dem li, buradan
 da bel n tic ortaya çıxır ki, düünc l rin formala masında
 sas n material al min siqnalları, y ni onlarn obrazlarının
 siqnalları mühüm rol oynayır. Burada artıq beynin ks etm
 (materiya al mini ks etm) zamanı düünc zamanını uzada
 bilir. **(Qeyd: əslində “aşağı” təbiətdə, eləcə də gözlə görünən
 kainatda materiyasız aləm yoxdur. İstənilən rəng varsa,
 element də var. Ancaq bu, o demək deyil ki, hər şeyi göz
 görmək qabiliyyətinə malikdir. Lakin göz nəyi əlavə
 görəcəksə, o da materiya aləminin tərkibi olacaqdır. Bu
 baxımdan rəngsizlik, əlamətsizlik yoxdur. Gözə görünə
 bilən istənilən obyekt varlıqdır, həm də mütləq varlıqdır.
 Mütləq varlıq həm də gözlə görünməyən, lakin digər duyğu
 orqanları vasitəsilə hiss ediləndir. Deməli, mütləq varlıqsız
 heç nə yoxdur).**

slind zaman elementl rin h r k tind n (yerd yi -
 m sind n, el c d özünd n sonra yeni elementl ri meydana
 g tirm sind n, y ni çevrilm d n sonra, yeni xass yaranandan
 sonra) ortaya çıxan d yi m dir, v ziyy tdir. Elementl rin
 m saf v yerd yi m sidir. Zaman -ölçm dir, h r k tl rin
 ardıcıl olaraq hesablanmasıdır, bu baxımdan da el insanlar
 üçündür. M s l n, Yerin Gün trafında dövr etm sinin
 ölçül ri, hesablanması il zamanı biz mü yy n ed bilirik.
 El c d Ay peyki il rti olaraq ayı mü yy n edirik. Burada
 zamanı cisiml rin h r k tinin hesablanması (d dl , d di
 ifad ed n r q ml rl) meydana g tirir. Y ni, t qviml r göy
 cisiml ri il mü yy n olunur. Zaman bu baxımdan n kiçik
 hiss l r bölün ndir. Y ni, t bii ki, saniy l r d bölünür. n
 kiçik atomun h r k ti el n kiçik zamandır. Dem li, zaman
 elementin özünd dir. Element yoxdursa, elementin h r k ri
 yoxdursa, zaman da yoxdur. Elementin h r k tinin z ifl m si

zamanı uzadır. Bu baxımdan ulduzlar sisteminin zamanları var. Hər bir ulduz sisteminin (Gün sisteminin) öz zamanı var. Hər bir zaman sisteminin mərkəzində dayanan enerji ilə müəyyən olunur.

“Sıfır zaman” – “zamansızlıq” yoxdur. Yəni, sıfır var. Zaman mütləqdir. (Bir planet daxilində. Ola bilər ki, nisbi hərəkətdə olmayan bərk materiya üçün “sıfır zamanı” var. Bu da mütləq deyil. Çünki, hər bir bərk materiya Günün enerji ilə təmasda olduqundan zamana malikdir. Bərk materiyanın da çevrilməliyi olur. Məsələn, qaya parçası Günün vətrafında min digər elementlərinin təsirində yitə bilər. Deməli, qaya üçün zaman var. Tərkib və forma dəyişməsi var). Bərk materiya üçün **sıfır zaman Günəşə yaxınlıqdır və Günəşin özüdür.** Zaman burada çevrilməliyi yarada bilər. Deməli, enerji mənbəyi “sıfır” zamanında olur. Gün sıfır zamanıdırsa, deməli, hardasa, zamanları yaradan və yaxınlıq və uzunluğu birləşdirəndir.

Sıfır zamanı, qeyd etdik ki, materiyanın hərəkətinin nisbi sonunda olur. Yəni, Günün bir element xassəsinə dəyişən və kosmik fəzaya və planetlərdə yönəlir. Bu anda da çevrilir. Günə yaxınlaşdıqca zaman qısalır, Günəndən uzaqlaşdıqca zaman uzanır. **Onda koordinatlar üzrə (“-”, “+” sıfır “0” zaman elə Günəşin özüdür.** Günün sıfır zamanına mütləq sıfır zaman deyək.

Kainatda, hələlik deyək ki, zamansızlıq “yoxdur”. Çünki zaman elə elementin özündədir. Ancaq qalaktikaların sərhədləri şübhələr yaradır. Ola bilər ki, zamansızlıq məhz burada –enerjidən ən sərhədlərdə ola bilsin. Sərhədlərdə hərəkətin mənfiliyi çox ola bilər. Yəni zaman olmaya bilər. Çünki hərəkət vardır, mütləq hərəkətsizlik yoxdur. Məhz qalaktikalar və ulduzlar sistemi daxilində mütləq hərəkətsizlik yoxdur. Tam zamansızlıq tam

hərəkətsizlikdir. Deməli, zaman əslində elementlərin nisbi və mütləq hərəkətlərindədir.

İkinci aspekti izah etsək, belə qənaət gəlir ki, **“sıfır zamanı”**nı (riyazi koordinatlarda “qarı-qarıya” olan zaman) hərəkətsizliyin (tam hərəkətsizliyin nisbi dayanan hərəkətin qarılıması) sükunət halında da eyni olaraq axtarmaq olar. Məsələn, bir planet Günəşə yaxındır, digəri uzaqdır, burada zaman dəfərlidir. Yaxın və uzaq planetin qarılımasına eyni sıfır qoya bilərik. Günəşdən başlayaraq (düz xətt boyunca onun sisteminin sərhədlərində) bəliyin koordinat nöqtəsi qoysaq, onda, belə qənaət gəlir ki, Günəşdən zaman qısalır. **Yəni, “+”-larda zaman qısalır. Elementin “ömrünün sonuna” yaxınlaşır. Şərti “0” nöqtəsindən sola doğru, yəni, “-”-larda isə zaman uzanır. Yəni, elementin ömrü uzanır. Bu da çevrilmələrdir. (Bizim insan aşkar olunan Günəşin başqa planetində Yerdəki kimi mövcud ola bilməz). Bu uzanma Günəş sisteminin müstəvi üzrə ən son sərhəddinə qədər baş verir. Onda, ehtimalla belə qənaətə gəlmək olur ki, Günəşdən uzaqda olan planetlərin ömrü daha uzun, yaxındakı planetlərin ömrü isə qısa ola bilər.**

Məsələn, Yer zamanı ilə Marsın və digər planetlərin zamanı eyni deyil. ki planet arasında zaman koordinatında **“sıfıra gəlmə” (uzun zamanla yaxın zamanın müəyyən koordinatlarda qarışması)** var. Deməli, **“sıfır zaman”** var və bu nisbidir, koordinata bəliyin. Mütləq sıfır isə ümumiyyətlə iki sistemin sərhəddir. Bu sərhəd varsa, deməli, həmişə sərhəd **tamam qaranlıqdır**. Mütləq qaranlıq isə mütləq hərəkətsizlikdir, heçlikdir. Bu da tam məkansızlıqdır.

Mənfi zaman varsa da, o soyuqluqdur. Enerjisizlikdir, xəyal olaraq “o”-dan xətt üzrə soladır, yaxud da ağırdır. Uzaq enerjisizlikdə zaman çox uzundur. **Günəşdən uzaq məsafədə zaman onun yaxınına nisbətən çox uzundur.** Bu baxımdan

bizim hesab etdiyimiz zaman dig r planetl rin zamanı il eyni ola bilm z. Buradan da bel bir n tic ortaya çıxır ki, zaman enerjidir v enerji oldu una gör d elementin sür tin , h r k tin ba lıdır. Bir daha qeyd etm k olar ki, Gün çox yaxın planetin zamanı daha qısaadır, çünki materiya öz xass sini çevrim y daha yaxındır.

Kainatda h r k t tük nm z oldu undan zaman da tük n- m zdir. Kainatın mütl q h r k tsiz yeri varsa, o da onun mütl q zamansız yerdir ki, bu da mütl q **məkansızlığa** g tirib çıxarır.

Kainatda ona gör h r k tl r tük nmir ki, burada cisiml r daha çox dair l r üzr dövr edirl r, t krar çevrilm l r ba verir. Bir koordinatdan tez-tez keçirl r. Dem li, zaman sonsuzdur. Kainat zaman f rql rind n ibar tdir. Vahid kainat zamanı iç risind müxt lif t bi t (planet) zamanları vardır. Bu baxım- dan makrokosmosda zaman rti v mütl q koordinatlarda görün n –ardıcıl-t krar olaraq görün n- eyni cismin eyni nöqt d -m kanda-görünm sinin d dl hesablanmasıdır. Buradan bel çıxır ki, h r bir nöqt v m kan bir zamandır. Çünki h r ikisi elementdir. **Deməli, zaman əslində elementin özündədir və təbiətin zamanı elementlərdədir. Belə qəbul etmək olar ki, kainat yoxdursa, element də yoxdur, məkan və zaman da yoxdur. Kainat müxtəlif zamanlardan ibarətdir.**

Nəticələr:

-Günəş vahid olaraq mütləq sıfır zamandır-başlanğıc və son zamandır, zamanı yaradandır. Günəşə yaxın zaman qısalır, uzaqlaşmaq isə zamanı uzadır ;

-enerji sistemləri sərhədləri mütləq sıfır zamanlarıdır. Tam enerjisizlik tam zamansızlıqdır, ya bərk, ya da heçlik fonunda;

-hər bir ulduz sisteminin öz zamanı var. Deməli, Qalaktikaların öz zamanları var;

-hər bir planetin öz-zamanı var;

-Qalaktikalar sərhədləri çox ehtimal ki, “məkan-sızdırlar”, həddən artıq qaranlıqdırlar, bu baxımdan da ola bilər ki, burada çoxlu sayda bərk elementlər var. Bu bərk elementlər çevrilməyən başlanğıcdırlar. Ya da heç bir element yoxdur və hərəkət və zaman da yoxdur. Bu da mütləq inandırıcı deyil;

-enerji mənbəyindən uzaqlaşdıqca sürət də zəifdir. Sürət qalaktika sərhədlərində-zamansız-enerjisiz sərhədlərdə tam bitəndir;

-kosmik fəzada sürətin artması üçün (mexanika üçün) çoxlu sayda işıqlanma (aparatin özünün işıqlanması) lazımdır;

-enerji mənbəyindən uzaqlaşan məsafənin uzunluğu zamanın uzunluğudur ki, bu da özlüyündə hərəkətin zəifləməsidir.

Elementlərin müyyən maddə ilə mövcudluqlarında, elementlərin müyyən **məkanlar** formalaşır. Maddənin özü də kiçik hissəcikdən, birləşmiş böyük və sonsuz maddələrə bölünür. Əslində, kiçik element öz-özlüyündə maddədir. Elementlərin düzülüş forması, enerjinin və yuxarıya doğru toplanması maddənin sıxlığını və maddənin sıxlıq amilini formalaşdırır. **Deməli, məkan elementdir, element məkandır.** Bu baxımdan da tamamilə boşluq yoxdur. Nisbətən boşluq var. Bu boşluq –məkan, kosmik fəza boşluğu, nisbidir. Element yoxdursa, vəziyyətdə element var. Buna görə də belə qəbul etmək olar ki, **kainat daxilində tam vahidlik (həddi olmayan vahidlik) və tam boşluq yoxdur.**

Kainatı axtarmaqla bitməz. Elementlərinin çox topla dı ı “m kan”-hiss -materiyadır. Deməli, planetlər və ulduzlar mkanı müyyən edən əsas güclü varlıqlardır.

Zaman formada, zaman məzmununda və hər ikisində olur. Məzmununda və formada olan (hər ikisində olan zaman) zaman materiyasının **canlı aləminin zamanıdır**. Çünki bu aləmdə dəyişmə var. Forma və məzmun dəyişir. Doğulma və ölüm prosesləri forma və məzmun dəyişmələri zamanında olur. Bu dəyişmələri zamanı meydana gətirir.

Bizim hesab etdiyimiz zaman (məzmun və forma məlumdən gələn zaman) amili təbii özündür, təbii elementlərinin ardıcıl hərəkətidir. Məsələn, Yer kürəsinin sutkada hərəkəti, ildə Günəşin ətrafında hərəkəti bir məsafə dəyişməsi olduqdan, bu dəyişmənin riyazi hesablanması əl zamanıdır. **Deməli, bu məsələdə zaman sadəcə olaraq eyni vəziyyətlərin toplanmasıdır, ölçülməsidir. Buna daha çox forma zamanı adını vermək düzgündür.** Burada məzmun dəyişməsi artıq tam baş çatıbdır. Nisbi sonluq və ya da mütləq sonluq var. Günəş sistemində yeni dəyişikliklər bəzən vermir, yeni məzmunlar ortaya çıxmır. Buradan Günəş sisteminin bəzi dəyişiklikləri ortaya çıxır. Burada məzmun və forma dəyişmələri yeni dəyişmələr, yeni məzmun məlumdən gələn dəyişmələri vəz olunmur, sadəcə təkrarlanma var.

Təbii zaman ola da bilər ki, heç yoxdur. Sadəcə proseslərin **məhz bizim hesab etdiyimiz zamanla (dalandırdığımız zamanla)** davam etməsi, ardıcıl kəldə davam etməsi var. Yəni, dəyişməyə hərəkətin (məzmunca) zamanı var. Ardıcıl olaraq bəzən təbii hadisə, kainat hadisəsi dəyişmədir, sadəcə formanın müyyən trayektoriya üzərində hərəkətidir. Buna vəzillə izah verdik. **Təbiətin çevrə hərəkətində (məsələn, Günəş ətrafında dövrəmə) zaman dəyişir.** Çünki burada planetlərin məhz bizim hesab etdiyimiz kimi zamanla dövrə edilir. Bir nöqtədə bir və ya bir neçə dəfə

keçm ni biz dövr (zaman) adlandırırq. Dem li, bizim hesab etdiyimiz zaman (t bi tl ba lı olan zaman) slind mü yy n bir m kanda h r k t ed n v yerini d yi n, koordinatlarını d yi n elementl rd ks olunur.

sl zaman ba lan ı c v son arasında olan d yi iklik (formanın d yi m si, m zmunun d yi m si) intervalındadır. Onda bel çıxır ki, canlılar, xüsusil insanlar t bi tin nisbi son m hsullarıdır v zamanın m zmunu (m zmunlu zaman) yalnız onlara aiddir. M s l n, inki afın ba verm si forma v m zmun d yi k nliyidir. Bu anda m l g lm v yoxolma hadis si ba verir. M s l n, insanların m l g lm si, d yi m si v sonda yox olması **bu zamanla** ifad olunur. Burada da dövrlük var. **Bu məsələdə canlı aləmin zamanı ilə bərk materiyanın zamanı birləşir, eyni məzmun təşkil edir. Fərq isə ondan ibarətdir ki, həmin insan təzədən (ölən kimi venidən dünyaya gəlmə, yaxud da uşaqlıqdan təzədən başlama) doğulmur.** Dem li, canlı al m f rdi olaraq t tbiq olunan zaman müv qq tidir, bit ndir. Makrokosmosun zamanı is tük nm zdir. Dem li, **kainatın əbədiliyi** prinsipi mövcuddur.

Bir Gün sisteminin eyniliyi dig r Gün (ulduz) sistemind ola bil r. Zaman burada eyni ola bil r. Bunun üçün d planetl r g r k Gün sistemind oldu u kimi olsunlar. Paralel Gün sistemind eyni zaman olar. Gün ox ar ulduz sistemind h yatın olması ehtimalı ola bil r.

Buradan da **zamanın özünün təsnifatı** meydana g lmi olur. b di zaman (bix tli, eyni m zmun çevrilm l ri v forma il mü ahid olunan zaman), y ni, t bi tin, fövq lvarlı ın zamanı, insanların, canlı al min zamanı (bix tli olmaqla yana ı, f rdi qaydada bit n zaman). Canlı al min zamanı onun d yi m sind özünü göst rir. D yi n zaman (canlı al min zamanı) “makrozaman” iç risind t rkib zamanıdır.

Hər iki zamanda meydana gətirən amildir. Birində makro rəkt, digərində isə nisbətən kiçik olan mikro rəkt mövcuddur. Makro rəkt dənizimən (məzmunca təkrarlanan, formasını təbriyədə), mikro rəkt isə makro rəktin təsiri ilə bəvən v formasını v m zmununu dənizdir, fərdi olaraq sona çatandır.

Makro rəkt sən makro çevrilmələri xarakteriz olunur, yəni nəhəng qüvvə çevrilmələri təkrar olunur. Makro rəkt, makroqüvvə çevrilmələri daima eyni olan formanı v m zmunu yaradır. Yəni, Günəş planetlərinə enerji verir, enerjini planetlərinə fəzaya qaytarırlar, yenidən Günəşə daxil olur və s. **(Buradan belə nəticə əldə etmək olur ki, kosmik fəza planetləri və Günəşi təmizləyəndir. Planetlərin daxildən zəhərlənməsi, atmosferin çirklənməsi zamanı fəza təmizləyici, zəhərləyici elementləri özünəqəbulədiyi funksiyaları yerinə yetirir).** Bu enerjinin əsl kiçik dənizimən fəzaları isə daxildən bəvən verir. Canlı aləmlər bu prosesdə qidalanırlar. Makroqüvvə daxili dənizimənliyi meydana gələn maddələrdə qüvvələri nə ibarətdir. Bu da özlüyündə zamanı meydana gətirir. İnsanlar üçün əsas zaman canlı aləmlərin təbiəti mənşə v m hvi olmasındadır. İnsanları kütləvi olaraq dəfələndirən zaman da əl bəvən budur.

Bir maddəyə, məsələn, torpaq isə dənizimən z, yəni itməz olaraq qalır. **(Buradan da belə nəticə hasil olur ki, Yer kürəsi məhv olmazdır, əbədidir. Sistem pozularsa, əsasən Günəş olmazsa, məhv olar).** Deməli, zaman təsnif olunur: makrozaman öz daxilində mikro zamanları yaradır. Makrozaman təkrar olunan makro proseslərdən ibarətdir. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, makro dənizimənlik ola bilməz və bu maddənin elementləri, məsələn, Günəş (ulduzlar), planetlərinə zərərli r. Lakin, maddəyə üzərində olan canlılar dənizimənlik m hvi ola bilmərlər. **Mikroçevrilmələr nəhəng makroçevrilmələrin nisbi sonluqlarıdır.** Yəni, son varlıq

olan canlılar tkrar olaraq d yi -d yi makromühitin iç risin daxil olurlar. (Qeyd: bel hesab etm k olar ki, Gün v ulduzlar slind kosmik f zanı tarazla dıran elementl rdir, vahidlikl rdir. Bu materiyalar f zadakı hiss cikl rin sür tli axınlarından meydana g lir. Bunlara **“yanan kosmik fəza hissələri”** (geniş yayılmış kosmik fəza hissəciklərinin qarşılaşaraq alov effektini meydana gətirməsi bizim adlandırdığımız ulduzları yaradır. Ulduzlar elementlərin sürətlə qarşılaşmasındakı təzahür yaradan qıcıqlardır) adını da qoymaq olar. Ulduzlar öz m nb yini slind kosmik f zadan götürür l r. Kosmik f za elementl ri bu ulduzların m nb yidir. M nb el kosmik f za elementl rinin özl ridir. Ulduzlar h m d kosmik f zada mövcud olan b rk materiyalardan qidalanırlar. M s l n, planetl r ulduzların gönd rdiyi enerji tkrar h min ulduzlara qayıdır).

Kosmik f za Gün i (ulduzları) v b rk materiyaları (planetl ri v dig r quru parçalarını) bir-biril t masda saxlayan sas müst vidir. Çünki, bu materiyalar el müst vid n yaranandırlar. Müst vi (kosmik f za) olmasa Gün v planetl r d ola bilm z. rti olaraq dey k ki, onlar arasında tarazlı laq l r d yarana bilm z. Planetl r sistemind f za tarazlıq müst visi, qoruyucu müstəvi (plazma) rolunda çıxı edir.

NƏYİNSƏ YOXLUĞU MÜTLƏQ YOXLUQ DEYİL. TƏBİƏTDƏ GÖZƏ GÖRÜNMƏMƏK TAM YOXLUQ DEYİL. RƏNGSİZLİK TAM YOXLUQDUR. BƏLKƏ BU DA NİSBİDİR. ELEMENTİN TAM YOXLUĞU ÜMUMİYYƏTLƏ YOXLUQDUR. BU DA MÜTLƏQ DEYİL, ÇÜNKİ İNSAN HƏR ŞEYİ GÖRMƏK QABİLİYYƏTİNDƏ DEYİL. İŞIQ VƏ QARANLIQ GÖRÜNÜRSƏ, DEMƏLİ, HƏR İKİSİNDƏ NƏ İSƏ VAR Kİ, ƏLAMƏT VERİR. BU BAXIMDAN “MÜTLƏQ YOXLUQ” YOXDUR. MÜTLƏQ VARLIQ VAR. BU

PRİNSİPDƏN KƏNAR, ƏLAVƏ HEÇ NƏ DEMƏK OLMAZ. ANCAQ BU, O DEMƏK DEYİL Kİ, BÜTÜN PRİNSİPLƏR MÜƏYYƏN OLUNUB. PRİNSİPLƏR SONSUZDUR, ÇÜNKİ ELEMENTLƏRİN YAYILMASI SONSUZDUR.

İnsan və dövlət fəlsəfəsi haqqında. İnsanlar (burada müyyən etnik mənbəli xalqların birlikləri nəzərdə tutulur) öz ya adları məkanlar daxilində laqlarını və onların material mənbə olan təmaslarını (həmişə kontaktlarını) rəasional əsaslarla (burada sivil dövlətləri nəzərdə tutulur) tənzim edən, yəni, laqları müyyən qaydalara əsalan (qaydalara əsalmaq istiqamətləri müyyən etməklə laqların tərkibini ölçü-biçməkdən ibarətdir), bu baxımdan laqların qurulu və məzmununu meydana gətirən, laqları istiqamətləndirən, ümumiyyətlə, laqların tərkiblərini yaradan müyyən qurulu əmalik olan **siyasi sistemləri** formalaşıdır. Siyasi sistemlər (siyasi hakimiyyətlərin qolları və onların daxilində bürokratik məzmunu olan aparatlarının məcmusu) dövlət idarəçiliyinin (siyasi sistem mərkəzləri-strukturları- məhz aparatları vasitəsilə idarə etməni təkil edirlər) forma və məzmununu meydana gətirirlər. Dövlətlər xalqların, millətlərin (millətlər dedikdə, burada təkilətlənmiş xalqları, yəni dövlətləri olan xalqları nəzərdə tutmaq olar. Hal-hazırda isə demək olar ki, dünyanın bütün xalqları fərqli və digərli ilə birləşmiş formada dövlətlər mənsəbdurlar. Yəni, ümumdünya siyasi baxımdan təkilətlənmiş siyasi qurumların məmindən ibarət olan bir bütövdür) münasiblərinin və laqların yüksək siyasi mə sosial qurumlardır. Dövlətlər insanlar üçün zəruri olaraq meydana gələn **sosial təsisətlər** kimi çıxı edirlər. Yəni insanlarda hakimiyyəttə bəidir və onların laqlarının və qazanclarının taraz və nizamlı qaydada lə olunmasına xidmət edir. Dövlət olmadan, hakimiyyəttə olmadan (gücləndirənlərdən fənzamlama funksiyasını yerinə yetirən tərfə olmadan)

nizamlama və iyerarxik qurulu ola bilməz. Məhz cəmiyyətdəki iyerarxiya (fərqlər) görən iyerarxiyası insanların nizamlı qaydada potensiallarının artmasının əsaslarını meydana gətirir. **(Qeyd:** siyasət ünvanı ilə bəzən siyasət idarəetmədən ayrılır. Belə hesab olunur ki, siyasət siyasət elitəni hazırlayır, idarəetmə isə dövlət qulluqçusunu. Siyasət elitə siyasət, peşəkar dövlət qulluğu idarəetməyə aiddir.¹ **Burada əslində kəskin fərqləri aparmaq düzgün deyil. Sadəcə olaraq iyerarxik formanın içərisində pillə fərqi (yəni, siyasət anlayışının yuxarıda, idarəetmə və inibiti funksiyaların isə aşağıda qararlaşması mümkün ola bilər) axtarıla bilər. Dövlət idarəetməsi əslində kompleks halda siyasətdir. Dövlət idarəetməsinin digər adı siyasətdir. İdarəetmə maraqlara xidmət etdiyindən, siyasət də elə maraqların təmin olunmasına xidmətə yönələn anlayışdır. Siyasətə bir çox hallarda dövlət hakimiyyətinin yuxarı pilləsində qərarların qəbul edilməsi və idarəetmənin istiqamətlərinin müəyyən olunması kimi baxılır. Qərarların qəbul edilməsi və fəaliyyətin istiqamətləndirilməsi də elə siyasətdir. Siyasət elə idarəetmədə özünü göstərir və bu zaman idarəetmənin tənzimləmə mahiyyəti üzə çıxır. Siyasət də elə ali peşəkar fəaliyyətdir və idarəetmə sahələrini özündə cəmləşdirir. Burada siyasət ümumiləşdirilmiş termin kimi qəbul edilməlidir və idarəetmə məhz siyasətin içərisində axtarılmalıdır. Siyasətlə idarəetmə arasında fərq qoyulursa, onda, belə bir sual ortaya çıxma bilər. İdarəetmə bir fəaliyyətdirsə, bəzən onda siyasət nədir. Elitə (siyasət elitə) özü elə siyasətdə-dövlət idarəetməsində iştirak edən qrupdur. Bununla yanaşı, əks elitə də vardır. Deməli, siyasət çox genişdir və dövlətin idarəetməsində**

¹ Ə.H. Rzayev. Dövlət qulluğunun hüquqi əsasları. Bakı, "Elm", 2011, 480 səh., s. 30.

İştirak edən siyasi elitanı və hakimiyyət qrupuna müxalif olan əks-elitanı özündə cəmləşdirir. Siyasət elə idarəetmədən və tənzimləmədən ibarət olan ümumiləşdirici bir anlayışdır və dövlətin fəaliyyətinin əsasıdır. Dövlətin fəaliyyəti də elə dövlət hakimiyyətinin iradəyə müvafiq olaraq idarəetməsidir. Siyasət idarəetmə mexanizminin yekunlaşdırılmış ali təcəssümüdür. İdarəetmə (tənzimləmə-təşkilati funksiya-qurma, normayaratma, icraetmə, normaların icrasına nəzarət, o cümlədən müşahidə və s. kimi aktlar-subyektin obyektə təsirini əks etdirən hərəkətlər) siyasətin mexanizmidir və sistemli mahiyyətidir. İdarəetmə siyasətin tərkib strukturudur. Məsələn, qərarların qəbul edilməsini və icrasını siyasətin tərkibi müəyyən edir. Bu kimi idarəetmə aktlarını siyasətdən kənarında düşünmək olmaz. Dövlətin idarəetmə funksiyası onun strukturlarının inzibati funksiyasına parçalanır. Bu baxımdan da siyasətin tərkibini və mahiyyətini inzibati funksiya müəyyən edir. İdarəetmənin tərkibi olaraq inzibati idarəetmə meydana gəlir. İnzibati idarəetmə siyasətin icrası mexanizminin əsasını təşkil edir. İnzibati idarəetmə siyasi idarəetmənin tərkibi olaraq çıxış edir. Buradan belə bir məntiqi nəticə ortaya çıxır ki, siyasət (burada dövlət hakimiyyətinin həyata keçirdiyi siyasət-dövlət hakimiyyətinin fəaliyyəti) əslində siyasi və onun tərkib hissələri olan inzibati idarəetmədən ibarətdir. İdarəetməni yuxarı və aşağı mərhələdə dövlət aparatının mərkəzi və onun tərkibi olan yerli strukturları (bunlara idarəetmə sistemləri adını vermək olar) həyata keçirir). Bu baxımdan da dövlət və onun hakimiyyəti (idarəetməsi) məhz xeyirlidir, vacibdir, öz-özünü tənzimləyərək qorumaq üçün zəruridir. Dövlətin mövcudluğu təbiidir, çünki, bu sosial qurumlar insanların daxili (immanent) təbiətindən (xarakterli təbiət) formalaşır. Yəni, müxtəlif xarakterli

insanların bir araya gəlməsinə, cəmləməsinə və mürəkkəbləşməsinə dövlətlər böyük rolə malik olurlar. Dövlətlərsiz rəşionalizm ola bilməz. Dövlətin normalarında rəşionalizm öz əksini tapır. Dövlət insanların maraqlarını müxtəlif müstəvilərdə və müxtəlif tərkiblərdə təmin edən təsisətlər olaraq faydalıdır. İnsanlar onlar üçün lazım olan vəsaitləri resursları-dövlətdən əldə edirlər. Bu vəsaitlərin, resursların mübadiləsinə təmin edən əsas tərkibə hakimiyyətdir. Vətəndaşlar (burada sosial qrup) isə hakimiyyətin mənbəyini təkiləndirirlər. Deməli, dövlətlərlə vətəninə münasib tələrdə yaxınlaşma və birləşməni təmin edən, güc və enerji yaradan əsas strukturlardır. Qədim yunan alimi Aristotelin qeyd etdiyi kimi, hökumətlərin və itaətkarlığın inkişafı zəruridir, həttə xeyirlidir, sanki anadangəlmə məxluqların bəziləri itaətkarlıq, bəziləri isə hökumət üçün yaranmışdır. İtaətkarlıqda olanlar nə qədər uca olsalar, bir o qədər mükəmməldir; beləki, məsələn, insan üzərində hakimiyyət heyvan üzərində hakimiyyət nisbətən daha mükəmməldir.¹

Dövlətin sosial məzmunu cəmiyyətlə vəhdətdən və ona xidmət etməsi bərcundan irəliləyir. Siyasi məzmun isə onların əlifəliyyətinin nəticələri hesab olunur.

Dövlət insanların hərəkətlərini tənzimləyən, onları vahid mürəkkəbləşdirən və fəaliyyətləri birləşdirən, payları bölən əsas təsisətlərdir. Bununla da dövlətlər faydalı funksiyaları təmin edən həm **substrukturlardır** (cəmiyyətlərdə meydana gələn **subsosiostruktur**-burada xidmətin görülməsinə məzmunlu, təşkilat struktur), həm də **üststrukturlardır** (xidmətlərin görülməsinə cəmiyyətlərin üzərində dayanırlar. Burada formalar nəzərdə tutulur).

¹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu. Qədim yunan fəlsəfəsi antologiyası. "Yeni Nəsil" AJB, Bakı, 2002, 180 səh., səh. 160.

Dövlət rəzər rind əyan insanların (vətəndaşlarının və qeyri-vətəndaşlarının, yəni, digər dövlət rəzər mənsub olan vətəndaşlarının) istəklərini yerinə yetirən mərkəzi-siyasi mənbə vasitələridir, strukturlardır.

Bütün dünyada dövlətin (dövlət hakimiyyətinin) idarəetmə funksiyaları, idarəetmə obyektləri ümumi məzmun baxımından oxardır. Ancaq ayrı-ayrı regionlarda tərkib tapmış dövlət quruluşları forma baxımından fərqlidir, lakin dövlətin məzmun etibarilə eynilikləri və oxşarlıqları (dövlət insanlara xidmət üçün təşkil olunması zərurəti) öz rind kəsdirirlər.

Son dövrlərdə vətəndaşları öz siyasi sistemlərinə bələyən və öz sosial-siyasi tələblərini həll etməyə vadar edən nəqli proses üsullarından biri **seçkidir** (*yerli və mərkəzi idarəetmələrə: siyasi və inzibati idarəetmə qollarına olan seçkilər. Qeyd: inzibati ifadə daha çox bürokratik aparatın daxilində olan iyerarxik fəaliyyəti nəzərdə tutur*). Dünyada mövcud olan dövlət quruluşlarının əsasları (burada respublikalar və monarxiyaların əsasları nəzərdə tutulur) baza etibarilə seçkilər yolu ilə (məsələn, konstitusiyaların qəbulu, referendumların keçirilməsi) müəyyənləşdirilir. Seçki demokratiyanın (xalq hakimiyyətinin) formalaşmasının əsaslarını müəyyənləşdirən üsul və vasitə kimi həqiqiyyətə kəsb edir. Seçki prosesləri insanlara (vətəndaşlara) hüquqlarına görə səlahiyyətlər və vəzifələr verir. Seçki proseslərində iştirak etməklə üçün vətəndaşların hüquqları meydana gəlir və dövlət bu hüquqları normalar kəlin salır. Elmi izahlara əsasən, seçki hüququ dövlət orqanlarının seçilməsi qaydasını tənzim edən hüquq normalarının məcmusudur. Seçki hüququ konstitusiya hüququnun mühüm institutlarından biridir. Seçki hüququnun əsas prinsipləri konstitusiyada və seçki qanunvericiliyində

müyyən olunur.¹ Seçki insanları dövlət idarçılığının həyata keçirilməsi zamanı insanlarda ictimai və siyasi məzmunlu və müxtəlif komponentlərin məcmusunu təşkil edən “**özünüdərk**” fəlsəfi düşüncəsi formalaşdır. Siyasi hakimiyyət olan seçkilər bu baxımdan fəlsəfi (dövlət məzmunlu) hakimiyyət kəsb edir. Seçki yolu ilə insanların “**özünüdərk**” fəlsəfi kompleksləri və **dövlətçilik fəlsəfəsi** ilə ruhi kompozisiyanı yaradır. Dövlətçilik fəlsəfi islahat “insanlığın fəlsəfi”nin (burada bəzi fəlsəfi, humanizm fəlsəfi) mövcudluğuna xidmət edir. Seçki siyasi dərkətmə ilə ictimai təfəkkür arasında bəzi yaradan əsas vasitə kimi də böyük önəm kəsb edir. Bu baxımdan da hər iki düşüncə arasında üzvi və hərtərəfli yaranmasının əsaslarını formalaşdırmaqlı olur. Seçki yolu ilə insanların ali hüquqlarını təmin edən ali hakimiyyət sistemləri və onların qarılıqlı asılılıq forması meydana gəlir. Bu baxımdan da seçki özündə hərtərəfli, hərtərəfli **elmi məzmunu** əmələ gətirir. Ona görə elmi məzmunu meydana gətirir ki, seçkilər maraqların təsnifat olunmasında mühüm kriteriya və vasitə rolunu oynayır.

Hamımıza məlumdur ki, insan həyatı **müəyyən** (universal və ya da fərdi əsaslarla bəlli olan, dərk olunan) və **qeyri-müəyyən** (məzmunu bir çox rəitlərdə ağıllıca olunmayan, bir çox hallarda bəlli olmayan) proseslər müəyyən olunur. Proseslərin müəyyənliyi və qeyri-müəyyən xassələri isə bu proseslərin məkan xassələri və tərkib məzmunu ilə əlaqəli olur. Proseslər müəyyənlikdən qeyri-müəyyənliyə və ya da əksinə keçid üzərində formalaşır. Keçidlər zamanı müəyyən proseslər qeyri-müəyyən məzmun və forma alır, yaxud da əksinə olaraq, müəyyənliyi meydana gətirir. Məsələn, bir məkanda bir

¹ A.İ. Quliyev. Hüquq ensiklopediyası. Bakı-Qanun -2007. 1108 səh., səh. 911.

çoxlarına məlum olan proseslər digər məkan keçdikcə həmin məkan da məlum edilir. Burada **məkanda mövcudluq** prinsipi xüsusi önəm malik olur. (**Qeyd:** hər bir məkan elementlərinin tərkibi, say tərkibi, məzmunu ilə xassələndir. Elementlərin həcmi, qarılıqlı təmasları, bundan meydana gələn sadə və mürəkkəbliyi həmin məkanın xassələrini yaradır. Məkanlar arasında keçicilik var və bir məkan digər məkandan tədrici keçicilik şəklində fərqlənir. Bu keçicilikdə çoxlu sayda elementlər-bir xassələndirən bəzi xassələri keçən elementlər yer alırlar. Məkanın xassələləri və yerləşən elementlərin özündə mövcuddur. Ümumiyyətlə isə bəzi məkan ola bilməz, olsa da biz insanların dərk etməsindən kənarında yer alıbdir. Bu baxımdan mövcudluq, xüsusilə materiyaal məndə mövcudluq, həmin mövcudluğun məkanını xassələndirir. Məkan elementlərin mövcudluğunda meydana gələn təzahürdür, açarlıqdır. Deməli, məkan elementlərin müəyyən koordinatlarda yer almasıdır. Elementlərin beyində inikası məkanın yerini müəyyən etməyi imkan verir. Məkanın yerini onun müəyyən edən və məkandakı elementlərin vəziyyəti ilə ortaya çıxır. Məsələn, insanlar hər kətdərkə məkanın yerini müəyyən edirlər. Eləcə də bir koordinatda nisbi olaraq hər kətsiz vəziyyətdə dayanan insan onun gözləri önündə hər kətdən məkanı görə bilir. Deməli, məkan və mövcudluq həmişə mütləqdır, dəyişməzdir, həmişə müxtəlif koordinatlarda dəyişən və keçicidir, nisbidir. Böyük məkan müəyyən etməyə istəyində olan kiçik bir şey onu gəzərək özündən **“xaricdə-ətrafda”** axtarmalıdır, böyük məkan isə kiçik obyektə daxil axtarır tapmalıdır. Buradan da məkanları müəyyən etməyə müqayisə və məkanlar nisbəti məsələsi ortaya çıxır. Hər bir məkan elementdir, elementlər cəmidir. Elementlər isə sübutlardır. Deməli, məkanlar sübutlardır, çünki faktlardır. Sübutlar istinadlardır. İstinadlar da faktlardır. Faktlar da mövcudluqdur. Hər bir mövcudluq müəyyən etməyə tapmaq

üçün onun yanına getmək lazımdır. Deməli, m kanlarının axtarışı sübutların axtarışı deməkdir. Məsələn, kainatın çoxlu axtarışı m kanları –elementləri, çoxlu sayda tapmaq deməkdir. M kanlarının axtarışı vahid sistemin tərkibini axtarmaq deməkdir. Kainat vahid sistemdir, həmişə sistemlərcə midir. Fəzədə hər bir tapılan element kainat sistemini öyrənməyə imkan verir və sübutları, faktları daha çox ortaya çıxar. İnsanlar dövlətləri m kanlarında ya ayırırlar. Əslində insanların ya adıqları bütün dünya vahiddir, tam sistemdir. Dövlətlər isə deduktiv və induktiv metodlarla tərkib hissələrdən ibarətdir. Dünyada dövlətlərin sayının çoxluğu vahidin böyüklüyüdür. Dövlətlər xalqlardan təkil olunubdur. Bu baxımdan da xalqların öyrənilməsi əl münasiblətlərin və laqların xassələrinin öyrənilməsi deməkdir. Müyyənlilik dərəcənin obyekt münasibətə yaxınlığından və uzaqlığından meydana gəlir. Deməli, hər bir prosesi dərk etmək üçün onun yanına getmək lazım gəlir. Bu zaman əksəmə prinsipi ortaya çıxır. **(Qeyd: qeyri-müəyyənlik isə nisbi yoxluqdur. Əslində isə müyyənliliyin üz çixməməsidir. Qeyri-müəyyənlikdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, dünyada-kainatda, hər bir şey vardır.** Sadəcə onu müyyənləndirmək lazımdır. Deməli, belə nəticəni əldə etmək üçün, insanın üçün yaxına görünməyə element əslində vardır. Sadəcə onun yanına getmək lazımdır. Bunun üçün isə birbaşa və vasitəli yaxınlıqdan istifadə edilə bilər. **Deməli, varlıq mütləqdir, yoxluq nisbidir. Yəni, yoxluq varlığa çevrilə bilər. Varlığın nisbətini isə ondan uzaqlaşmaq və onun məkanını gözdən itirmək deməkdir. Gözdən itirilsə də hafizələrdə qalır. Deməli, varlıq yaddaşın elementidir).** Dərəcənin obyektlərin yaxınlığının çoxalması və diqqətin artması təbii ki, müyyənlilik dərəcəsini artırmağa bilər. Dünyəni kəmiyyətinin çoxluğu məhz müyyənliliyin dərəcəsini artırmağa bilər. Müyyənliliyin artması sistemin tərkib ünsürlərinin, vahidin tərkib hissələrinin artması deməkdir.

Dem li, slind çoxlu un (mövcud olan t bii çoxlu un) a karlanmasının davamediciliyi mü yy nliyin d r c sinin artması il meydana g lir. Y ni, varlıq mü yy nlikd n ortaya çıxan bir mahiyy tdir. Mü yy nliyin d r c sinin artması slind , sistemin t rkibinin daha çox a akrlanmasıdır. Y ni, sübut v faktların çoxaldılmasıdır. Dem li, çoxlu sayda a kar edil n m lumatların ld olunması yeni-yeni faktları üz r çıxara bil r. Çoxlu sayda a kar olunan (burada d rk edilm k üçün obyekt çevril n v qavranılan, q buledil n ey, vasit , varlıq, mövcudluq) m lumatlar elmin inki afının sasıdır. Çünki faktlar t rkibidir v bunları öyr nm k sistemin daxilini daha çox a kara çıxarmaq dem kdir. **(Qeyd:** m lumdur ki, kainat sonsuz sistemdir, vahiddir, insanlar sad c olaraq öz imkanları daxilind onun t rkibini a karlaya bilirl r. nsanlar sad c olaraq onlara m xsus olan qabiliyy tl rd n ir li g l r k, mövcudlu u xass l ndir bilirl r. sl mahiyy t ba qa da ola bil r. Bu is insanın d rk ed bilm diyidir, y ni insan qabiliyy tind n k nar xass dir, forma v m zmundur).

Seçki d m hz hüquqları, maraqları, h r k tl ri a karlama, mü yy netm vasit l rind n biri kimi xüsusi ön m malik olan kriteriya (vasit , üsul, istiqam t t kan ver n prosesl rin deduktiv ba lan ıcı) rolunu oynayır. Seçki vahid dövl t sistemi daxilind mövcud olan prosesl ri (lazimi v z ruri olan prosesl ri) mü yy n etm k vasit sidir.

Seçki universal v f rdi kateqorik saslarla bu kimi **müəyyənədic i funksiyanı** yerin yetirir:

Seçki prosesl rinin t nziml m obyektli ri (burada prosesin özünün obyekt kimi mü yy n olunması) baxımından,

-insan azadlıqlarının v azad irad nin ifad olunmasının saslarını, s rb st h r k t ed r k seçim variantlarını v müxt lifliyi-m sl n, Azərbaycan Respublikasının Seçki qanunvericiliyi **ümumi seçki hüququnu, bərabər seçki hüququnu və birbaşa seçki hüququnu** q bul v t sdiq edir;

-müxtliflikdən irəlilədikcə, maraqların rəngarəngliyini və bu zəngin maraqların nisbi olaraq universallaşmasını, bərabərliyi, müəyyən xüsusi üzrə eyni səviyyədə istiqamətlənməsini, müəyyən səviyyəli üzrə bərabərliyi;

-azadlıqları normalarla təcüssüm etdirən **insan hüquqlarının** bölgü ünsürü olaraq **siyasi hüquqların** və **ictimai hüquqların** səsini-burada seçki hüquqlarının məzmununu da açə bilir və hüquqları təsnifat baxımından formalara ayırır;

-**şəxsin (fərdin)** və təndə əçevrilməsinin səsini;

-**vətəndaşın** ictimai-siyasi məzmununda “özünü dərk”ini;

-fərdin ümuru (həmə də qavrayışı, dərk etməsi) ilə hərəkətləri arasında ictimai-siyasi məzmunun yaradılmasını;

-tərkib komponenti olaraq **şəxsin (fərdin)** və təndə lıq statusunu;

-və təndə in dövlət siyasətində iştirak statusunu;

-və təndə in ictimai mövqeyini;

-və təndə in dövlətdə iştirak mövqeyini;

-ümumiyyətin dövlət siyasətində iştirak səsini;

-**dövlətin** fəaliyyətinin və strukturunun tərkibini;

-dövlətin və təndə ilə münasibətlərinin səsini;

-dövlət-və təndə birliyinin (ləq və münasibətlər) səsini;

-dövlət fəaliyyətinin zamanla keyfiyyət məsəlını;

-**xalqın** siyasi “özünü dərk”ini;

-xalqın öz hakimiyyətin məxsusluğunu;

-hakimiyyətin xalqa xidmətini;

-insanların hüquq bərabərliyinin səsini və s.

Seçki universallaşdırıcı, bərabərliyədirici, maraqları təxminən eyni səviyyəli rəngtərən vasitə-istiqamətləndirici ünsür-rolunu oynayır.

Seçki ümumiyyətlə, proseslər (məsələn, ictimai-siyasi proseslər) və strukturlar (dövlət strukturları) arasında körpü rolunu oynayır. Seçki subyektin obyektə olan təsir imkanlarını,

y ni, xsl rin bir obyekt kimi dövl t l rin t sir imkanlarını mü yy n ed n kriteriya (faydalı m zmunlu) kimi ön m da ıyr. **Məsələn, Konstitusiyaya əsasən (Maddə-2), Azərbaycan xalqının suverenliyi ümumxalq səsverməsi ilə -referendum və ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, gizli və şəxsi səsvermə yolu ilə seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirilir. Burada xalq dövlət hakimiyyətinə nümayəndə (təmsiledici şəxsi) seçməklə, hakimiyyəti öz qarşısında məsuliyyətli tərəfə çevirir.**

Prosesl r sistemli olaraq insanların sistemli maraqları üz rind formala an h r k tl r say sind meydana g lir. Sistemli prosesl r maraqların sistemli kild öd nilm si üçün edil n h r k tl rin norma v qaydalarından (m cmudan) formala ır. H r k tl rin idrak prosesl rind i tirakı (idrakı formala dırması) v beyind inikası v hadis l rin t f kkürd ifad si mü yy n m fhumlarla ifad olunur. T bii ki, burada dil (nitq) v qavrama prosesl ri böyük h miyy t k sb edir. T f kkür prosesl ri (**məntiqi əməliyyatlar vasitəsilə yerinə yetirilən əməliyyatlar**) insanların daxili irad l rini v qlini (ürünü) t c ssüm etdirir. Bu baxımdan da bütün prosesl r qar ılıqlı kild bir-birini rtl ndirir. Burada qar ılıqlı rtl ndirici prosesl r inki afın saslarını meydana g tirmi olur. Seçki d insanların sistemli v bu baxımdan inzibati v siyasi münasib tl rini (bu, münasib tl rin bürokratik m zmunundan ir li g lir) v dövl t l ri v yerli strukturlarla laq sini rtl ndir n proses kimi böyük ön m k sb edir. Seçki prosesl ri seçkini h yata

sesl xs2v

r k tl

variantları) üz rind meydana g l n bir m fhumdur. Seçki, m lumdur ki, seçim (seçm k) prosesl rini ismil dir n (proses ad ver n) bir m fhumdur. Buradan da bel bir m ntiqi n tic y g lm k olur ki, h m d b llidir ki, h r bir prosesin adı vardır v adlar yekunla dırıcı olaraq, h mçinin t rki b bölücü h miyy t k sb ed r k, ad t n **prosesi ümumiləşdirici-tərkiblərə ayrıcı** el c d , xüsusil dir r k **cəmləşdirici – qətiləşdirici** vasit rolunda çıxı edir. g r adlar prosesl ri ümumil dirirs , dem li, onlar f ls fi m zmuna malikdir. Çünki f ls fi m zmun el ümumil dirm ni h yata keçirm kd n meydana g l n t f kkür m hsuludur (n tic dir, h m d daxili mahiyy tdir), ali dü ünc dir. Prosesl rin adlanması sas n, induksiyanın v deduksiyanın n tic l ridir. Prosesl rin tör nm si adların artması dem kdir. Prosesl rin adlanması (ismil m si) ba lıca olaraq induktiv v deduktiv m ntiqi t f kkür vasit sil mü yy n olunur. Buradan da m fhumların birl r k sintez t kil etm si, bundan da anlayı a çevrilm si prosesl ri ya anır. Bu baxımdan **seçki məfhumu** ümumil dirilm v v hd t t kil ed n bir m fhum oldu undan f ls fi, elmi v m ntiqi m naya malikdir. Seçki f ls f nin v elmin sas obyekt kimi çıxı edir.

Seçki insan qabiliyy tin (burada qli qabiliyy t), ist k v irad l rin ba lıdır v seçki prosesl rinin realla ması ba lıca olaraq mü yy n hüquqların m l g lm sinin saslarını t kil edir. M s l n, seçki hüququndan dövl t hakimiyy tinin mü yy n qollarında v strukturlarında t msil olunmaq hüququ formala mı olur. **Seçki hüququ** burada “**vasitə hüququ**” (**birləşdirici, vasitələndirici hüquq**) kimi çıxı edir. H r bir müs b t m zmunlu proses hüquqdursa, dem li, seçki prosesi d seçki hüququnu yaradır v seçki hüququnun realla ması il ba verir. Hüquqların t snifatını v bu baxımdan bölgüsünü h yata keçirs k, onda, bel q rara g l bil rik ki, **seçki hüququ** insan

hüquqlarının, insanların siyasi hüquqlarının səs tərkibi kimi mühüm həmiyyəti təşkil edir.

Seçki subyektin obyekt rolunu oynaması halında istedad və qabiliyyətin (burada namizəd kimi çıxış edən şəxslər təklif edilir) üzərində çıxarılmasının mühüm vasitələrindən biridir. **Seçkinin obyektini** həmişə, həmişə müəyyən bir layihə (məsələn, qanunverici orqanda səs çıxarılan qanun layihəsi və digər ümumi idarəetmə, məsələn, dövlət proqramları, dövlətin inkişaf konsepsiyalarına aid olan sənədləri və s.) ola bilər. Seçim hüququ dövlət idarəetməsində **qərarların qəbul olunmasında iştirak hüququ**nu da meydana gətirir. Buradan seçki hüququnun vasitə hüququ kimi həmiyyəti bir daha qabarmış olur. Deyilənlərdən belə nəticələr gəlməklə, **seçki** münasib olanı, zəruri və iveriləni universal qaydada müəyyən etmək üçündür. Seçki müəyyən vasitələr və obyektlər üzərində çoxlu diqqəti formalaşdırmaq məqsədilə həyata keçirilən bir prosesdir. Seçki seçim yolu ilə yaxşı olanı seçmək üçün həyata keçirilən proses vasitəsidir. Seçkinin obyektini istənilən bir məsələni universal və fərdi qaydada tənzimləyən universalla idarəetmə vasitəsi (məsələn, sənəd layihəsi) ola bilər. Seçki (burada həmişə səsvermə) universalla idarəetmə vasitəsi olduqdan bu yolla universal sənədlər (məsələn, konstitusiyalar) qəbul oluna bilər və bundan da ayrı-ayrı sənədlərin qəbulu ortaya çıxır. Seçki proseslərinin nəticələrinin zərfin olması onu deməyə əsas verir ki, seçki məfhumu ümumi idarəetmə funksiyasına malik olur və siyasi və ictimai proseslərin tənzimlənməsində mərkəzi funksiyaları yerinə yetirən proseslər içində xüsusi önəm təşkil edir. Seçki prosesləri universallıq xüsusiyyəti ilə bəllidir. Çoxlu vəhdəti –vahidliyi-meydana gətirir. Bundan irəliləyən halini vahid formada təşkil etməkdir, onu vahid dövlət qurumu ilə bəllidir. Bundan irəliləyən hesab etmək olar ki, seçki xalqın səsinə hakimiyyət təməlinə əsas üsuldur. Məsələn, parlament seçkilərində, prezident seçkilərində xalqın

ümumilikdə i tirakı buna sübutdur. Ümumiyyətlə, seçki tərkibində s sverm prosesləri və vasitəsi (prosesləri h yata keçirən üsullar) mövcuddur. S sverm seçkinin bir proses kimi səs özünü təkil edir. Seçki **nəyisə seçmə, nəyəsə səsvermə, kimisə seçmə, kiməsə səsvermə** proseslərindən ibarət olan ümumiləndirici bir məfhumdur. Deməli, seçki hüququ istiqamətverici bir hüquqdur, hüquq sisteminin bölgü komponentidir. Bu hüquqdan da bəylayıcılıq meydana gəlir. Seçki hüququ sahələr arasında bəylayıcı hüquqlardan birinin yaranmasının da səsalarını ortaya çıxarır.

Məlumdur ki, seçki öz məni yini qədim dünya demokratiyasından götürür. Demokratiyanın səsini-xalqın hakimiyyətdə təmsil olunmasını da məhz seçkilərlə müyyənləşdirir. Müasir dövrdə h yata keçirilən seçki prosesləri forması qədim dünyada mövcud olmuş seçki üsullarının təkmil forması kimi qəbul olunur. Bu gün sivil inkişaf yolunu tutmuş rasionalləşməni müyyətləşdirən qadınlar və kişilər arasında fərqlə qoyulmuş və rasionallıq və pozitivlik yolu ilə seçki proseslərinin yerini yetirilməsi təmin olunur.

Qanunverici hakimiyyət seçkilərlə məlumdur ki, bir tənzimləyici proses olaraq **proporsional, majoritar və qarışıq** qaydalarla təkil olunur. Seçki proseslərindən fərqli qaydada namizdlər irəlilə sürülür və ya da müyyənləşdirən siyasi partiyalar tərəfindən namizdlərin siyahısı təqdim olunur. Seçki prosesdə qalib gələn (nəticə olaraq), dövlət ilə rəndə i tirak etməklə maraqlarını meydana gətirir. Seçki namizdə kimi irəlilə sürülən xslərin yetimləsində, məktəblə keçmələ rəndə bir stimulla rolunu da oynayır. Prezident seçkiləri açıq bəylayə (namizdə bəylayə səs verməklə) və vasitəli qaydada (nümayəndələr vasitəsilə) h yata keçirilir. Seçki bu baxımdan siyasi qruplar arasında enerji toplayan bir hüquq kimi dən önəm malik olur.

Seçki, ümumiyyətlə, seçim olaraq iradə azadlığını ortaya qoyan bir vasitə kimi rəalləşir. Seçki xsin siyasi müstəqilliyini rətləndirən səs kriteriyalardan birini çevrilir.

Seçkidə azadlıq vardır ki, insanlar bu azad yollarla öz sərbəst və azad iradələrini ortaya qoya bilərlər. Deməli, seçki insan azadlığının (siyasi və ictimai proseslərə) əsas təcrübəsidir, onun reallaşmasının üsullarından biridir. Seçki insanın daxili azadlığının tərkibi olan komponentlərin xaricə (xarici əlamətinə münasib tədbirlər, təzahür) bürəy verilməsi üçün **müəyyənedici** tədbirlərdən, kateqoriyalardan biridir. Seçki dövlətin əsasını təşkil edən ünsürlər olan insanlar (vətəndaşlar) arasında, eləcə də dövlətlər (dövlət hakimiyyətləri) və vətəndaşlar arasında münasib tədbirlər və əlaqələrin tənzimlənməsi üsullarından biridir.

Ümumiyyətlə “seçki” məfhumunun “insan hüquqları” məfhumunun (anlayışının) tərkib komponenti olmasına dair müəyyən nəticələri əldə etmək, təhlil əsasında müəyyən qənaətlərə gəlmək üçün tezis, sintez və analizi aşağıdakı şəkildə (suallar şəkilində) qurmaq məqsədəuyğun olar:

-“seçki” məfhumu nədir, bu məfhum “insan hüquqları” anlayışının necə tərkibidir və hansı halda tərkib olaraq “seçki hüququ” yaradır;

-“seçki hüququ” bir obyekt kimi fəlsəfə və elm tərəfindən necə düşünülür və öyrənilir;

-seçki hüququ hansı hallarda zəruri olaraq təmin olunur;

-seçki hüquq ümumi siyasi hüquqların nə üçün tərkibi hesab olunur;

-seçki hüququ insanların dövlət və vətəndaşlıq hüquqlarının formalaşmasında nə kimi rol oynayır;

-dövlət hüququnun formalaşmasında seçki hüquqları insanların siyasi azadlıqlarını ifadə edən bir kriteriya (burada təşkeleci və birləşdirici kriteriya kimi) olaraq necə əhəmiyyətə malik olur;

-seçki hüquqları hansı hallarda mərkəzi müəyyənedici məfhumla çevrilir və bunun üçün zərurət nədən ibarətdir;

-seçki hüququnun təmin olunması üçün şəraitin yaradılması əsasları nələrdən ibarətdir;

-seçki hüquqları insanların mövcud və gələcək hüquqları arasında nə kimi bağlayıcı rolunu oynayır və s.

Ümumiyyət, müəyyən istiqamətli suallar qurub
trafında cavablar axtararkən hər bir mərhələ **mütləq və nisbi (keçici, dəyişkən)** məsələlərə yanaşmaq lazımdır. Mütləqliyi və dəyişkənliyi (burada mütləqlikdən məhsul axınları və məhsul qaydalarının təsiri olaraq hər bir mütləqliyin yaranması, hər bir onların nisbilik obyektlərinin çevrilməsinə zərurət tutulur) sintez və analiz prosesində daha da aydınlaşdırmaq mümkündür. Mütləqliyin məhsulların keçiciliyinin digər məhsullarla əlaqəsini nəzərə alaraq, bu da özünü göstərən (təfəkkürün inkişafını) meydana gətirir. Formal və dialektik məntiq ümumtəfəkkürün inkişafının əsaslarını yaratmış olur. "Seçki" anlayışı bu baxımdan hər bir formal, hər bir dialektik məntiqin obyektinə çevrilir. Bu metodları və məntiqi təfəkkürlərinin elmi əsasları öyrənilir. Elm burada nəticə etibarilə (mühakimələrdən fəlsəfi kateqoriyaların sayını əldə etməklə) qabiliyyət və konkretliyi yaradır, ümumfəlsəfi keçiciliyi və dəyişkənliyi əsaslandırır. Buradan da belə bir məntiqi nəticə gələ bilər ki, dərin məzmunlu mətn (istənilən anlayışın izahı üçün) hər bir fəlsəfi, hər bir elmi məna malik olur. Onun elmi mənası sistemliliyində, tərkib və bütövün mahiyyətinin əksətilməsində, tərkib və bütövün funksiyalarının izahında, fəlsəfi mənası isə bütövlükdə (universallıqda) və dərin məzmunlu əsaslandırma prosesində özünü büruz verir.

Təqdim olunan əsas seçki mərhələsinin fəlsəfi və elmi mahiyyəti izah olunur. Seçkinin bir obyekt olaraq mərkəzi istiqamətli rəhbərlik mərhələsi kimi hər bir məntiqi təfəkkürün Dövlət hakimiyyətinin formalaşmasında mövcud olan sistemli proseslərdən biri kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

“Seçki” məfhumu və onun tərkib mahiyyəti – insan hüquqları kontekstindən təhlil

Ümumi prinsip olaraq, belə bir fikir qəbul oluna bilər ki, universal qaydada faydalı təsirə malik olan hər bir müsbət hərəkət hüquqdur (fərdi məsələlərdə isə bu prinsip bir çox hallarda pozula bilər. Məsələn güclü təfərrüfatın, fəaliyyət xüsusiyyətlərinin kəskin hallarda haqlı olması prinsipi və güclü təfərrüfat güc nümayiş etdirən prosesləri dəyişmə imkanının olması, güclü təfərrüfat ümumprosesləri sistemin yeni prosesləri ləvətləndirməsi və sistemdəki miqyati dəyişməsi, keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olan təsirləri göstərməsi buna nümunə ola bilər. Bu zaman müqayisədə zəif olan təfərrüfat mövqelərində məcburi olaraq dəyişikliklər ortaya çıxmaqla və onların mənafeələri zərər altında qalması (bilərsən), çünki hər bir müsbət hərəkət daha çox haqdır, qaneedicilikdir, razılıqdır, qarılıqlı razılıqdır; xlaqdır, onun tərkibi olaraq təbiiydir, təbii olduquna görə nizamdır (daxildən irəliləyən zahiri hərəkətlərin məhdudlaşdırılması və bir çox yerlərdə buna fikir verilməsi), nizam vasitəsi olmasından irəliləyən dəlidir (konkret hallarda və konkret rəitdə mütləq təfərrüfat-burada faydalanan təfərrüfat üçün mütləq dəli, digər təfərrüfat üçün isə nisbi dəlidir. Universal dəli isə universal mütləq və universal nisbi bərabərliyi özündə kəsetmədiyindən hər kəs üçün bu və ya digər şeyi dəli dəlidir. dəlidir, ona görə ki, tərkib elementləri bu və ya da digər təfərrüfat münasib təbəbərdir. **Deməli, ədalət elə bərabərlikdir.** Bərabərlik mənasında bölünmədir. Bərabərlik isə rəit və imkanlara nisbətə müəyyən trayektoriyalar üzrə elementlərin bərabər nisbətə düzülüdür), dəli meyarıdır, dəli məydanı gələn tarazlı səsli nizam vasitəsidir, (Qeyd: bizim eradan əvvəl V-IV əsrlərdə öz təlimi ilə (atomistik təlim) tanınan antik yunan filosofu Demokrit görə, hər bir təsadüfi hadisə, bə

ver n hadis l rin sl s b bini bilm m kd n do an subyektiv illuziyadır.¹⁾ nizam vasit si olaraq sistemin t rkibidir. Siyasi v ictimai sistemin t rkibi hüquqa (maraqların normalarla t nzim edilm sin yön l n sasa) saslanan dal tli v r ngar ng düzülü dür. Deyil n fikirl rd n (sintezd n) bel n tic y g lm k olur ki, **hüquq təbiidir, insan maraqları təbiidir, pozitiv hüquq təbii hüquq trayektoriyası üzərində meydana gələn və fəaliyyətə bağlı olan şərti əsasdır.** Pozitiv hüquq t bii hüquq trayektoriyası üz rind olan ax l nm dir, onun “traflara yayılmasını” ks etdir n tör m xass sin malikdir. (Qeyd: insan t biidir, lakin canlılara m xsus olan irad v qıl (yalnız insana m xsusdur) qabiliyy t say sind öz t biiliyini meydana g tir ndir. Y ni, insanlar artmalarını v bu prosesin t biiliyini (ardıcıl maraqların öd nilm sind n ir li g l n ehtiyacları) özl ri t min edirl r. Bel q bul olunur ki, insanlar ilk yaranı olaraq fəvq lt bii qüvv nin m hsuludurlar. Fəvq lt bii qüvv nin köm kliyi say sind d öz artımlarını t min edirl r. nstanların ba lan ıcından sonuna q d r qüvv nin n zar ti v t mini mövcud olur. Fəvq lt bii qüvv nin insana verdiyi qüvv v enerji onların irsi qaydada n sil artırmalarını t min edir. Buradan bel bir n tic ortaya çıxır ki, fəvq lt bii qüvv ba lan ıca-yaranı da v sona q d r-ömür yolu boyu - daima insanlardır. Fəvq lt bii qüvv dedikd , bel q bul etm k olar ki, düşünc l rd olan bu ifad (m fhum, anlayı) qüvv l rin t snifatından yaranan v t bii qüvv l rd n yuxarıda dayanan v t bii qüvv l ri özün tabe etdir n bir t bii f rql ndirici kateqoriyadır, metaqüvv dir. Kainatın, dünyanın yaranmasını v f aliyy tni t min ed n t bii qüvv l ri t snif etdikd , bel q na t g l bil rik ki, bu qüvv l r materiya kütl sin t tbiqin (t sirin v t ziyiqin) gör f rqli k miyy t

¹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu. Qədim yunan fəlsəfəsi antologiyası. “Yeni Nəsil” AJB, Bakı, 2002, 180 səh., səh.5.

malikdir. Enerji də fərqlidir və fəvqəltəbii qüvvənin enerjisi də kütləsinə görə daha çoxdur və əlaqət bii qüvvələrin enerjisi kütləsinə də öz daxilində cəmlənir. Dünyanı nizamlayan, insanları universal (kollektiv kildə) və fərqli səsərlə nizamlayan qüvvələr mövcuddur. Belə qəbul etməklə belə ki, kainatın tənzim edən tərkib qüvvələr vahid qüvvəni meydana gətirir və ya da vahid qüvvənin tərkibi olaraq mövcud olur. Buradan da belə bir prinsip meydana gəlir ki, insan öz kainatının və təbiətinin tərkibi olan canlı aləmin tərkibidir. Deməli, insan təbiət qüvvəsində nə və ona nəzarət edən fəvqəltəbii qüvvədə nə əsli olan bir məxluqdur. İnsan təbiətində nə və təbiətin üzərində olan fəvqəltəbii qüvvədə nə enerji alır və enerji mübadiləsinə həyata keçirir. Ola bilsə ki, bəzi insanlar **birbaşa** fəvqəltəbii qüvvədə nə enerji alırlar. İnsanlar bir çox canlılar kimi qurucudurlar və əlaqəli məxluqlar olaraq yaradıcıdırlar. İnsanların yaratdıqları əşyalar isə daha çox süni hesab olunur. İnsanlar süni adlandırılan əşyaları öz təbiətinin təbii xüsusiyyətlərindən nə irəliləyən gələcək yaradırlar. Burada sünilik təbiiyin məhsulu olaraq meydana gəlir və əslində tərkib olaraq çıxırdır. Süni əşyaların yaradılması prosesləri təbii mövcud olan baza elementlərinin təbii təfəkkürün təsir obyektinə məruz qalması sayəsində baş verir. Burada əvvəl hər kəsin vəhdət təbiətinin təbii elementlərinin forma və məzmununu dəyişdirir və yeni forma və məzmunu məlumdur. Buradan belə bir məntiqi nəticə hasil olur ki, təbii qüvvə və ondan da yuxarıda olan fəvqəltəbii qüvvə insan üçün qəli qabiliyyəti və istedadı, yüksək sürəti məhz təbii elementləri öz mənafeyi nəmin (burada insanlar) dəyişməklə üçün verir. Nəki əfəndi bu dəyişmənin nəticəsidir, deməli, inkişaf dəlidir, haqdır, onu təmin etməklə insanların qabiliyyətinə və istedadına bəliqdır. Nəki əfəndi fəvqəltəbii qüvvəni tərkibində insana verilən bir nəmndir. Həmişə də təbii qüvvəni tərkibində insana verilən bir nəmndir. Nəki əfəndi və hüquq təbii olaraq bir-birini tərkibində

ba lan ı c v n tic dir. Nisbi yoxluqdan mütl q varlı n ld edilm si prosesl rinin t rkibidir.

Qeyd olundu u kimi, süni yaranan vasit l ri- yaları- insanlar meydana g tirirl r. Bu, qli f aliyy tin m hsuludur. Burada süni m hsullar anlayı ı da konkret m s l l rd mütl q, universal m s l l rd (dü ünc obyektı olaraq) is mütl q- nisbi saslara söyk nir. slind , qli f aliyy tin m hsulu da t bii olaraq q bul olunmalıdır. Sad c biz insanın irad sind n k nar t bi td mövcud olan vasit l r t bii vasit l r adlarını veririk. Sünilik slind insanın qli f aliyy ti il davam ed n t biilikdir. Dem li, sünilik h m d rti bir ifad dir. D rin mahiyy t etibaril t biiliy tabedir. T bii nizam ist nil n süni nizamı pozmaq gücün malikdir. Sünilik insana veril n t bii nem tl rin (burada insan maraqlarını öd m k üçün insana xas olan nem tl r, d y rl r) m hsulu oldu una gör **subtəbii** mahiyy t malikdir. nki af h m d sünilikdirs , onda o da subt bii m hsuldur. H m birba a t bii (y ni, d yi m z halda t bi td n ld edil n), h m d süni yalarda (t bi td n götürül nl rin d yi dirilm si) q buledil ndir. Lakin insanlar t bii qurulu a çox t sir göst rib h r eyi süni ed bilm zl r. Bu, h m imkanlar xaricindir, y ni insanların irad l rind n v gücl rind n asılı deyil, h m d bir xlaq normasıdır ki, insanlar t bi tin onlara verdiyi nizamlı sistemi h r zaman ist dikl ri kimi d yi bilm zl r. T bii qurulu qüvv iyerarxiyasının a a ı m rh l l rind dayanan canlılar, o cüml d n insanlar üçündür. Onun k skin kild pozulması canlıların özünün m hvin g tirib çıxara bil r. Bu h m d t bii v fövq lt bii qüvv nin ziddin getm ni meydana g tir r). Bir mexanizm olaraq, sistem (tarazlı m zmunlu sistem) v vahidlik n böyük dal t kategoriyasıdır. Sistemin iç risind is r ngar nglid n ir li g l r k dal tsizlikl r v m nfilikl r mövcuddur. dal t böyük enerjidir, dal td n meydana g l n böyük enerjini sistem yaradırsa, bel n tic y g lm k olar ki, sistemin bütöv

halda məhsulu **ədalətdir**. Buradan da belə nəticəyə gəlmək olur ki, dövlət sistem oldu undan ədalətdir. Bu baxımdan da insanlar üçün mütləq lazımdır. Ədalətsizlik isə xaosdur, nizamsızlıqdır, systemsizlikdir. Bu baxımdan da xlaqsızlıqdır və enerjisizlikdir. **“Mənfi hüquq” ədalətsizlikdir**, məhz birtərəfli və ya bir neçə tərəfli qaydada təmin edici vasitədir. Deməli, hüquq ədalətə mütləq və nisbi əsaslarla müyyənləşdirilməlidir. Ədalətsizlik elementlərin (subyektlərin) qeyri-normal, qeyri-uyğun münasibət formasıdır. Ədalətsizlik konkret hallarda və tərəflərdə bir çoxları üçün ədalətdir və bu baxımdan da ədalətli tərəflər üçün hüquqdur. (**Qeyd:** eradan əvvəl beşinci əsrdə yunan sofistləri (“müdiri”) məktəbinin nümayəndəsi olan Protagorə hamı üçün məcburi olan həqiqətlərin, davranış normalarının olmadığını və ölə bilmədiyini əsaslandırmağa çalışmışdır.¹ B.e. . 469-399-cü illərdə yunan filosofu Sokrat isə göstərirdi ki, vahid kildə hamı üçün məcburi olan həqiqətlər, etik normalar mümkündür.²) Deməli, fəlsəfi kateqoriyalar ümumən qarılıqlı münasibətlərdə və təbii məsələlərdə həmişə universal, həmişə fərqli olaraq **mütləq** və **nisbi** vəziyyətləri müyyənləşdirən kimi mühüm həqiqi təməldir. Ədalət həmişə rəhbərlikçi, yəni, təkanverici, həmişə rəhbərlikçi, meydana gələn kateqoriyadır. Digər kateqoriyaların qarılıqlı kildə vəhdət ədalətə meydana gətirir. Ədalət elə bir meyandır ki, bu hər bir insanın daxilində nəzərdə tutulan kateqoriyaların dialektik vəhdətində bunun reallaşması mümkündür. Ədalət, deməli, universal rəhbərlik təbii olunan kateqoriyadır. Ədalət özünü bir vəziyyətdən digərə keçirən, rəhbərlikçi təməlinə və hərəkətlərin məzmununu müyyənləşdirən universal

¹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu. Qədim yunan fəlsəfəsi antologiyası. “Yeni Nəsil” AJB, Bakı, 2002, 180 səh., səh.7.

² Yenə orada.

kateqoriya olmaqla b rab r, h m d dig r m fhumları birl dirici q ti v imperativ kateqoriyadır.

Seçki dal ti üz r çıxarma (dal ti rtl ndir n) vasit l rind n, kateqoriyalarından biridir. Çünki bu proses **ümumiləşdirici** v **konkretləşdirici** m fhum olaraq, dialektik m zmunun t rkibi olaraq, ümumi v xüsusi hallarda çoxlu un (hamının v mü yy n bir qrupun) irad sini ifad etm vasit sidir. Seçki zamanı universal v f rdi t f kkürün gerç kl m si (burada h yata keçm si, praktiki m ll birl m si) prosesl ri meydana g lir. Çoxlu un irad sinin ifad olunması rtl ri **nəzəri-ideal** v **real-praktiki** dal t v ziyy tidir. Bu baxımdan da hüquq v onun bölgü ünsürü olan seçki hüququ nizamlama vasit sidir v nizamlama s lahiyy tini ver n üsuldür. Seçki hüququ nizamlama vasit si oldu una gör sistem (sistem yaratma a) xasdır. Seçki zamanı universal v **məxsusi məkanlarda və şəraitlərdə** maraqların t qribi v mütl q saslara b rab rl m si prosesl ri ba verir. Seçki bir m rk zl dirici kateqoriya olaraq m kan, zaman, rait kateqoriyalarının mü yy n qar ılıqlı v hd tini yaradır. Seçki burada t nzimedici bir normaya çevrilir. Buradan bel bir n tic ld olunur ki, seçki universalla dırıcı, bir m rk z g - tirici nizamlama vasit sidir v kriteriyasıdır. Buradan da seçki hüququnun geni m zmunlu t rifi meydana g lir.

Seçkinin dig r h miyy tini a a ıdakı kild saslandırmaq olar. Burada t rifl ri qar ılıqlı prosesl rd geni l ndirm k mümkündür. Y ni, seçkinin dig r prosesl ri t nzim etm si funksiyası onun t rfinin t rkib elementl rini geni l ndirir, daha çox elementl ri daxil edir:

-seçki cəmiyyətdə, dövlətin siyasi həyatında müəyyən yetişmə proseslərini tamamlayan və yeni axara salan bir vasitədir. Məsələn, cəmiyyətdə baş verən hadisələrin və siyasi hadisələrin gedişində seçki yeni hərəkətlərə impuls verən, yeni hərəkətlərin meydana gəlməsini təmin edən bir

vasitədir, bu baxımdan istiqamətləndiricidir və yeni istiqamətlərə cərəyan əlamətini verəndir, həmçinin dəyişiklikləri əmələgətirmə vasitəsidir;

-seçki sistem daxili proseslərdə yeni hərəkət istiqamətlərini meydana gətirmə vasitəsidir. Məsələn, seçilən yeni hakimiyyətin işə başlayarkən islahatlara start verməsini buna nümunə gətirmək olar;

-seçki hakimiyyətlə vətəndaşlar arasındakı qarşılıqlı şəkildə etimadı qazanmaq və etimadı müəyyən etmək vasitəsidir-məsələn, müəyyən bir partiyanın ölkədə bir müddət işləməsindən sonra xalqın əksəriyyətinin təkrar olaraq etimadını qazanması buna nümunədir;

-nizamlayıcı vasitə olaraq seçki proseslərdə daxili infiltrasiyanı (daxilən təmizləməni) yerinə yetirən bir üsul və vasitədir. Seçki yolu ilə siyasi proseslər daxilən müəyyən şablonlardan təmizlənmə bilər. Məsələn, seçki yolu ilə xalqın iradəsinə cavab verən hakimiyyət sistemə kənardan zərərli ünsürlərin daxil olmasının qarşısını alır. Eyni zamanda siyasi proseslərin normal axarına mane olan daxili ünsürlərin kənarlaşdırılması siyasətini həyata keçirir;

-seçki sistemi işəalma vasitəsidir və mexanizmin mahiyyətini aşkarlayan bir üsuldur. Məsələn, seçki yolu ilə parlament formalaşır, seçim üsulu ilə qanunvericilik normaları təkmilləşir;

-seçki öz tənzimləmə vasitəsi funksiyasını yerinə yetirməklə inkişafın əsaslarını meydana gətirmiş olur. Məsələn, müxtəlif siyasi qrupların seçkilərdə qalib gəlmək uğrunda həyata keçirdikləri rəqabət mübarizələri həmin qrupların daha da inkişaf etməsinin əsaslarını meydana gətirmiş olur;

-seçki prosesləri müəyyən zamanda bir araya gətirən universallaşdırıcı-fərdiləşdirici bir üsuldur;

-seçki məsuliyyət müəyyən edən bir vasitədir və stimolverici bir əsasdır, bu baxımdan da mərkəzləşdirici kriteriyadır;

-seçki digər proseslərin sistemləşdirilməsini təmin edən vasitələrdən biridir. Məsələn, seçkilər yolu ilə hakimiyyətin müəyyən qollarının sistemli qaydada formalaşdırılması prosesləri baş verir;

-seçki strukturların böyüməsini, təkmilləşməsini təmin edən əsas vasitələrdən biridir. Məsələn, seçki öncəsində müəyyən bir partiya seçkilərdə qalib gələn zaman öz strukturunu və tərkibini genişləndirir;

-seçki xalqın iradəsini dövlətə bağlama və xalqı öz hakimiyyətinə məxsus etmə vasitəsidir. Bu vasitə eyni zamanda hüquqları (seçki proseslərini tənizmə edən hüququ) meydana gətirir;

-seçki hakimiyyətin iradəsini xalqın iradəsi ilə əlaqələndirmə və xalqın iradəsini əks etdirmə vasitəsidir. Burada seçki prosesləri zamanı formalaşan hakimiyyət öz iradəsini xalqın iradəsinə bağlayır və iradənin ifadə olunması ilə məşğul olur və öz funksiyasını sistemləşdirir;

-seçki azadlığı müəyyən etmə vasitəsidir. Azad seçkilər və iradənin azad şəkildə ifadə olunması ümumilikdə insan azadlığının kompleks tərkibini təşkil edir;

-seçki hakimiyyətlə xalq, dövlətlə vətəndaşlar arasında azad və sərbəst münasibətlərin formalaşmasının əsaslarını müəyyən edən vasitələrdən biri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir;

-seçki maraqların azad şəkildə reallaşmasının əsaslarını yaradır;

-seçki hakimiyyətlə xalq arasında “hakimiyyətin iradə obyektinin əsasının xalqın iradəsi təşkil edir” baza ideoloji prinsipini müəyyən etmək vasitəsidir;

-seçki hakimiyyətlə xalq arasında vahid maraqları formalaşdırmaq və müəyyən etmək vasitəsidir. Xalqın seçkilərdə iştirakı həmin xalqın marağını ümumi olaraq dövlət maraqları ilə birləşdirir. Dövlət öz vətəndaşlarından asılı olur;

-seçki hakim təbəqəni və hakimiyyət strukturunu xalqla bağlayan, xalqın iradəsi ilə hakimiyyətin fəaliyyətini uyğunlaşdıran və sintez edən əsas vasitədir;

-seçki hakimiyyətin məsuliyyətini zaman intervalında (hakimiyyətin zamanla seçkilər yolu ilə hakimiyyətə gəlməsi) sintez edərək, məsuliyyət nəticələrini üzərə çıxarma vasitəsidir. Seçkilər bu zaman intervalının sintezində yeni analizləri (nəticələri) müəyyən etmək vasitəsidir. Məsələn, hakimiyyət (yerli və mərkəzi əsaslarla) yeni seçkilərə qədər olan müddət ərzində gördüyü işlərlə bağlı vətəndaşlar (ictimaiyyət qarşısında) hesabat verir. Onların gördükləri işlərin mətnlə ifadəsi sintezdir və nəticələr isə analizdir.

N z r almaq lazımdır ki, idar etm nin sas obyektı xalq v onun maraqlarıdır, irad sidir. Obyekt subyekt üçün t siretm vasit sidirs , onda, bel q rara g lm k olar ki, seçki burada subyektı obyekt ba layan sas üsullardan biridir. Seçkil r h m d idar etm nin sas istiqam t l rini t kil ed n proses olaraq da mühüm h miyy t malikdir.

Müsb t h r k t hüququn t rkibi olaraq s lahiyy tdir, mü yy n anlarda meydana g l n ixtiyar v v zif dir. Burada müsb t h r k t dedikd , bu yana maya da iki mühüm baza aspektind n qiym t verm k olar: **birincisi**, h r k s üçün müsb t olan, fayda g tir n h r k t-bu, insanların daxilind n g l n bir nem tdir, ümumi d y rdir v etalondur, bu baxımdan da bütün insanlar üçün bütün rait v m kanlarda mütl q v nisbi saslarla universaldır; **ikincisi**, konkret raitd yerin yetiril n müsb t h r k tdir-bu, mü yy n maraqların icrası

zamani yerin yetirilir. Konkret zamanda v raitd meydana g lir. Birinci halda hüquqların tam t bii olması rtl nir, ikinci halda da hüquqların t bii halı mövcuddur. Bu baxımdan da bel q bul etm k olar ki, insan öz mara ı üçün müs b t h r k t l r i etm y vadar olan bir m xluqdur. Müsb t h r k t l r daxili m suliy t hissind n d meydana g l n hadis l rdir. Buna gör d q bul etm k olar ki, el müs b t h r k t l r in özl ri el xlaqdır. Müsb t h r k t l r el insan hüquqlarının sas t rkibind n meydana g l n v sas t rkibini formala dıran h r k t l rdir. Müsb t h r k t l r universal v konkret saslarla fayda g tir ndir.

Ədalət daxild n g l n m n vi d y r oldu undan v zif nin yerin yetirilm si d mütl q v nisbi b rab rlik prinsipin saslanır. Mü yy n obyekt v subyekt (burada obyekt v t r f rolunu oynayan subyekt n z rd tutulur) münasib td dal tli diqq t b rab rlikd n (mütl q, t qribi v nisbi- rti) do an m suliy t v b rab rlikdir. Universal prinsipl rd , o cüml d n universal hallarda, m kan v zamanda bütün faydalı h r k t l r v faydalı n tic l r ver n aktlar (bu aktlar konkret xsl r d münasib td faydalı ola bil r. El universal faydalılıq da f rdi faydalılı ın c midir) dal tlidir. O h r k t müs b tdir ki, edil rk n mü yy n rait v zamanda dig r xsin maraqlarına z rb vurmur, dig r xsin maraqlarını z rb altında qoymur. ksin , maraqlı xsl rin maraqlarını mü yy n s viyy d v k miyy t v keyfiyy t intervalında t min edir. Buradan da bel q na t g lm k olur ki, hüquq slind müs b t h r k t l r in normalarla ifad sidir. Müsb t h r k t l r c mi, r ngar nglikl r c mi inki afdır. **Deməli, hüquq və onun reallaşması** (laq l rd rt kimi istifad olunması v h r k t l r in daxili m nasını ifad etm si) **inkişafdır**. Hüquq ax li trayektoriyaya malikdir v f aliyy tin geni l nm si il geni l n ndir. **Əgər pozitiv hüquq təbii**

hüquq trayektoriyasındadırsa, onda, belə nəticəyə gəlmək olar ki, elə pozitiv hüquq inkişafdır.

Seçki hüququ t bii hüquqların trayektoriyasında formala an bir hüquqdur. Bu baxımdan h m d pozitiv hüquqlar sisteminin t rkib komponentidir. Pozitiv hüquqları dövl t t min edirs v öz potensialını buna istiqam t l ndirirs , **deməli, dövlətin mövcudluğu və sistemli fəaliyyəti inkişafdır.** Dövl tin mövcudlu u sistemdir. Pozitiv hüquqları dövl t t min edris , **deməli, dövlət sistemdir,** sistem pozitiv hüquqları t min etm k üçündür. nki afdan da **pozitiv hüquqlar** meydana g l ndir. Pozitiv hüquqlar (t bii hüquqların ax l nm si v davamı) da inki afi meydana g tir ndir. Hüquq dal tdirs , onda, onun normalarla t nziml nm si inki afdır v sabitlikdir. Hüquq inki afdırsa, dövl t d inki afi t min ed ndir. nki afi h r k tl r mü yy n edirs , onda sadalanan tezis rd n v tezis birl m l rinin meydana g tirdiyi sintezl rd n (t f kkürd) bel q na t g lm k olar ki, h m d n tic etibaril (anliz olaraq, h m d tezis olaraq) tezis kimi qeyd ets k, dey bil rik ki, **hüquq (haqq) müsbət hərəkətin təzahürüdür.** Müsb t h r k tl r t kan ver ndir. Müsb t h r k t enerjidirs v enerji m nb yini formala dırırsa, onda bel n tic y g lm k olar ki, hüquq enerji vasit sidir v enerjinin yaranması üçün rtl ndirici amildir. **Hüquq insanların daxilindən gələn bütün müsbət meyarların məcmusudur.**

Ədalət maraqları tarazlı əsaslarla mərkəzləşdirmə vasitəsidir, kriteriyasıdır. dal t universal v xüsusi (f rdi v t k) hallarda hüququn m zmunudursa, hüququn daxili m fhumlarının m na z nginliyidir v hüququ rtl ndirirs , hüquqla rtl nirs , onda, bel q rara g lm k olar ki, **hüquq tarazlaşdırma və bərabər prinsiplər əsasında paylaşdırma kriteriyasıdır.**

(**Qeyd:** hər bir tədqiqat səri yazılarkən ilk növbədə elmin sahələrinin müvafiq olaraq bəzi tezis müyyənləşdirilməsi olmur. Tezislərin tərkibindəki tezislər (planlar, bölmələrin bəziləri) bölünür. Tərkib tezislərinin təsislərdən törəyir. Hər bir təsis, hər bir dövrün təsislərinin eynilən sintezlərinin tərkib hissəsidir. Törəmə tezislərinin analizlərinə çevrilməsi üçün sahələrin üzərində faktlar toplanır. Faktlar tezis birləşməsidir. Burada uyğunluq, uyumsuzluq, paralellik, ziddiyyətlik kateqoriyaları üzərində tezislərin birləşdirilməsi vahid bir sintez (tərkib) məlumdur. Sintezin içəri-məzəni tezis və antitezislərdən ibarətdir, deməli, faktlar ziddiyyətlidir. Faktlar ziddiyyətlidirsə, deməli, zəncirvari qaydada tərkib kimi birləşmə, cəmlənmə bütövləmə xüsusiyyətinə malikdir. Bütövləmə varsa, enerji də var. Enerji varsa, güc və inkişaf da var. Deməli, ziddiyyətli məzənlər (burada tezis və antitezislərin çox olduğu rəqabətli məzənlər) daha böyük vədərin mənalı tədqiqat səridir. Sintezdən də analizlərin (nəticələrin) ortaya çıxır. Buradan da görünür ki, əslində istənilən mövzu tezisi əldə etmək olaraq bəzi tezisi kimi götürülür. Belə bir nəticədən (dialektik məntiq nəticəsindən) çıxılabilmək olar - hər bir tezis bəzi və analiz üçün ərtidir, hər bir mütləqdir. Tezis analizdirsə, deməli, analizlərdə mütləq və nisbidir, ərtidir, hər bir qətidir. Tezislərin müqayisə kateqoriyasının təbii ilahəmədə eyniliklərdən və paralelliklərdən ibarətdir. Eyniliklərin və paralelliklərin fikir zənginliyini meydana gətirir. Bu müqayisələrin əsas etibarilə dərin tədqiqatın əsasını təşkil edən çoxstrukturlu sistemi formalaşdırır. Dərin mənalı tədqiqat səri yekun nəticə olaraq məhsul və obyekt kimi fəlsəfi məzənlüdür. Bu baxımdan da bəzi dəbiyyat və elmi dəbiyyat üzərində yazılan dəyərli, çoxmənalı, kompleks həmişə tələşmədən sərəfə fəlsəfi sərəfədir. Elmdə onun öyrənilməsi, elmin yaradılması metodologiyasında (elmi araşdırma üsullarının cəmi) qəbul olunur ki, predmetin mahiyyətini aşkar etmək üçün ümumini

açmaq lazımdır. Ümumi anlayışlar olmadan “fərd”i dərk etmək olmaz.¹ Tədqiqat metodları milli və xarici təcrübə əsasında qurulur. Bu sahədə elmi tədqiqatlar ümumiləndirilir, qiymət verilir, nəticələr çıxarılır və praktiki tövsiyələr verilir.² Müqayisə predmetlərin, təzahürlərin, institutların, normaların və s. fərqli və oxarçılıqlarının aşkar edilməsini, təhlil olunmasını kəsməkdir. Müqayisə hər hansı bir təzahür və predmet haqqında məlumat və ya bilik almaq üçün təbiiq olunan universal metoddur.³).

Formal və dialektik məntiq əsasında hüquqa tərif verərək nə müəyyən etmək olar ki, **hüquq ümumiləşdiricidir və ümumi keyfiyyətləri, istedad, qabiliyyət və bacarıqları birləşdirən universal və qəti kateqoriyadır.** Hüquq sərhədlər çərçivəsində bölgü etibarilə genişlənmədir. Hüquq xaricən (burada insanın vəzifə və səlahiyyətlərinin, ixtiyarının zahirən ifadə olunması nəzərdə tutulur) öz-özünü təhlil etməklə törəmə xassələrinə malik olan bir şeydir. Hüquq dövlətin insanın haqqını qoruyub saxladığını və insanın haqqını təmin edən bir norma müəyyən edici vasitədir.

Hüquqlar cəmiyyət bəzi olan haqqın realizasiyasıdır və bu baxımdan da haqqın sistemləşdirici və ümumi dəyər, etalon kriteriyasıdır. Hüquq daldı fəaliyyət verilən kompleksləşdirici səlahiyyətdir.

Hüquq mücərrəddir, insanın mənəvi aləminin ümumiləşdirilmiş təəssümüdür, eləcə də insanların maddi-material aləmlə real əlaqə və münasibətlərini ehtiva edən, şərtləndirən bir kriteriyadır (ədalət kriteriyasıdır). (Qeyd: mənasız vəziyyətlərdə kiçik materiallar ələmindən təhlil olunandır. Çünki siqnalların yaratdığıdır. Deməli, əslində

¹ Ə.H. Rzayev. Dövlət qulluğunun hüquqi əsasları. Bakı, “Elm”, 2011, 480 səh., s. 16.

² Yəni orada, s. 18.

³ Yəni orada, s. 20-21.

materiya al minin n yüngül hiss cikl ri insanın m n viyya-
tıdır. Bu m n viyyat daxili mür kk b qurulu un m hsuludur,
h m d k nardan siqnallarla q bul edil ndir. Ona gör d
m n vi-ruhi al m insan varlı ının n t kmil t zahürüdür, insan
daxilind makromahiyy tin ümumil dirilmi n tic sidir).
Hüquq h r bir müsb t h r k td insanı mü aiy t ed n bir vasit
v kriteriyadır. Hüquqdan (hüquq anlayı ndan) sillogizml r
ld etm k mümkündür v insanın pozitiv h r k tl rinin
m ntiqi n tic l ri onların hüquqlara m xsuslu undan hasil
olur. Hüququn sillogizmi onun sistemli m fhum saslarında
öz ksini tapır. Ümumiyy tl , anlayı ların maddi-material
al m t tbiqi, y ni insanların h r k tl rinin t f kkür sasında
maddi-material al m do ru istiqam tl ndirilm si bütün
mümkün hallarda mövcuddur. Ümumiyy tl , insan onun
potensialının daxilind t sirl r ed n bir m xluqdur. nsan öz
üürunu maddi-material al m , el c d m n vi al m (burada
ruhi dünyanın t rkibi olan münasib tl r al min v
münasib tl rin, laq l rin rtl nm sini t min ed n m n vi
al m) do ru yön ld n v bu al ml rd n üürunu, t f kkürünü
formala dıran v laq l rini rlt ndirici qaydada t min ed n
bir m xluqdur. nsanlar üçün **ədalət** t rkibind b rab rliyi olan
ümumi bir d y rdir, etalon v kriteriyadır. dal t eyni
zamanda razıla dırıcı, sakitl dırıcı, tarazla dırıcı bir d y r v
kriteriyadır.

Təsnifat subyektı v obyektı (predmeti) nöqteyi-n z rd n
bel q bul etm k olar ki, insan hüquqları çox geni dir. nsan
hüquqları ümumil dırıcı (f ls fi) m fhumdur v bu baxımdan
da insan f aliyy tını t nzim ed n ümumsistemin (**hüquq
sisteminin**) çoxlu sayda bölgü komponentl ri vardır. nsan
hüquqlarının rtl ndiricilik xüsusiyy tl ri maraqların
kompleksliliyind n meydana g lir. **Seçki hüquqlarını
ümumhüquqlar meydana gətirir, eləcə də seçki hüququ
bölgü komponenti olaraq siyasi hüquqların əsaslarını**

yaradır. Buradan da seçki hüquqlarının tör dicit xass l ri meydana g lmi olur. Seçki hüququ ümumhüquqlar sisteminin t rkibi oldu una gör bu sistemi formala dırmaq üçün özün xas m kana v mövqey malikdir. Bu hüququn t kiledici xüsusiyy ti d mhz onun bölgü ünüsürü olmasından v mahiyy t a karlayıcı funksiya olmasından (m s l n, azad irad nin a karlanması v onun dig r obyekt l r münasib td t tbiqind) meydana g lir.

nsan hüquqlarının bölgü komponentl rinin çoxlu u insanların f aliyy t sah l rinin çoxlu u il laq dardır. nsan hüquqları ümumi m fhumdur v insanların bütün sah l rd f aliyy tinin ümumil dirici komponentidir. Bununla yana ı, insanların f aliyy tinin t rkib sistemini yaradan sas status mü yy nedici vasit dir. M s l n, insanların istehsal sah l rind , iqtisadiyyatın dig r sah l rind , el c d siyas t sah l rind f aliyy ti insanların h min sah l r üzr f aliyy -tin haqq qazandıran hüquqlarının meydana g lm sini t kil edir. nsanların f aliyy t xüsusiyy t l ri onların qazandıqları hüquq xüsusiyy t l rini yaradır. F aliyy t n q d r geni olarsa, hüquq da geni l nir. Buradan bel n tic çıxır ki, f aliyy ti geni olan xs (fiziki v hüquqi subyekt) müqayis d daha güclüdür. Güclü oldu una gör hüquqları da z ngindir. Hüququn güclülüyü onun obyekt l r üzr k miyy tind n meydana g lir. N q d r çox sah li f aliyy t olarsa, hüquq da bir o q d r çoxt rkibli olar. Hüquq z nginliyi f aliyy t z nginliyind n ortaya çıxır. Güclü t r fin potensialı böyükdür v hüquq da burada geni dir. trafılı f aliyy t geni hüquqları yaradır. Dem li, sistemli kild h r k t geni liyi, h r k td n ld edil n çoxlu sayda t sir vasit l ri (yalar), subyektin v obyektin (m nb nin) böyük t sir potensialını üz r çıxarır. Böyük t sir potensialı is hüquqların böyüm sin xidm t edir. laq l r v münasib t l r sistemi sas n hüquqların normalarla böyüm sin xidm t göst rir ki, bu da

n tic d subyektin özünü böyüdür, imkanlarını genişləndirir. S b b v ba lan ıcı t bi td axtaran q dim yunan alimi Empedokla gör s b b (h r k t etdir n s b b) bölünür. Onun fikrinc , bir h r k t ba lan ıcı deyil, ks h r k t d ba lan ıca s b bdir. Y ni, ba lan ıcı bir-birin ks olan iki h r k t d n ibar tdir.¹ **Əgər biz hesab etsək ki, biz insanlar da təbiətin məhsuluyuq və düşüncələrimizlə, idrakımızla təbiətə bağlıyıq və düşüncələrimizi məhz təbiət prosesləri əks etdirir (yəni, düşüncələrin xassələri təbiət proseslərinin xassələri ilə analoqluq təşkil edir, paralellik yaranır, bir sözlə, təfəkkür proseslərinin xassələri təbiət proseslərinin xassələrindən meydana gəlir), onda belə nəticəyə gələ bilərik ki, elə hüququ meydana gətirmək üçün iki hərəkət edilməlidir: başlanğıc və ona təkan verən hərəkət. Əslində də bu hərəkətlərin bir-birilərini şərtləndirməsi meydana gəlir. Buradan da başlanğıc və sonun mütləqliyi ilə yanaşı, nisbiliyi, qeyri-müəyyənliyi meydana gəlir. Yəni, başlanğıc həm müəyyən, həm də qeyri-müəyyəndir. Onun bəlli olması üçün hərəkətə gətirəni tapmaq lazımdır.**

nsanların f aliyy ti hüquqları meydana g tirir (burada h m d a karlayır v dig r xsl rin hüquq s rh dl rini ortaya qoyur) v t bii hüquqların mövcudlu u v f aliyy tin rasiyal m zmunu v geni liyi hüquqların bölgü etibaril hüquqlarının saslarını t kil edir. (Qeyd: insan hüquqlarının s rh dl nm si d bir neç s b b d n ortaya çıxa bil r: bir s b b kimi insanların potensialı, h r k t imkanları sas ola bil r. Dig r s b b maraqların qar ıla masından, h r k t rin qar ıla masından, obyekt üzr h r k t rin birl m sind n ibar t ola bil r. Ba qa s b b is t bii f lak t l rd n v dig r z ruri hadis l rd n insanların qorunması üçün m hdudla dırılma

¹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu. Qədim yunan fəlsəfəsi antologiyası. "Yeni Nəsil" AJB, Bakı, 2002, 180 səh., səh.36-37.

z rür ti olaraq meydana g l bil r. nsan hüquqlarının s rh dl nm sinin bu baxımdan da pozitiv (müsb t) v neqativ (m nfi) saslara ola bil r. Pozitiv saslara – müdafi olunmaq v qorunaraq inki af üçün mü yy n olunan sasdır. Neqativ saslara is hüquq subyektinin hüquqlarına k nardan vurulan z rb l r n tic sind m hdudla dırılmalar, dig r xsl rin hüquq sah l rinin sistemli saslara meydana g lm si v s. kimi hallar aid ola bil r. M hdudla dırılmalar h m inki afa, h m d t n zzül apara bil r. Proteksionizm üz rind meydana g l n, el c d s rb st birl m l r xidm t ed n m hdudla - dırılmalar sas n inki afa, neqativ m hdudla dırılmalar is t n zzül aparıb çıxara bil r. Bu baxımdan da avtoritar v totalitar rejim rd insan hüquqlarının m hdudla dırılması (neqativ hal kimi) sistem daxili münasib tl rd b rklilyi v n tic etibaril da ıdıclılı ı rtl ndir bil r). Hüquq f aliyy tin özünü geni l ndirm kl yana ı, h m d m hdudla dırır v normalara salır. Hüquq bu baxımdan m hdudla dırıcı funksiya da ıyrır v normativ v imperativ sasa çevrilir. Hüquq h m fiziki h r k td mövcud olur, h m d nisbi sakit v ziyy td öz subyektin m xsus olur. Bu baxımdan da hüquq immanent h miyy t k sb ed n bir kriteriyadır. Bundan ir li g l r k **təbiidir.**

“Seçki hüququ” m fhumunun insan hüquqlarının bölgü ünsürü kimi öyr nilm sinin istiqam tl ri mövcuddur. Bu, daha çox hüquq n z riyy si, hüquq tarixi il laq lidir, eyni zamanda metod olaraq ümumi hüquq n z riyy sin v praktiki hüquq n z riyy sinin bir növüdür.

təcrübəsi aspektləri. Bu istiqamətli təhlil apararkən və elmi aspektdən çıxış edərək onu nəzərə almaq lazımdır ki, **“insan hüquqları”** məfhumu insanların ya adıqları, o cümlədən münasib təqurduqları cəmiyyət və insanların maraqlarının qruplaşdırılması siyasət sahələr (burada dövlət daxili siyasət sahələr və dövlətin daxil olduğu beynəlxalq münasibət sahələrini nəzərdə tutulur) üzrə öyrənilir. Dövlət insan hüquqlarını normalar təcrübəsi mübadiləsi (hüquq normalarına dair fikirlərin paylaşılması) olaraq bir-biriləri ilə paylaşırlar. Ümumiyyətlə, insanların fəaliyyət göstərdiyi sahələrin xüsusiyyətləri həmin onların hüquqlarına əsaslandırdıqdan və insanların hüquqlarını meydana gətirdiyindən (burada hüquq sahələrinin tərkibində daxil olan təkmilləşmə, sadələşmə və zərərli təsirlər söhbət gedir) insan hüquqları anlayışı elmin obyektinə olaraq həmin dövlət daxili, həmin dövlətlərarası norma və qaydalarda öyrənilir. Beləliklə, hər üç istiqaməti özündə kəşf edən **dünya təcrübəsi** əsasında hüquq anlayışının öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyətə malik olur. Dünya təcrübəsi ilə insan hüquqları anlayışının öyrənilməsi ümumdünya üzrə bu anlayışın vəhdətini təmin edir və baxışları, fikir bucaqlarını birləşdirir. Ümumiyyətlə, insan hüquqları anlayışının **vahid əsaslarla** tərkib olunmasını meydana gətirir. Genişləndirərək dünyada insan hüquqları anlayışını həmin elmi, həmin dövlət kültür və əsaslarla təbliğ edən vasitə və istiqamət çevirir. Dünya təcrübəsi əsasında hüququn öyrənilməsinin də məzmun etibarilə (bir metod olaraq) iki mühüm baza istiqaməti vardır: **birincisi**, dünya hüquq nəzəriyyəsi tarixin müvafiq olaraq, fəlsəfi və elmi baxışların öyrənilməsi; **ikincisi**, dünyanın ayrı-ayrı məkanlarında tarixən bəzən verilmə və hal-hazırda da bəzən verməkdə olan insan hüquqları pozuntusu ilə nəticələnən hadisələr.

Dövlət rəyasətəsisatları oldu undan onlar arasında olan münasibət rəasional səsə malik olan hüquq normaları ilə tənzimlənir. Hüquq normaları ilə tənzimlənən dəniversal və konkret sahələr üzrə aspektləri özündən kəs etdirir. Universal normalar dənət qaydaları oldu undan, digər normalar da bu dənət qaydaları ilə tənmin olunur, yaradılır. Hüquq anlayışı elmin obyektii olaraq daima genişlənen bir məfhum kimi öyrənilir və özündən daimi dənətii kəs etdirir. Bu baxımdan da dünya tənçrəbəsəsasında hüququn öyrənilməsibəzə dənət prinsipin sənökənir. Hüquq bütün hallarda universal dənət dənəyri, meyarı və norması kimi qəbul edilir.

Dünya tənçrəbəsii ilə (real səsəslərlə və nəzəri səsəslərlə) hüququn öyrənilməsii ümumdünya siyasətinin tənəkibi olaraq meydana gəlir. Dövlət rədxili münasibət rə və dövlət rədxili siyasət, həmçinin dövlət rəarası münasibət rə və dövlət rəarası siyasət tənəkib baxımından və ümumstrukturun tənəkib strukturları olaraq ümumdünya siyasətinin (ümumstrukturun) komponentidir. Siyasətən hüquqlar və hədəti və siyasətən hüquqa (hüquqdan irəliləyən maraqlar) xidmət etməsinin zəruriliyi prinsipindən çıxış edərək, bələ qəbul etməklər ki, insan hüquqları anlayışı həm dövlət rədxili münasibət rə dənət (məsələn, dövlətin daxili qanunvericiliyi), həm ayrı-ayrı ölkələrin tənçrəbəsəsasında (məsələn, bir ölkənin “seçki hüquqları” sahəsində tənçrəbəsəsinin öyrənilməsii), həm də beynəlxalq əlaqələr tənçrəbəsəsinə (burada iki və ya da çoxlu sayda dövlətin və beynəlxalq tənkilatların qəbul etdikləri universal və ikitərəfli sənədlərin nəzərdən tutulur) öyrənilir. Bütün hüquq sahələrində norma və qaydalara sənökənir. Buradan insan hüquqları anlayışının **ümumdünya tənçrəbəsəsi** səsasında öyrənilməsini səsəsləri formalaşdırır. Hüquq dövlətin fəaliyyətinin cənmlədiyi ümumstruktur olan dünya tənçrəbəsəsasında və onun ayrı-ayrı istiqamətleri üzrə elmin obyektii kimi öyrənilir. Bütün istiqamətleri sən biridən digəri üçün nəzəri və

t crübi baxımından rütlündürlüyün sınırlıdır. Dövlət daxili t crüb və qaydalar beynəlxalqlaşdır, beynəlxalq t crüb daxili t crüb olur, bir ölkənin t crüb siyət digər ölkələrdə nümunə olaraq öyrənilir. Xarici ölkə t crüb siyət ümumi qaydada insan hüquqlarının bir çox ölkələr üçün universal normativ sınırlarını meydana gətirir.

İnsan hüquqlarının kompleks təminatının olunması məhz hüquq sisteminin (hüquqların sistemli vəhdində) mövcudluğundan ortaya çıxır. Hüquq sisteminin vəhdində dünyada t crübi oxşar olan eyni məzmunu ümuminsan xarakterində və ümummaraqların xüsusiyyətlərində ortaya çıxır. Hüquq sistemlidir nə tərkimi universalla dırıcı qurum olaraq dövlətlər çıxarılır. Dövlətlərin baza funksiyaları el sistemlərdə öz siyasətlərini insanların hüquqlarına bələmədən ibarətdir. **Dövlət** insan hüquqlarının təminatında baza funksiyaları yerinə yetirir. Dövlət idarə edilən bir qurumdur və fəaliyyətini idarə etməklə etdirir. **Deməli, dövlətin idarə etmə hüququ vardır,** idarə etmə onun tərkibində hüququndan meydana gəlir. Buradan da belə bir nəticə ortaya çıxır ki, hüquq el digər hüquqları rütlüdür. Hüquqlardan hüquqlar törəyir və hüquqlar digər hüquqların sərbəstləşdirilir. **(Qeyd:** hətə antik yunan alimi Miletli Anaksimandr (O, qeyd edirdi ki, hər şeyin –mövcudluğundan bələmə və sınırları apeyrondur-qeyri-müəyyən bələməlidir) deməkdir ki, vahiddən, ondan birləşməklə ayrılır. Onun fikrinə görə, törəmə ünsüründən yəməsi yolu ilə deyil, kəskin daimi hərəkət sayındən ayrılmasından bələmə verir.¹). Bu yana mədəniyyətli gələcək, hesab etməklə olar ki, maraqların törəmə xüsusiyyətləri və fəaliyyət törəmə sınırları vahid hüquqlardan törəməli (tərkib

¹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu. Qədim yunan fəlsəfəsi antologiyası. “Yeni Nəsil” AJB, Bakı, 2002, 180 səh., səh.15.

ayrılmalarını, artmaları) meydana gətirir və öz-özlüyündə də el vahid hüquqların tərkibini zənginləşdirir. Bu, həm də ziddiyyətli rəndə ortaya çıxır. Tərkibin zənginləşməsi enerjini yaradır. Enerji də yaxınlaşdırır və daxili harmoniyanı meydana gətirir. Hətta qədim yunan alimi Aristotel Nikomax etikası əsərində göstərir ki, ziddiyyət yaxınlaşdırır, müxtəliflik isə gözəl harmoniya doğurur, həm də hər şeyi çətinləşdirir.¹ Hüquq zənginliyi mübarizənin nəticəsidir, desək, yanlışdır. Yəni, insanlar hərəkətdə olarkən daha çox hüquqlara sahib olurlar.

Dövlətin idarə etməsində tənzimləmə mövcuddur. Deməli, **dövlətin tənzimləmə hüququ** vardır. Tənzimləmə fəaliyyətinin içində tənzimləmə, istiqamət tənzimləmə, mühafizə və müdafiə etmə, bu fəaliyyətin tərkibi olaraq nəzərdə tutulur, o cümlədən müəhd etmə, izləmə; yerini yetirmə, o cümlədən icra etmə; hesabat tələb etmə və s. kimi fəaliyyət istiqamətli rəndə mövcuddur. Deməli, dövlətin tənzimləmə hüququ da bölgü ənsürlərin bölünür: **dövlətin müşahidə etmə hüququ, izləmə hüququ, icra etmə, hesabat tələb etmə hüququ** və s. kimi hüquq sahələri və s. İnsan hüquqlarının və tərkibi kimi dövlət hüquqlarının bölgüsü insanların və dövlətin fəaliyyəti üzərində qurulur və tərkibinin fəaliyyətinə haqq verilməsinə və idarə edilər. Hüquq və fəaliyyət bütövlüyü birlikdə insanların maraqlarının təmin olunması predmetinə və vasitəsinə çevrilir.

gər insan fəaliyyəti tərtib xassəsinə malikdirsə və bəklənirsə, onda, belə qənaətlə gəlin ki, hüquqlar da bəklənən xassəsinə malikdir. Buradan da (bəklənəndən) **hüquqların təsnifatı** meydana gəlir. Hüquqların təsnifatı hüquqların çoxistiqamətliliyinin əsaslarını yaradır. Hüquqların təsnifatı ayrı-ayrı sahələr üzərində normaların

¹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu. Qədim yunan fəlsəfəsi antologiyası. "Yeni Nəsil" AJB, Bakı, 2002, 180 səh., səh.19.

yananmasının saslarnı formala dırmı olur. H yat f aliyy -
tinin sistemliliyi d özlüyünd insan hüquqlarının sistemliliyini
meydana g tirmi olur. Hüquqların sistemliliyind n el
f aliyy tin ax l nm si prosesl ri formala ır v bu da
özlüyünd yeni sisteml rin meydana g lm sinin saslarnı
ortaya çıxarır. Hüquqların sistemliliyi f aliyy t sisteminin
rtl ndiriciliyind n ortaya çıxır.

nsanlar v onların birl diyi t r fl r (subyektl r, y ni
hüquqi xsl r, o cüml d n siyasi v ictimai-m d ni t sisatlar,
hüquq birlikl ri v s.) prosesl ri t nzim ed rk n istiqam t-
l ndirici, t kiledici, icraedici, qoruyucu v s. kimi funksiyaları
yerin yetirir l r. Bütün bu funksiyalar sisteml m prosesl rini
t min etm k üçün h yata keçirilir. Bütün hüquqlar insanların
daxili azadlıqlarının v irad s rb stikl rinin sasını t kil
ed n m n vi kriteriyadır. Hüquq normalarının t snifatı
insanların vahid m zmunlu, lakin çoxsah li f aliyy t
azadlıqlarının sasını formala dırmı olur.

Seçki hüququ da insanların irad azadlıqlarını bildirm v
azad seçm hüquqları kimi q bul olunur. Bu baxımdan da seçki
hüququ h m d t bii hüquqların t rkibi kimi t snif olunmalıdır.
Seçki hüququ rti olaraq pozitiv hüquqları t bii hüquqların
bölgü ünsürü il ba layan hüquq kimi d ön m k sb edir. Seçki
hüququ bir çox hallarda **koordinasiyaedici** (ictimai hüquqlarla
siyasi hüquqları birl dir n) v **subordinasiyanı** yaradan
(burada iyerarxiyanı, n rdivanlı v zif bölgüsünü
formala dıran) hüquq kimi ön m malik olur. Seçki hüququ
t bii hüquqların (**dövləti insanlar yaradırsa, deməli, bu təbii
bir prosesdir, qarşılıqlı ictimai razılaşmadır. Bu, insanların
normalara və qaydalara tabe o3(m)-2(4(r)3n)2(i)-2(l)-2(ı)-2(q)-4(lar)4**

oynayır. Buradan da bel bir m ntiqi n tic hasil olur ki, t bii hüquqlar da mütl q olmaqla b rab r, keçicidir v laq l n-dirm funksiyasını yerin yetir bilir.

g r biz seçki prosesl rini bir istiqam t l ndirici, el c d t kiledici proses kimi q bul ets k, onda, bel q rara g l bil rik ki, el **seçki hüququ əslində istiqamətləndirici və təşkiledici hüquqdur**. Seçki hüququ siyasi sisteml rin t kil olunması üçün insanların siyasi hüquqlarının formala masında sas rol oynayan hüquqlardan biridir. Dem li, seçki hüququ dig r hüquqları t kil ed n v insan hüquqlarının ali siyasi hüquqlarla ba layan hüquq kimi ön m k sb edir.

Seçki hüququ insan hüquqlarının zaman ardıcılı l m t min ed n sas hüquqdur. Seçki hüququ ümumi hüquqları mü yy nedici, maraqları nisbi v rti saslarla b rab rl dirici bir hüquqdur. Seçki hüququ siyasi sisteml ri (hakimiyy t qollarını) t kil ed n zaman sas m rk zi hüquq, dig r hallarda is periferik hüquq (dig r hüquqların möhk ml nm sin xidm t ed n hüquq) kimi m na k sb ed bilir. Seçki hüququ daimi mövcud olub, yalnız mü yy n müdd t l rd (seçki prosesl ri zamanı) realla a bil n bir hüquqdur. Bu baxımdan da seçki hüququ insanların **“ehtiyat hüququ” (burada baza hüququ kimi də qəbul etmək olar)** kimi q bul olunmalıdır. Ehtiyat hüququ oldu una gör d d y rli bir hüquqdur. Bununla b rab r, seçki hüququ insanların imkanlarını realla dıran bir hüquq kimi d ön m k sb edir.

Azadlıq, hüquq, seçki hüququ anlayışları və anlayışların qarşılıqlı şərtləndirici məzmunu

Azadlıq, onun ifad sini t min ed n hüquq v bu kimi dig r m n vi al m el n kiçik materiya siqnallarıdır. Bu baxımdan da h r ikisi h m daxild n g l ndir, h m d trafdən siqnallarla q bul edil ndir.

(Qeyd: belə qəbul etmək olar ki, şüur və materiya əslində vahid başlanğıc elementlərindəndirlər. Yəni, hər ikisi elə əslində materiyadır, elementdir. İnsan orqanizmi müqayisədə böyük və birləşmiş hissəciklərin yaratdığı ağır kütlədir. Şüur isə yüngül olan materiyadır. Çünki siqnallardır. Şüur materiyanın nəticəsidir. Şüur materiyanın “istehsalatının” məhsuludur. Həm də “istehsalatın” əsas istiqamətvericisidir. Materiyanın təklifi şüurun tələbindən yaranır. Şüur da materiyaya xidmət edir. Şüur və materiya birləşərək vahid orqanizmi meydana gətirirlər. Materiya aləminin inkişafı tədricən şüuru da artırır. Şüur da elə materiyanın-ən kiçik hissəciklərinin formalaşmış mərkəzidir. Burada aşağı orqanlar beyinə və şüura xidmət edir, beyin də aşağı orqanların fəaliyyətini təmin edən əsas aparat rolunu oynayır. Əgər biz hesab etsək ki, insan orqanizmi elə ən kiçik hissəciklərdən ibarətdir, onda, belə qərara gələ bilər ki, bu hissəciklər kainatdan və onun tərkibi olan təbiətdəndir. Deməli, insan həm təbiətdən –Günəş sistemindən, həm də bütünlükdə kainatdandır. Onun siqnalları həm Günəşdən, həm də digər ulduzlardan qəbul olunur. İnsanın qəbul etdiyi siqnallar həm onun şüurunu formalaşdırır, həm də digər orqanların fəaliyyətini stimullaşdırır).

Azadlıq, hüquq və seçki hüquqları m fhumları h m daxili m zmun baxımından (m s l n, azadlı ın insan hüquqlarının tam t rkibind olması və onun mahiyyətini a karlaması, m zmununu üz r çıxarması), h m d biri-dig rini r t l ndirici xüsusiyyət malik olmasına görə t f kkürün qar ılıqlı laq li sashı **vəhdət düşüncə obyekt**i ola bilər. Azadlıq, hüquq və onların bölgü ünsürü olan seçki hüquqları (seçki azadlı ını təmin edən hüquqlar) və digər bölgü (t rkib hüquqları) hüquqları vəhdət bir-birini tamamlayır. Seçki hüquqları h m

d insanların ümumi azadlıq hüquqlarının bölgü ünsürl ridir. Burada azadlıq hüququ **bağlayıcı** v daxili m zmunu ifad ed n hüquq kimi xüsusi ön m malik olur. Azadlıq h r bir halda hüququn daxilind dir. Bununla b rab r, ayrıca olaraq azadlıq hüququ da mövcuddur. Bu hüquq daha çox insanların azadlıqlarını m cmu hala salan hüquq rolunu oynayır. Azadlıq hüququ bütün hüquqlarda t rkib kimi çıxı edir. nsan hüquqlarının sası el azadlıqda, azad h r k tl rd , azad f aliyy td özünü göst rir. Buradan da bel n tic y g lm k olur ki, slind azadlıq hüququ bütün hüquqların m zmununu birl dirir. Azadlıq hüququ da t snif olunur. Bel ki, dövl tin daxild v beyn lخالق al md azadlı mı v s rb st f aliyy tını (burada t bii ki, normalar hüdudlarında olan azadlıqdan söhb t gedir) ifad ed n dövl tin azadlıq v suverenlik hüququ, xalqların azadlıq v suverenlik hüquqları (**xalqların azadlıq hüquqları həm də onların hüquqlarının genişlənməsinə və nəticə etibarilə dövlət yaratmalarına gətirib çıxarır. Norma genişləndirir və böyüdür. Yuxarı struktur –formamərhələsinə qaldırır. Qalxma zamanı isə məzmun universallaşır, mürəkkəbləşir və vahidləşir. Buradan görünür ki, azadlıq da həm daxildən, həm də xaricdən normalara salınır və məhdudlaşır. Xalq hüququ böyüyür və xalqın yaratdığı dövlətin nəzarətinə daxil olur. Bu baxımdan istənilən halda böyümə pozitiv (müsbət və qoruyucu) nəticə etibarilə məhdudlaşmağa gətirib çıxarır. Bu baxımdan da azadlıq da mütləq və nisbidir. Azadlığın mütləqliyi orta xətlərdə-xəyali orta xətlərdə-daha çox, sərhədlərdə isə nisbi və dəyişən olur. Yəni, dövlətin içərisində-xəyali olaraq ortasında – ümumən xalq azaddır, dövlətin yuxarı hissəsi, son hədlər isə azadlığı məhdudlaşdırmadır. Çünki buradan o tərəfə artıq sərhədlər yoxdur. Deməli, azadlıq sərhədlənir və sərhədlərdən kənar başqa forma tərəfindən həyata keçirilir. Məsələn,**

dövlətlərin beynəlxalq əlaqələrində xalq hüquq dövlət hüququna transfer edir. Dövlətin isə hüquq sərhədlərindən kənara çıxması məhdudlaşdırılmağa və öz-özünü zəiflətməyə və nəticə etibarilə məhv olmağa səbəb olur. **Deməli, azadlığın normalarla ifadə olunması azadlığı olan tərəfin özünüqorumasıdır, özünümüdafiəsidir, mövcudluğunun əsas şərtidir**); v t nda ların azadlıq v s rb stlik hüquqları mövcud olur. Bütün hallarda is insanlar öz hüquqlarına s rb st v mane siz olaraq, azad kild yiy l nirl r, onların hüquqları azad kild q bul olunur.

Bel q bul etdik ki, hüququn özünü normalar geni l ndirir, el c d normalar m hdudla dırır. Normalar azadlı ı t r kibi etibaril ifad ed n üsullar v vasit l r olsa da, h m d t nizmedici v yer mü yy nedici amill r v kriteriyalar kimi ön m malik olur. Y ni, normalar qaydalarla geni l ndir n kriteriyalardır, ölçü vahidridir. **Deməli, azadlıq da ölçüləndir.** El onun d y ri normalarla ifad olunmasındadır. Ölçü d n k nar azadlıq is m hvolmadır, öz-özünü yoxed ndir, f aliyy ti m hdudla dırandır. M s l n, böyük dövl tl rin öz s rh dl rind n k narda h dd n artıq azad h r k tl ri onların daxil n bo almasına g tirib çıxara bilir. El c d xaricd m hdudiyy t rsiz h r k t onların z ifl m sin s b b ola bil r. H tta makrokosmosda da s rb stlik (göy cisiml rinin s rb st h r k ti) nizamla mü yy n olunur. H r bi ey vahidin daxilind oldu undan azadlıq da normalarsız hüquqdan k nara çıxa bilir.

g r qüvv varsa, h r bir ey qüvv y tabedirs , dem li, h r k tl r d ölçül ndir. Azadlıq hüququnun sası qanedicilikd mü yy n edil , t sbit oluna bil r. Y ni, mü yy n m s l l rd v h dl rd qanedicilik, kompromislik, “doymaq” el azadlıq hüququnun daxili m zmununu ifad edir. Deyil nl rd n bel n tic l r g lm k olur ki, azadlıq el sistemin t r kibind (burada ictimai-siyasi sisteml r n z rd tutulur) mövcud olan m kanlar daxilind v sisteml rarası

laq l rd mövcud olan m kanlarda h r k t imkanlarının t c ssüm olunmasıdır.

Hüquq və azadlıq t bii qurulu un daxili m zmun mahiyy tini a karlayan m fhumlardır. nsan dig r canlılar kimi t bi t n azad olan, azadlı ı sev n bir m xluqdur. Azadlı ın sevilm si d öz növb sind h r k t azadlı ını (burada mövcud olan v qazanılan m kanlar daxilind , m kanlar hüdudlarında olan s rb stlik n z rd tutulur), maraqların s rb st kild t min edilm sini meydana g tirir. Azadlıqdan insanın h r k tl rini mü yy n ed n, h r k tl rin m zmununu xass l ndir n hüquqlar formala ır. Hüquqlar v zif , s lahiyy t v ixtiyarları, maddi al m v material al m sahib olmaları özünd ks etdirir.

Azadlıq v hüququ **əxlaq** m hdudla dırır. xlaqla b rab r, mövcud imkanlar v real gerç klkl r d azadlı ın m hdudla dırılması üçün mühüm vasit rolunda çıxı edir. Azadlı ın m hdudla dırılmasında hüquq subyektl rinin say çoxlu u da böyük ön m malik olur. Azadlıq bu baxımdan h m mütl q, h m d nisbi saslari özünd c ml dirir. Azadlı ın m zmununda, **məna tərkibində** s rb stlik, axarlılıq (dü ünc v m l), mane l rsiz (nisbi olaraq) axın forma v m zmunu vardır. Azadlıq h m d insanın m n vi keyfiyy tl rinin c mi il özün t rkib ld edir. Y ni insanın azadlı ını onun r f v l yaq ti, namus v vicdanı, hörm t v öhr ti v bu kimi dig r m n viyyat kriteriyaları t kil edir. M suliyy t v öhd lik d azadlı ın ifad olunmasında böyük ön m malik olur. M suliyy t hissi, v zif v borc hissi el insanlarda h m d azadlı ı ifad ed n hissl rdir. Bu kimi hissl r azadlı ın rtl nm sin haqq verir. M suliyy t v borc öhd liyind n d insanın azadlı ı meydana g lir, insana v zif borcunu yerin yetirm k azadlı ını verir. Azad kild m suliyy tin yerin yetirilm si m s l si ortaya çıxır. M suliyy t insanın t bii nizamının sasıdır.

Azadlıq və hüquq ehtiyacı və tələblərdən doğan insan haklarının təminatıdır. Hakların mənası məhz azadlıq və hüquqda özünü təsdiqləyir. Hakların məhdudlaşdırılması azadlığın məhdudlaşdırılmasıdır. Bu baxımdan **azadlıq məkanlaşdırma**dır. Hakların mənasının böyüklüyü ilə azadlığın böyüklüyüdür. Bu baxımdan da belə nəticəyə gəlmək olur ki, halisi çox olan müəyyən bir ölçüyə malik olan məkanda halinin çoxalması ilə azadlıq da məkan üzrə məhdudlaşdırılır. Çoxalma zamanı hüquq subyektlərinin sayı artır. Mövcud olan və genişlənməyən məkan çoxalan subyektlər arasında bölünür. Burada artıq hakların məhdudlaşdırılması (enin doğurduğu) bəzi verir. Buna görə də razisi kiçik olan, lakin sürətlə çoxalmağa olan bir dövlət insanların azadlıq hüquqlarının genişlənməsi üçün məhz daxili resurslar-yuxarıya doğru artan resurslar-tələb olunur. İnkisafın fərqli xüsusiyyətləri meydana gəlir. Buna görə də halisi ilə razisi arasında fərqlənən ölkələrdə inkisaf xüsusiyyətləri də fərqli ola bilər. Məsələn, Çin ilə Norveçin, İsveçin inkisaf xüsusiyyətləri fərqli ola bilər. Çinin gələcək inkisafında **daxili yuxarı genişlənmə** (burada mövcud olan razilərdə halinin sayının çoxalması ilə xarakterizə olunan və daxilə doğru yüksələn inkisaf), razisi böyük olub halisi az olan ölkələrdə isə **ərazi üzrə ətrafa genişlənmə** müəhlid oluna bilər. İnkisafın daxili yuxarı istiqamət üzrə genişlənməsi isə inkisafın texniki təkmilləşmə dövrünü meydana gətirə bilər. Bu prinsipdən çıxırdək hesab etmək olar ki, Çin orta müddətli gələcəkdə texniki inkisaf baxımından kənd ölkələri (halisi az olub, razisi böyük olan ölkələr) ötüb keçə bilər. Çində insan haklarının enin doğurduğu məhdudlaşdırılması isə hüquqların daxilə doğru genişlənməsi zərurətini meydana gətirə bilər.

razisi kiçik, halisi nisbətən çox olan ölkələrdə inkisafın məhsul resursların zərurətini (burada texnoloji vasitələr) təminatıdır. Məsələn, Yaponiyada inkisafın bu tendensiyası vardır.

Azadlı ın m hdudla dırılması da öz növb sind maraqların m hdudla dırılması kimi mühüm m zmuna malikdir. Azadlıq h r k tin v düçünc nin nisbi s rh dl rsiz bir m zmunudur. Bu baxımdan da hüquqların daxili m zmununu özünd c ml dirir. Hüquq azadlıqla v hd td çixı edir. Bu v hd td n d h m d m hdudla dırılmalar ortaya çixır. Hüquq azadlı ı m hdudla dıra bilir. M hdudla dırıcı hüquq normaları h m d azadlı ı m hdudla dıran qaydalardır. M hdudla dırmada m hz xlaq qaydaları mühüm h miyy t malik olur. xlaq azadlıqla hüquq arasında bir ba layıcı, bu baxımdan da m hdudla dırıcı m fhum rolunu oynayır. xlaq qaydaları il m hdudla maya t bii m hdudla ma kimi ad qoymaq olar. xlaq ilk növb d daxild n g l n m hdudla dırıcı kriteriyadır. xlaq h m d azadlı ı geni l ndirici kriteriyadır. Azadlı ın geni l nm sin haqq qazandırır.

Seçki hüququ azadlıqdan v dövl ti t kil etm k s rb st v geni saslarla i tirak etm k hüququndan do an bir m fhumdur, kriteriyadır, hüquq t snifatı kateqoriyasıdır. Onu n z r almaq lazımdır ki, azad seçki hüquqlarının t min olunması yolu il formala an dövl t azad dövl t v onun v t nda ı azad v t nda olur. Seçki hüququnda olan azadlıq ümumi hüquqlarda olan azadlıqdan meydana g lir. Seçkil rin t kili z rur ti insanların dövl tl rini t kil etm k z rur tl rind n v i tirak z rur tl rind n ortaya çixır. Seçki hüququnda mövcud olan azadlıq h m s rb st irad ifad sinin sasını t kil edir, h m d s rb st dövl tçilik siyas tinin sasında dayanır. Bütün hüquqlar insanın daxilind n g l n azadlıqdan v azad kild maraqları t min etm kd n formala ır. **Azadlıq hüququ** ümumil dirici m fhum v m na olaraq bütün hüquqların t rkibind mövcud olur. Bütün hüquqların xidm t mahiyy ti onların azadlıq ruhunda meydana g lir.

“Seçki” məfhumu fəlsəfə və elmin obyektı kimi

Qədim yunan alimi Aristotel (b.e. . 384-322-ci illər) yazdığı “Metafizika” (“*Metafizika*”- *hər fən* “fizikadan sonra gələn əsərlər” deməkdir. Onun “*Əsas fəlsəfə*” haqqında əsərlərinin cəmi “*Metafizika*” adlanır.¹) sənətdə göstərir ki, elm hər yerdə bəzən olaraq əsas-qalanların ondan asılı oldu və onun vasitəsilə öz adını aldı. Bu öyrənilir. Onun fikrincə, elm bir məqsəd olan haqqında yox, həmişə onunla əlaqəli olan şeyləri öyrənilir. Filosof əşyaların və şeylərinin bilməkdir.² Filosof hesab edib ki, aksiomalar mövcudluqdur, hər şey üçün qüvvəyə malikdir. Mövcudluq ümumdür. Əşyaların nədənsə olmasıdır ki, onun haqqında şərh edilmir. Əşyalar aydınlaşdırıcıdır. Aristotel sübutları elmi sillogizmlər kimi nəzərdən keçirirdi. Aristotel fəlsəfəsindən çıxarılan əsas, hesab etmək olar ki, sübutlar əksəkdir və bu da məqsəddən irəli gəlir. Bir məqsədin sübutu bütün hallarda, yəni digər məqsədlərdə prinsiplərdə faktlar kimi rol oynaya bilər. Buna görə də hər bir məqsədin aydınlaşdırılması elmi sillogizmlərin minimumundakı sübutların ortaya çıxmasını yaradır. Yalnız bütün məqsədlərdə eyni olan elementlər minimumundakı sübutlarıdır ki, bunlar da sistemlərlə əlaqələndirə bilər. Sübutlar eyni olmaqla fərqlidir. Fərqlilik də fərqli prinsiplərin əsasıdır. Fərqliliklərdə eyniliklər keçidlidir. Eyniliklərdə fərqliliklər keçidli deyildir. **(Qeyd: əslində eyniliklər və fərqliliklər də mütləq və nisbidirlər. Hər ikisi vahid sistemlər daxilində eyni olan başlanğıc elementlərin sadəcə olaraq müxtəlif məkanlar üzrə yer almasıdır. Burada formada məkan fərqliliyi vardır. Müxtəlif elementlərin**

¹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu. Qədim yunan fəlsəfəsi antologiyası. “Yeni Nəsil” AJB, Bakı, 2002, 180 səh., səh. 113.

² Yəni orada, səh. 114.

(başlangıç elementlərin qüvvənin təsiri ilə xassəsini dəyişməsindən yaranan elementlər) bir məkanda toplanması isə fərqliliyi yaradır. Material eynilik həm hərəkətlərdə, - yəni eyni hərəkətlərin zamanla təkrarlanmasında, - mövcuddur, həm də elementlərin mütləq düzülüşündə yer alır. Fərqlilik isə, forma baxımından olan fərqlilikdir. Məzmunun fərqliliyi də elə forma fərqliliyindən ortaya çıxır. Eyniliklər və fərqliliklər də dərəcələdir və müxtəlif koordinatlar üzrə təsnif olunurlar.

Onların mütləq və nisbi prinsipləri həm düşüncələrə görədir, həm də mütləq formalarına görədir. Bu baxımdan da düşüncələr üçün mütləq (mütləqlik düşüncə üçün bir andır və obrazın həmin anda əks olunmasıdır) olan eyniliklər düşüncənin dəyişməsi ilə fərqliliyə çevrilə bilər).

Məlumdur ki, fəlsəfə geniş və dərin mənada kəşf edilən düşüncələrin ibarət olan bir genişləndirici və ümumiləndirici mərhələdir və anlayışdır. Fəlsəfənin məqsətləri və rəhbərlikləri olan hazır bir məhsulun (*bu məhsul təfəkkür məhsulu, təfəkkürün mücərrəd konstruksiyası və material məhsuludur*) daxili mənasını və xarici məzmununu ifadə edilən bir anlayışdır. Bu baxımdan fəlsəfi sirlərin məzmunlu və daha böyük təsiredici, o cümlədən tərkib hissələr arasında mənalı əlaqələri olan, səsli-nisgətli malik olan sirlərdir. Bu sirlərin düşüncələrin ibarətidir, o baxımdan ki, burada sərbəv nisgət, mahiyyət və gerçəklik, ideallıq və reallıq və digər kateqoriyalar arasında ümumi nisgət olaraq dərin məzmun meydana gəlir. Bütün bu prosesləri, bütövün parçalanmasını, eləcə də tərkiblərdən bütövün məhləlməsini işləməni təfəkkür həyata keçirir. Məntiq məhsulları sayındakı elm və fəlsəfinin obyektif formalaşdırılması hər bir kateqoriya digər kateqoriyalarla qarılıqlı əlaqədə

müyyən sistem daxilində vəhdət və tərkib hissələri (yarımstrukturları və tərkib komponentlərini) meydana gətirir.

Hər bir məfhumun tərkib hissələri olaraq, həmişə ümumi sistemin və anlayışın konkretləşdirilməsi adı kimi böyük həmiyyətə malik olur. **Yarımstrukturun izahını ifadə edən məfhumlar ümumstrukturun izahını verən məfhum üçün tərkib olaraq, tərif mənasını açan komponent rolunu oynayır.** Məsələn, vəhdətdə hakimiyyəti, eləcə də cəmiyyəti təşkil edən dövlətin tərkibini, məzmununu təşkil edən oluruq. Buradan da belə bir nəticə ortaya çıxır ki, hər bir komponent həmişə tərkibdir, hissədir, həmişə vahiddir. Deməli, vahidliklər və tərkib hissələr bir-birinə və bir-birindən çevriləndir. Bu baxımdan da məkan və sistem də müyyən hərəkətlər halında dərəcəlidir. Tərkibin izahı eləcə vahidin ümumi və konkret mənasının izahı demək olur. Burada tərkib hissələrin miqyası ümumi dərəcə miqyasdan kiçik olur. Lakin tərkibdə ümumi məzmun da izah oluna bilər.

Məfhumların fəlsəfi aspektlər nöqtəyindən zərər izah olunması, məfhumların məzmununun təşkil edilmiş prizmasından yana ildıqda, eləcə də kainatda olan bütün şeylərin tərkibinin hissələrindən ibarət olması qənaətinə gəldikdə, həmişə ardıcıl vəhdətlərin məntiqi düzünmə prosesinin nəticələri olaraq belə bir yana məətmək yerindədir ki, hər bir ümumiləşdirilmiş fikir **fəlsəfənin obyektini** olaraq **tezisdür**. Tezislərin ardıcıl olaraq bir-birə vahid bir məntiqə çevrilməsi **sintezdir**. Yəni, müyyən ölçü yaratmış tərkibdir-tərkib böyük və kiçik ola bilər. Tezislər cəmiyyətdir. Tezis ümumi vahiddir, sintez tərkib hissədir. Sintez həmişə tərkib hissələrini tezislərdən ibarət olan vahiddir. Sintezdə nələdi olunan isə **nəticədir**. Nəticə ilə bəllənən vəhdət tezislər arasında bir sintez (buna tezislər paneli də demək olar) mövcuddur. Buradan da belə bir məntiqi fikrə gəlmiş olarsak ki, sintez eləcə bütövdür. Bütövün hər iki ucu həmişə tezis, həmişə analizdir.

Bununla yanaşı, belə də qəbul etmək olar ki, bütöv, tərkib el tezis (ümumi fikir) və analizlərdən (günlüq nağıllardan) ibarətdir. Fikirlərin ardıcıl qaydada tərtibləndirilməsinə əl bütövlüyü yaradır ki, bu da özlüyündə el sintez deməkdir. *(Qeyd: burada artıq biz fəlsəfənin və onun məntiq tərkibinin mütləq olmaqla yanaşı, dəyişkən və nisbi olması qənaətinə də gələ bilərik).* Deməli, belə bir məntiqin tərtibləndirilməsi çıxılmıyaraq etmək olar ki, sintez və tezis əslində analizdir. Çünki analizlərdən ibarət olunanlar el tezisdir. Dünyanın məhsulu olaraq meydana gələn tezis həmişə ardıcıl dünyanın məhsulu olan analizdir. Bu baxımdan daha bir məfhumu və anlayışı tezis və analiz kimi qəbul etmək olar. Buradan da belə bir məntiqin tərtibləndirilməsi ortaya çıxır ki, fəlsəfə və məntiq, eləcə də elm əslində **mütləqlərdən ibarət olan nisbiliklərdir. Dəyişkənlik mütləqliklərdən –mütləqlərə keçən nisbiliklərdən, ibarət olan dəyişkənliklərdir.** Fikrimizi bir qədər dəqiqləşdirəndə, belə nağıllıq bilirik ki, **tezis sintezi, sintez analizi, analiz isə təkrar olaraq tezisi üzərə çıxara bilər. Deməli, bütün kateqoriyalar müəyyən edici və şərtləndiricidir, həm də bağlayıcıdır.** Bu kimi yerdəyişməli sistemli əsaslara söykən inkiqadçıdır. Bu baxımdan həyatda hər bir fikir istiqamətli tezisdir və öz-özlüyündə bir tərtibdir. Fikirlərin ardıcıl tərtibləndirilməsi və bütövü müəyyənləşdirməsi isə sintezdir. **Fəlsəfi olaraq belə bir fikir də bildirmək olar ki, tezis, analiz və sintez bir-birinə çevrilən tərkib və bütövlərdən ibarətdir. Biz daha çox bütövü-geniş və dərin məna kəsb etdiyindən fəlsəfi hesab edirik.** Tezisin analizə çevrilməsi prosesləri qarılıqlı olaraq məfhumlar arasında əlaqələrin meydana gəlməsinə əsasını yaradır və təfəkkürün inkiqadçıdır. Təfəkkür tezisdən analizə keçid üçün **deduksiya**, analizdən tezisə keçid məqsədilə **induksiya** təbiiq edilir. Lakin bu proseslərdə mütləq olmaqla bərabər, nisbidir. Belə ki, induksiyanın tərtibləndirilməsi tezisi

yarada bilir, el c d deduksiyadan da tezisl ri ld etm k mümkündür. Buradan da bel bir m ntiqi n tic hasil olur ki, anlayı lar bir-biri il v hd ti yaradan mütl q v nisbi t rkibl rd n ibar tdir. Ba lan ı c v sonu ifad ed n tezisl r mütl q v nisbidir.

T f kkürün inki afı idraki prosesl rin d rinl m sinin saslarını t kil edir. H r bir m fhum v anlayı h m **universal** xass l r malikdir, h m d konkret xass l ri özünd ks etdirir. Çünkü konkret xass l r el universallı a xidm t edir. Universallıq v partikulyarlıq xüsusil tamın (bütövün) v t rkibin yaranmasının saslarını meydana g tirir. H r bir m fhum h m universaldır, h m d f rdi v konkrctdir. Bu baxımdan da m kan v zaman anlayı ları mütl q olmaqla b rab r, h m d nisbi v keçici anlayı lardır. Burada qüvv t tbiqi say sind zaman v m kan d yi m l ri ba verir. Zaman v m kan d yi m l ri is öz növb sind maddi-material al md özünü göst rir. Zaman v m kan h r k t snasında (burada elementl rin yerd yi m l ri v t rkib d yi m l ri) d yi ndirl r. H r k t v elementl rin yerd yi m l ri el m kanı v zamanı meydana g tirir. Bir element bir sistem v tamın t rkibind konkret v t rkib hiss ola bil r, dig r sistemin t rkibind is universal xass y malik ola bil r. Bu baxımdan da sisteml rd mütl q olmaqla b rab r, h m d d yi ndirl r. Burada d yi m l r h m t rkib baxımından h yata keçir, bundan ir li g l r k h m d formada özünü göst rir. Ümumiyy tl , ist nil n m zmun d yi ikliyi forma d yi ikliyini meydana g tirir. Forma böyüdükc m zmun da d rinl ir v yaxud da ksin prosesl r ba verir. M hz elementl rin bir-birin çevrilm l ri, parçalanmaları v birl m l ri v bir m kandan ba qa bir m kana keçm l ri d yi m l ri meydana g tirir ki, bu da özlüyünd inki afın saslarını rtl ndir n dinamikanı formala dırır. **(Qeyd: inkişaf sistemli dəyişmənin əlaməti olaraq meydana gələn**

bir vəziyyət kimi xarakterizə olunmalıdır. Bu proses zamanı qeyri-müəyyənliklər müəyyən olunur. Müəyyən olunanların sayının çoxluğu, birləşmiş tərkibi elə inkişafdır. İnkişaf prosesində sadəcə olaraq qeyri-müəyyənliyin müəyyənliyə çevrilməsini tənzim etmək, yəni düzgün (nisbi və mütləq olan düzgünlük, yəni, müəyyən şəraitlərdə və məkanda, düzgünlük, faydalılıq) riyazi istiqamətlərə yönəltmək lazımdır). T kmill mi v formasını t kmill - dirmi (burada böyükd n t kmill r k kiçiy keç n formalar n z rd tutulur) sistem vahidlikli ri d m zmunca böyük h miyy t k sb edir. Dem li, m zmun d rinliyi slind t k böyük formadan yox, böyük funksiyaları yerin yetir n kiçik formadan da ortaya çıxır. Seçki prosesl ri mü yy n müdd t n z rd tutulan prosesl rdir v slind konkret addım olaraq (burada t kmil formalı prosesl r) böyük m naya malikdir.

M fhum v anlayı t bii ki, ox ar m zmunlu olmaqla, t f kkürd ümumil m ni v konkretl m ni meydana g tirir. M fhumun konkretliliyind n ümumilik, universallıqdan is konkretliy do ru t f kkür keçidl ri, deduktiv v induktiv sashı idrak prosesl ri ba verir. Bunun say sind h yatda elementl ri birl dirm k, tamı parçalamaq prosesl ri ya anır v h yat d yi iklikl ri meydana g lmi olur. (Qeyd: **həyat dəyişiklikləri təbiətin “üst hissəsinin”-insanların yaşadığıları hissənin- dəyişikliyi.** Bu da elə təbiətin özündə qalır və sadəcə olaraq bir struktur əmələ gətirir). Dem li, f ls f el h yatda d yi iklikl ri yaratmaq üçün ümumil dirilmi tezisl ri ortaya qoyur v problem olaraq elm m ntiqin yolu il bu d yi iklikl ri h yata keçirir. Dem li, dü ünc nin faydalı m qs di el t bi tin baza qurulu una çox ziyan vurmamaqdan ibar tdir.

Onu da n z r almaq lazımdır ki, h r bir m fhumun f ls fi m zmununun qabardılması (ön ç kilm si) n tic sind h min m fhum t f kkürd m rk zl dirici (c lbedici, c zbedici,

trafına toplayıcı) rolu oynayır. M rk zl dirici m fhum o halda böyük ön m k sb edir v ist nil n m fhum o halda böyük h miyy t malik olur ki, ist k baxımından bu m fhum böyük ön m k sb etmi olur v bu m humun t tbiqind n mü yy n böyük d yi iklikl rin olması z rur ti meydana g lmi olur. M rk zl dirici m fhum mütl q qaydada dig r m fhumları da öz trafına c lb etm k m cburiyy tind olur v bu anda **sistemləşdirici idrak** meydana g lmi olur. Bir m fhum z ruri obyekt çevrildikd t f kkür öz sistemli funksiyasını i salır v dig r elementl ri bu m fhum trafında c ml dirir. Bu anda **yaxın məfhumlar (burada müxtəlif məna bildirən məfhumların kontekstdə məzmun birləşmələri baş verir)** meydana g lir v birl m l r say sind ümumi bir vahidlik ortaya çıxır. M s l n, h r hansı bir istiqam t üzr t dqi qat i l ri h yata keçiril n zaman, el c d mü yy n bir binanın layih si t rtib olunark n elmi prinsipl r olaraq ox ar t f kkür prinsipl ri t tbiq olunur. Bu anda bir v ya da bir neç m fhum trafına t f kkür (burada idrak prosesl ri) dig r m fhumları c ml yir v sisteml m meydana g lir. Elmin d sası el sisteml m prosesl rind n ibar tdir. Sisteml m nin v mexanizml m nin n tic si v t zahürü olaraq m rk z m fhumları dig r m fhumları da t f kkürd öz trafında c ml dirm y çalı ır. Bunun üçün ehtiyac, t l bat, maraq, ist k, zaman v m kan kateqoriyaları z rur ti ortaya çıxarır. Z rur td n ortaya çıxan m fhumlar v onlar arasında birl m l r h r k t birl m l rini meydana g tirir. H r k t birl m l ri d öz növb sind enerji toplanmasını yaradır. Enerji toplanmaları t bii ki, mü yy n istiqam tl rd mövcud olan m fhumların c ml m sind n ortaya çıxır.

vv c qeyd olundu u kimi, **“Seçki”** m fhumunu v anlayı nı bir kriteriya olaraq f ls f v elmin obyektı kimi q bul etm k olar. Bel ki, seçki h m ümumil dirici, h m d

konkretl dirici bir m fhumdur. Universal prinsipl ri v xüsusiliyi özünd ks etdirir. (Qeyd: elmi izahlara əsasən, **Hər bir bölgü üç hissədən, ünsürdən ibarətdir. 1. Bölünən məfhum. 2. Bölgü üzvləri. 3. Bölgünün əsası, yaxud bünövrəsi.**¹ Məntiqi əməliyyatın köməkliyi ilə növlərini sayaraq həcmi açdığımız məfhum bölünən (totum dividendum) məfhum, bölgü nəticəsində alınan yeni məfhumlar bölgü üzvləri (membra divisions) adlanır.² Həcmi açdığımız məfhum, cins yeni məfhumlar isə həmin cinsə münasibətdə növ məfhumları adlanır.³ Elmi izaha əsasən, bölgünün tərkib hissələrindən biri də bölgünün əsası və yaxud da bölgünün prinsipidir (prinsipum divisions). Bölünən məfhumun növlərinin hansı əlamətə görə aparılması isə onun əsasını, prinsipini təşkil edir, başqa cür desək, cins məfhumlarının növ məfhumlarına bölünməsi əlaməti bölgünün əsaslarını təşkil edir.⁴ Məntiqi izahlara əsasən, məfhumların bölgüsünü bütövün, tamın fikrən hissələrə ayrılması ilə qarışdırmaq olmaz. Məsələn, “Jiquli” maşınının gövdədən, motordan, sağ və sol cinahdan, şassidən və digər hissələrdən ibarət olmasını fikrən hissələrə bölürük. Burada söhbət tam və hissənin əlaqəsindən gedir. Bu hissələr növü, məfhumları ifadə etmir. Bölgünün məqsədi elə cism və hadisələri müəyyənləşdirməkdir ki, onlar bölünən məfhumların məzmununa aid olsun. Bölgüdə elə ünsürlərin strukturlarını açırtıq ki, bu ünsürlərin məcmusu bütöv cismi təşkil edir. Bölünən məfhum və bölgü üzvləri öz aralarında növ-cins münasibətlərini əks etdirməlidir. Bölünən

¹ M.M. İsrailov. Məntiq: Dərs vəsaiti.-B.: Maarif, 1987.-333 səh., s. 100.

² Yənə orada.

³ Yənə orada

⁴ Yənə orada

məfhum tabe edən, bölgü üzvləri isə müştərək tabeli növ məfhumları olmalıdırlar.¹⁾

Seçki h m bölgü ünsürü olaraq bir proses kimi siyasi v inzibati prosesl rin t rkibidir. Bununla b rab r, seçki özü d ümumil dirilm m fhumdur v **bölgü baxımından** (m s l n, ümumxalq seçkil ri- prezident seçkil ri; deputat seçkil ri (ümumxalq v yerli h miyy tli seçkil r); kiçik m zmunlu seçkil r-kafedra seçkil ri, t kilat r hb rliyin olan seçkil r v s.) v **tərkib baxımından** (m s l n, azad irad nin ifad olunması, mü yy n obyektl r -vasit l r s s verilm si v s.) bölün bil n bir m fhumdur. Qeyd olundu u kimi, **seçki** m fhumunun t rkib ünsürü (hiss si) v bölgüsü var. Bu m fhumun fikir olaraq **ümumiləşdirilməsi** (m s l n, ümumxalq seçkisi) v konkretl dirilm si-xüsusiil dirilm si (m s l n, bir xsin kafedra müdiri v zif sin seçilm si v s.) v qar ılıqlı keçid m s l l ri t bii ki, t f kkürd **deduksiya** v **induksiyanı** meydana g tirir. Seçki anlayı ı dig r anlayı lar üçün rtl ndirici v z ruril dirici h miyy t k sb edir. Bu baxımdan da m fhumun istiqam tl ndirici m zmunu da mövcuddur. Seçki m fhumu h mçinin zaman b rab rliyind **birləşdirici** (m s l n, maraqları v fikirl ri, h r k tl ri mü yy n zamanda birl dirm k), **müəyyən edici** (irad mü yy nedici, daxili azadlı ı mü yy nedici, insan hüquqlarını mü yy nedici v s.), **təşkiledici** (m s l n, seçkil r yolu il siyasi v inzibati sisteml ri t kil etm k, v t nda ların dövl tin siyasi v inzibati idar çiliyind i tirakını t min etm k), **reallaşdırıcı** (siyas ti realla dırmaq, maraqların t min olunmasını realla dırmaq v s.) funksiyanı yerin yetir n bir m fhum kimi d xüsusi ön m malikdir. Seçki qlobal m zmun k sb edir, el c d bir q d r az m zmunu malik ola bilir. M s l n, dövl t r hb rinin seçilm si, ümumparlamentin

¹ M.M. İsrailov. Məntiq: Dərs vəsaiti.-B.: Maarif, 1987.-333 səh., s. 101

(m r k zi qanunverici orqan kimi) nümay nd l rinin seçilm si daha çox universal v qlobal m zmuna malik olur. B l diyy d , dig r yerli idar etm l rd bo qalmı yerl r seçkil rin keçirilm si is qlobal m zmuna malik olmur. Bu, daha çox lokal (yerli) h miyy t k sb edir.

Seçki ümumi v universal m fhumdur v buna gör d bir qayda v etalon olaraq universal v konkret m s l l rd , h m d t tbiq olunur. Seçkil rin keçirilm si növl ri (üsulları) da formala ır. Bel ki, seçkil rin **açıq, gizli; birbaşa və nümayəndələr vasitəsilə seçkilər; proporsional və majoritar üsullar, qarışıq üsular** kimi formaları vardır. Birba a seçkil r (birba a namiz d s sverm), m s l n, Az rbaycanda, Rusiyada, Gürcüstanda v s. prezident seçkil ri; namiz dl r vasit li qaydada s sverm , m s l n, AB -da nümay nd l r vasit sil prezidenti seçm k kimi üsullar n tic etibaril ox ar mahiyy t k sb edir. Y ni, seçki son m qs dl rin, -h d fl mü yy n olunmu m qs dl rin,- ifad olunması üçün t kil olunan bir proses kimi h miyy t malik olur.

Seçki ümumiyy tl , **vətəndaş statusunu** mü yy n ed n ümumil drici bir vasit dir. V t nda ın statusu h m d hüquq normalarında öz ksini tapmı olur. Seçki hüququnun mövcudlu u özü v t nda ların siyasi hüquqlarının tanınmasında böyük h miyy t k sb edir. Seçki hüququ siyasi hüquqların t mini üçün bir t kiledici istiqam t v vasit olaraq da böyük h miyy t malikdir.

Seçki məfhumunun fəlsəfi məzmunu onun insan azadlı nda ifad olunmasında v i tirak ed nin (xsin) irad s rb stliyind dir. Bu m fhumun f ls fi m zmunu daha çox onun **tərkib ünsürü (məsələn, “özünüdərk” siyasi və ictimai fəlsəfi fikri)** il ba lıdır. T rkib ünsürünün z ngingliyi, y ni seçki m fhumunu formala dıran dig r m fhumlar c mind n yaranan t rif t bii ki, bölgü m s l sind d öz ksini tapır. Y ni bütün seçki prosesl rind i tirak ed nl r mü yy n

müddətə bəzən proses zamanı tam sərbəst olmalıdırlar. Fəlsəfi aspektlər görülməyə qəbul etməklərlə, seçkinin tərkib üzvü insanın daxili iradəsi ilə onun seçimi arasında mövcud olan əlaqələr zəncirindəndir. Seçki proseslərinin dəstəklənən və fəlsəfi məzmunu insanların daxili fəlsəfi mahiyyətləri ilə sıxlaşdırılmışdır. “Seçki” məfhumu ona görə fəlsəfidir ki, bu proses digər proseslərlə əlaqədar olaraq birbaşa insanın daxili təbii təbiətindədir. İnsan ruhu (məna və əl mindən ibarət olan psixikası) fəlsəfi olduqundan, onun məhsulu olan məfhumlar da fəlsəfidir. Ümumiyyətlə, insan daxilən azad olan bir məxluq olduqundan, belə qəbul etməklərlə, seçki insanın daxili azadlığını müəyyən edən, əksəllənən bir kriteriya və məfhumdur. Ona görə **elmidir** ki, seçki məfhumu tərkib üzvlərindən ibarətdir. Onun tərkib üzvləri bir-birilə sıxlaşdırılmış sistemli qaydada bəzən. Elm məntiq yolu ilə seçki məfhumunun tərkib üzvlərini əksəllənən və onun məzmununu, daxili mahiyyətini üzər çıxarır. Elm sayəsində seçki məfhumunun daxili tərkibi müəyyən olunur və bu məfhumun təbii və digər məfhumlarla əlaqəsi məsələn ortaya çıxır. Seçkini insanın daxili azad ruhundan gələn bir məfhum kimi qəbul etməklə, onda, belə qərar gəlir ki, seçkinin tərkib üzvlərindən insan azadlığının və sərbəst iradəsinin tərkib üzvləri aiddir. Seçki el bir vasitədir ki, bu yolla insanın daxili azadlığı və iradəsi ifadə olunur və reallaşır. Seçki proseslərinin reallaşması zamanı elmi məzmun sistemlərinin təkil olunmasında mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, belə qəbul etməklərlə, istənilən prosesin sistemliliyi onun elmi əsasları ilə izah olunur. Elm məhz istənilən məfhumun fərdi qaydada tərkibini və digər məfhumlarla əlaqəsinin əsaslarını öyrətirir.

Seçki bir proses olaraq təkilədirici məzmunla malikdir. Bununla bərabər, seçkidə təsnifat var və **bölgü amili** mövcuddur. Seçkinin bir ümumilədirici, həmçinin tərkib

hiss l r ayırıcı f ls fi m zmun kimi t rkibini elm v m ntiq v hd td öyr nir. Seçki m fhumunun m zmunu v t rifi bu m fhumun elmiliyini v f ls filiyini üz r çıxarır. Seçki m fhumunun t rifi, y ni onun m zmunu ba lica olaraq bu m fhumun m rk zl dirici olmasını üz r çıxarır. Seçki demokratik qurulu un yaranmasında bir vasit v yol oldu undan, m hz f ls fi h miyy t malik olur. Seçki insanın daxili azadlı mını ifad ed n, insanın daxili azadlı mının statusunu mü yy n ed n bir kriteriya oldu u üçün d f ls fi-elmi mahiyy t malikdir. Seçkinin t rkibini, onun bir m fhum kimi bölgüsünü, zaman v m kan kriteriyaları il laq sini, m hz **məntiq** öyr nir. M ntiq seçki m fhumunun t rkibini a karlayır v onun dig r m fhumlarla laq sinin saslarını mü yy n edir. Bu baxımdan da seçki m fhumu bir elmi-f ls fi m na da ıyr.

Seçki (ffaf v dal tli seçki) ideal m zmun olmaqla b rab r, real siyas tin sasını mü yy n ed n sas kriteriyalardan biridir. Seçki ümumiyy tl , mütl q v nisbi anlayı oldu undan mütl q v nisbi v ziyı tl rd v anlarda maraqların birl dirilm si üçün vasit v h lq rolunu oynayır. Müasir demokratik c miyy tl rin qurulmasının v strukturlardan v yarımstrukturlardan t kil olunan bir bütöv siyasi sistem kimi dövl tl rin formala masının sasını t kiledici üsul v vasit olaraq seçki mü yy n edir. Seçki v s sverm prosesl ri (ümumi, açıq v ya da gizli saslarla, birba a v vasit li yollarla) hüquq obyektini (n y s sverm) v subyektini (kim s sverm) mü yy n edir. Parlamentd s sverm yolu il dövl t hakimiyy ti il v t nda lar arasında münasib tl ri v laq l ri t nzim ed n hüquq normaları q bul olunur. **(Qeyd: bu hüquq normaları obyektiv hüquqa çevrilir, çünki hər kəs üçün tətbiqedilən olur. Deməli, universal əsaslı normalar obyektiv, fərdi normalar isə subyektiv olur. Obyektiv hüquq da bütün subyektlərə tətbiq olunur, subyektlərin hüquqlarını təcəssüm etdirir).**

Seçki burada siyasi sistemi və onun tərkib üsürü olan hakimiyyəti təkil edən əsas vasitəyə çevrilir. Seçki qabardıcı, ön çəkici, məsuliyyət müəyyən edici bir funksiya kəsb edir. Seçki yolu ilə siyasi proseslərin təkil olunmasının əsasları formalaşır. Seçki siyasi sistemlərin formalaşması üçün əhəmiyyətli rolunu oynayır. Seçki siyasi sistemlərin inzibati-yerli idarəetmə sistemləri ilə əlaqəni yaradan və vahid dövlət siyasətini təkil edən vasitə olaraq böyük funksiya daşıyan bir mərkəz rolunu oynayır. Bu baxımdan da seçki hüququnu təkil edici, birləşdirici hüquq kimi önəm malikdir.

Qeyd olunduğu kimi, seçki yolu ilə mərkəzi və yerli özünüidarəetmə qurumları formalaşdırılır. Eyni zamanda yerli siyasət mərkəzi siyasət (idarəetmə və bundan irəliləyən) arasında əlaqələnməyə meydana gəlir. Seçki mərkəzi elementlərinin təkil edən (bütövlə təkil edən) yerli elementlərlə (traf elementlərlə) arasında bütövləşdirici bir rol oynayır. Yəni, **seçki dövlət siyasətinin bütövləşməsinin əsaslarını** təkil edir. Belə ki, yerli olan əsasların namizədlərinin irəliləməsi və namizədlərin seçilməsi mərkəzi siyasətin bütövləşməsinə təsir göstərir. Bununla yanaşı, mərkəzi qanunvericilik aktlarından irəliləyən, yerli təşkilat səviyyəsində yerli qanunvericilik aktları meydana gəlir. Ümumxalq seçkisi vahid dövlət siyasətinin qarılıqlı tərkib hissələri birlikdə formalaşmasının əsaslarını müəyyən etmiş olur. Ümumxalq seçkisi mərkəzi hakimiyyətin yerli əsaslı təşkilatı məsələni dərhal ortaya çıxarır ki, bunun da nəticəsi olaraq dövlət siyasəti mərkəzi və periferik olmaqla bütövlənir. Buna görə də ümumi seçki prosesləri bütün insanlar (vətəndaşlar) arasında *(burada bir ölkənin müxtəlif bölgələrində yaşayan insanlar nəzərdə tutulur)* bərabərliyin yaranmasının əsaslarını təkil edir. Yerli səviyyəli idarəetmə formasının mövcudluğu isə yerli müstəqilliyin yaranmasının əsaslarını formalaşdırır. Seçki dövlət idarəetmə

siyasətinin (idarəetmə fəaliyyətinin) iyerarxik qaydada təkil olunmasının əsaslarını meydana gətirmir.

Seçki insanların əsas hüquqlarının (burada əsas dövlət və siyasət hüquqlarının) təmin olunmasında mühüm rol oynayır. **(Qeyd: dövlət hüququ ona görə alidir ki, burada əsas siyasi hüquqlar cəmləşir, ümumiləşir).** Belə ki, seçki əsas siyasi dəyərləri yata keçirilməsini təmin edən vasitə kimi böyük önəm malik olur. Seçki həmişə siyasətin ali (yuxarıdan) əlaqəyə doğru axılmasını təmin edən vasitə kimi önəm malik olur. Seçki həmçinin regional əsaslarla təkil olunduğundan, həmişə **inzibati qaydada hüquqların təmin olunması funksiyasını** yerinə yetirir. Bu baxımdan da seçki həmişə milli, həmişə regional və periferik funksiyaları yerinə yetirən vasitə olaraq həmişə tələb edir. Seçki (ümumxalq seçkisi) əsas siyasi hüquqları təmin edən bir vasitədir və bu baxımdan da hər bir vətənda (səvermə hüququ olan və seçkilərdə namizədlər kimi iştirak edənlər) müyyənləşən sonra seçki hüququ meydana gəlir. **(Qeyd: seçki hüququ bir hüquq bölgü ünsürü kimi ona görə təbii xüsusiyyətə malikdir ki, insanlar həm də idarəetmə sistemləri baza olaraq seçkilərlə formalaşan dövlət adlanan təsisatın içərisində dünyaya gəlirlər. Bu amil seçki hüququnu həm subyektiv, həm də obyektiv edir).** Seçki burada qanun və fiziki qabiliyyətlə müyyənləşən və bu kimi göstəriciləri siyasi-ictimai mövqə və statusla müyyənləşən kriteriya kimi böyük önəm malik olur. Seçki hüququ bütün vətənləri vahid siyasi proseslərə cəlb etməklə iradələri cəmləndirmək vasitəsi kimi də mühüm həmişə tələb edir. Seçki siyasi proseslərdə vətənlərin aktivliyini təmin edir və onların iradələrinin cəmləməsinin əsaslarını meydana gətirir.

Seçki **(burada daha çox əsas siyasi sistemi formalaşdırmaq üçün həyata keçirilən seçki-məsələn, referendumun keçirilməsi, konstitusiyanın qəbulu və bu sənəddə mətn**

dəyişikliyi ilə bağlı seçkilər, dövlət rəhbərinin seçkiləri, mərkəzi qanunverici hakimiyyətə keçirilən seçkilər) ümumiyyət, hüquqları və hüquqları təmin edən siyasətə mürəkkəzdir və ümumiyyətə önəm malikdir. Bu baxımdan seçki ümumiyyətə əməl olaraq xüsusi vasitə kimi rol oynayan üsula çevrilir. Seçkilər say-sənə insanların iradələri ifadə olunur və onların **azadlıq hüquqları** təmin edilir. Seçki bu baxımdan azadlığın ifadəsinə kömək edən vasitə kimi önəm malikdir.

Seçki bir proses və vasitə olaraq, ictimai proseslərin istiqamətəndirilməsi üçün təkanverici və istiqamətəndirici funksiyaları yerinə yetirir. Seçki zamanı həmişə sərbəst subyekt və obyekt meydana gəlir, həmişə seçim imkanları reallaşır. Seçki proseslərdə həmişə seçim obyektinə (burada namizədləri irəli sürmə və namizəd kimi təsdiqlənməsi) üzər çıxır. Seçki subyektin obyektinə müəyyən olunmasının əsaslarını yaradır. Sonradan bu obyekt yenidən subyekt-tərəf rolunu oynayır. Seçki bir proses olaraq müəyyən siyasətə məsləhətçi mürəkkəz istiqamətəndirici rolə malikdir. Seçki ünsürlər və subyektlər arasında potensial üzər çıxardığından insanların iradəsinin reallaşmasının əsaslarını təkil edən vahid ideoloji vasitələrə çevrilir. Seçki həmişə müəyyən edici bir əməl rolunu oynayır. Seçki siyasətə prosesləri üçün bir kriteriyə olaraq xüsusi önəmdədir. Məsələn, seçkiyə hazırlıq prosesləri, seçkilərin keçirilməsi və seçki nəticələrinin müəyyən olunması ölkədə olan siyasətə kimi növbəti siyasətə proseslərin istiqamətəndirilməsində böyük həmiyyət tələmədir.

Elmi-fəlsəfi aspektlərdən yanaşsaq, beləliklə gələcək bilikliyi, yuxarı mərhələdə **seçim** marağından irəliləmə və maraqları yönləndirən, maraqların reallaşmasını təmin edən, ümumiyyət, siyasətəli batları universal qaydada ödəyən və bu baxımdan da ümumiyyətə və xüsusilədirici bir anlayışdır. Seçim

say sind istedad v qabiliyy t mü yy n olunur, a karlanır. Burada proses bir süzg c rolunu oynayır. Dem li, seçki qeyri-mü yy nliyin mü yy nliy çevrilm si il n tic l n n inki af prosesl rinin sasını t kil ed n vasit l rd n birin çevrilir. Seçki zamanı h m d istedad v qabiliyy tin üz r çıxması üçün rait meydana g lir. **Məsələn, seçki proqramları, fəaliyyət konsepsiyaları, gələcək fəaliyyət planları formalaşır.** Öz f aliyy ti il güclü olmaq ist y n xsl r meydana g lir.

Ümumxalq seçkisi xalqın irad bütövlüyünü t min ed n sas ümumil dirici bir vasit y çevrilir. Ümumxalq seçkisi irad nin m rk zl m sind baza ideoloji x tt rolunu oynayır v bu zaman ölk nin g l c k siyasi taleyinin mü yy n olunması istiqam tind mü yy n baxı lar meydana g lir v baxı lar arasında paralellikl r v k si m l rd n ir li g l r k müxt lif qrupla malar ba verir.

Seçki prosesl rind (m rk zi v yerli saslara bir zaman v ya da f rqli zaman intervalında h yata keçiril n ümumxalq seçkil rind) dövl tin azad irad l r söyk n r k saslari formala mı olur. **Deməli, demokratiyanın ən sadə və təkmil ifadə və realizə olunma forması seçki hesab olunur.** Seçki prosesl ri v onun ba a çatdırılması demokratik prosesl rin t rkib ünsürün çevrilir v seçki burada m rk zl dirici v ba layıcı funksiyanı yerin yetirir. Seçki demokratik üsul v vasit l rin t rkibi kimi siyasi hakimiyy ti xalqla ba layan sas ünsürl rd n biri rolunu oynayır. Hakimiyy tin xalqa xidm tinin s viyy si seçkil rd n (m suliy t mü yy nedici vasit kimi) asılı olur. Seçki yolu hakimiyy t g lm nin n demokratik yollarından biri kimi h m d hakimiyy t can atan siyasi qrupların formala masında ön m k sb edir. Seçki hakimiyy t strukturlarının v ks-hakimiyy t (ks-elita - hakimiyy t can atan siyasi qruplar) qruplarının formala - masında ba lıca ünsür v istiqam t rolunu oynayır. Seçki h m

d hakimiyy t v hakimiyy t can atan ks-hakimiyy t arasında siyasi mübariz nin bitkin n tic l rini (burada mü yy n müdd t üçün bitkin forma) rtl ndir n ünsür kimi böyük rol oynayan vasit kimi h miyy t malik olur. Siyasi v inzibati sistemin **(qeyd: elə inzibati sistem də siyasi sistemin tərkib strukturu kimi çıxış edir. İnzibati sistem siyasətin ali formasının tərkib ünsürlərə parçalanmasını və tərkib baxımından hissələrə çevrilməsinin əsaslarını meydana gətirmiş olur. İnzibati sistemlərin birləşmiş cəmi yuxarı mərhələdə ali siyasi hakimiyyəti meydana gətirmiş olur)** formala masında seçki bir istiqam t v vasit olarq mühüm h miyy t k sb edir.

g r biz insan hüquqlarını t snif ets k, onda, bel q na t g l bil rik ki, insanların bir çox sah l rd , xüsusil , onların f aliyy t göst rdikl ri sah l rd ksini tapan v bir-birind n daxil n tör y n v zahiri gerç klikl ks olunan hüquqları mövcuddur. Ümumiyy tl is m lumdur ki, insanlar hüquq da ıycılarıdır v bütün f aliyy t sah l rind hüquqlara m xsus olan m xluqlardır, ünsürl dir. Hüquqların bölgüsü m s l si sas n insanın qli-fiziki qabiliyy tind n asılı olaraq meydana g l n d y r v nem t kimi ortaya çıxır. nsan hüquqları insanların anadan olmasından ba layaraq ömür sonuna q d r geni l nm v m hdudla ma xass l rin malik olur. Bu da qli-fiziki qabiliyy td n asılı olan bir hala çevrilir. Hüquqların bölgüsünü insan f aliyy tinin istiqam tl ri meydana g tirir. Hüquqlar h m d ya lam tl rin v cins lam tl rin gör d bölgü prosesl rini özünd ks etidirir.

m k f aliyy ti v ya dövrl ri –fiziki v qli qabiliyy t, bilik, bacarıq v istedad t bii olaraq seçkil rin bölgü prinsipi üzr t snif olunmalarının saslarını üz r çıxarmı olur. nsanlar ayrı-ayrı sah l rd vahid m zmunlu azadlı ı özünd ks etdir n hüquqlara malik olur. nsan hüquqlarının m k f aliyy ti il laq si zamanı is hüquqların sah l r üzr

t snifatı (m s l n, mü llim hüquqları, t qaüdcü hüquqları, h kim hüquqları v s.) meydana g lmi olur. **Bu baxımdan seçki hüququ hüquqların təsnifatında müxtəlif əlamətləri vahid xüsusiyyətlərinə görə birləşdirən bir hüquqdur.**

Seçki hüququ t snifatda **bölgü hüququ (hüquqların saxələnməsində olan tərkib ünsürü)** kimi ön m malik olur. Seçki sas n hüquqların sah l r üzr t snif olunmasının saslarını (m s l n, qadınların v ki il rin b rab r saslarla siyasi v inzibati sah l r üzr m xsus olduqları seçki hüquqları) t kil edir. (Qeyd: **inzibati seçki hüququ** daha çox bir idar etm aparatı daxilind olan v bu aparatda i l y n xsl rin h min aparatda mü yy n v zif l r seçilm sini ks etdir n hüquq kimi q bul olunmalıdır). Seçki hüququ birl dirici v koordinasiyaedici bir hüquq kimi böyük rola malikdir. Seçki **təbii hüquqlarla pozitiv hüquqlar** arasında bir körpü rolunu oynayır. Seçki üsulu il t bii hüquqlarla pozitiv hüquqların t min olunması arasında bir körpü yaranmı olur. Y ni insanların siyasi azadlıqları (t bii hüquqların t rkibi olaraq) h m d seçki üsullarının t tbiqi yolu il realiz olunur v seçki burada **pozitivliklə təbilik** arasında bir körpü rolunu oynayır. Seçki hüququ t biilikd n meydana g l n siyasi v inzibati hüquqların formala masını rtl ndir n hüquq kimi xüsusi h miyy t k sb edir.

Seçki siyasi sisteml rin t kilind v t nda ların i tirakını t min ed n sas vasit kimi böyük rola malikdir. Siyasi sistemin ünsürl ri arasında seçki laq l rin yaranmasının saslarını t kil ed n vasit y çevrilir. Seçki h m d v zif y seçil n xsl onu seç nl r arasında bir qar ılıqlı m suliy ti ortaya çıxarır. Seçki burada t r fl r arasında m suliy ti mü yy n ed n vasit kimi ön m malik olur.

Seçki yolu il sistem t kil olunur, siyasi sistem daxilind iyerarxiya mü yy n olunur v qar ılıqlı v zif asılılı ı meydana g lir. Burada seçki v zif s lahiiy tl rini mü yy n

ed n ilkin kriteriya rolunu oynayır. Seçki prosesl rind istedadlı v qabiliyy tli xsl r üz r çıxır v idar etm nin saslari formala ır. Dem li, seçki idar etm prosesl rind idar ed nl ri mü yy n ed n üsul v d y r olaraq da böyük ön m malik olan bir prosesli üsuldur.

T bii ki, seçki h r k tdir v irad l ri tarazla dırıcı v maraqları birl dirici, nizamlayıcı bir vasit dir. Seçki özü o halda nizamlayıcı v m rk zi sisteml dirici vasit olur ki, bu zaman c miyy tin ümumi t rkib hiss l ri h min prosesl r anında birl ir.

Seçki c miyy tin tarazlı sisteminin v c miyy tin idar olunmasının tarazlı saslari yaradan vasit kimi d xüsusi ön m malikdir. **Tarazlıq nəticəsində sabitlik meydana gəlir.** Seçki h m d c miyy tin ayrı-ayrı üzvl ri arasında siyasi mübariz nin sasını t kil ed n vasit kimi d xüsusi ön m k sb edir. Seçki zamanı ba ver n prosesl r ziddiyy tl rin (burada mübariz üçün enerjini v v hd t potensialı yaradan sklikl rin) ortaya çıxmasını t kil edir, daxili siyasi mübariz d n meydana g l n bütövlük v vahidlik c miyy td daxili bo lu u aradan qaldırır v c miyy tin bütöv halda gücl nm sinin saslari yaratmı olur. Dem li, seçki slind potensialın toplanması üçün v c miyy tin enerjil nm si m qş dil t tbiq olunan pozitiv prosesl rd n ibar tdir.

Seçki ümumiyy tl , ali m zmunda siyasi bir aktdır. Seçki ali siyas tin (m rk zi dövl t siyas tinin), el c d yerli siyas tin (m rk zi siyas tin traf hiss l rinin) formala masının saslari t kil edir. Seçki dövl t siyas tinin müc rr d mahiyy tini onun konkret v real mahiyy ti il ba layan bir akt kimi d xüsusi ön m malikdir.

Seçki insan hüquqlarının zaman (hər müəyyən müddətdən bir seçki hüquqlarının reallaşması) və məkan (burada vətəndaşların öz yaşadıkları ərazilərdə seçki hüquqlarının reallaşması) kateqoriyası il formala masında mühüm rol oynayır. Bel ki, seçkil r yolu il yenil nmi

(burada tərkib subyektləri baxımından) sistem daima yeni hüquqların meydana gəlməsi üçün müvafiq potensialın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Seçki insanların “**gələcək hüquqları**”nın formalaşmasının əsaslarını təkil edən kriteriya kimi də xüsusi müəyyən edici vasitədir. Seçki ümumiyyət, siyasi sistemdə məsuliyəti meydana gətirir.

Hüquq rəti olaraq ona görə iqtisadi, siyasi və digər bölgülərə ayrılır ki, hər yət özü fəaliyyət baxımından, qarılıqlı əlaqə asılı olan və rətləndirici əsasları özündə daşıyan bölünmüş bir vəziyyətdədir. Bu bölgülərə nisbi və rəti hər miyyət malikdir. Məsələn, belə qəbul olunur ki, seçki hüququ konstitusiyaya hüququnun tərkib hissəsidir. Əslində seçki bir proses kimi siyasi sistemləri və bu sistemləri təkil edən hakimiyyətin qollarını müəyyən etmək üçün təkil olduqundan el **konstitusiyaya hüququna** aid olan bir tərkibdir. Lakin konstitusiyaya hüququ çox genişdir və bu təklə seçki hüququ və digər hüquq bölgüləri ilə məhdudlaşdırılmaz. Əslində bütün hüquqlar forma və məzmun baxımından konstitusiyaya hüququnun tərkibidir. Çünki insanlar dövlətə ya ayrılırlar. Konstitusiyaya hüququ insanların ictimai-siyasi və digər hüquqlarının ümumiləndirilməsinə vahid məcmu olaraq hüquq normaları kimi təklənsin tapan hüquqdur. Konstitusiyaya hüququ həm də iqtisadi-sosial hüquqların əsasını özündə kəsetdirən hüquqlar cəmidir. Ümumiyyət isə, konstitusiyaya vahid bir ümumiləndirici topla olaraq hüquqlara normalar kimi baxan əsas universal məzmunlu konkret bir şeyndir. Elmi izahlarda belə bir yanaşma var ki, konstitusiyaya nə yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan və bir tərəfdən insan və cəmiyyət arasında, digər tərəfdən isə insan və dövlət arasında münasibətlərin əsaslarını nizamlayan hüquq normaları sistemidir.¹ Konstitusiyaya insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını bəyan və onlara

¹ Əsgərov Z.A. Konstitusiyaya hüququ. Dərslük. Bakı; Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2006, 698 səh, s. 50.

tminat verir, eləcə də konstitusiyaya quruluşunun əsaslarını, idarəetmə formasını və rəzi quruluşunu, mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının tərkibli əsaslarını, onların səlahiyyətli rəzi və qarılıqlı münasibətini, dövlət rəzmi və ölkənin paytaxtını müəyyən edir.²

Ümumi götürdükdə, konstitusiyaya hüququnun baza hissəsi (məsələn, Azərbaycan konstitusiyası) insan hüquqlarının öz yidiri. İnsan hüquqlarının öz yeri konstitusiyaya hüquqlarının baza hissəsinə öz əksini tapır. Konstitusiyaya və bununu məzmunundan irəliləyən, bu baza əsəndən törəyən əsəndən təbii ki, insanların əsas hüquq və azadlıqlarını təmin edən vasitələri kimi böyük önəm malikdir. İnsanların təbii hüquqlarının rəzi olaraq tərkibi olan pozitiv hüquqlar (buna sonradan yaranan və dövlət tərəfindən təmin olunan hüquqlar da deyirlər) əsəndən baza hüquqlara (əsas hüquq və azadlıqlara) xidmət edir.

Konstitusiyaya hüququna **ümumvətəndaşlıq hüququ** da aiddir. Bu baxımdan seçki hüququnu həm **konstitusiyaya hüququ**, həm də **vətəndaşlıq hüququ** yaradır. Seçkinin tarixi formalaşma mərhələsi əsəndən konstitusiyaya hüququnu yaranan əsasları üzər çıxarır. Bütün konstitusiyaya hüququ üzər tərkib hissələri cəmi halda siyasi məzmun kəsb edərək **dövlət hüququnu** meydana gətirir. **Burada dövlət hüququ, konstitusiyaya hüququ, seçki hüququ vahid şəkildə ümumvətəndaşlıq hüququnu formalaşdırır.** Vətəndaşlıq hüququ digər siyasi hüquqların yaranması üçün dəsəlahiyyətli rəzi müəyyən edir. **Ümumiyyətlə, bütün siyasi hüquqların tərkibi və cəmi siyasi komplekslik (burada daha çox forma) baxımından dövlət hüququdur.** Dövlət hüququ (dövlətin öz rəzisi daxilində və beynəlxalq əlaqələrdə olan hüququ) da konstitusiyaya hüququdur. Konstitusiyaya hüququ

² Əsgərov Z.A. Konstitusiyaya hüququ. Dərslik. Bakı; Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2006, 698 səh, s. 50.

is insanların ümumil mi baza v pozitiv hüquqlarıdır. Buradan da bel bir m ntiqi n tic ortaya çıxır ki, slind insan hüquqlarının siyasi ümumil mi m zmunu **dövlət hüququdur. Bütün hüquqların əsası, özü isə insan hüquqlarıdır.** İnsan hüquqları burada f ls fi tezisdir. Ümumidir, yekundur v sah l r v sisteml r üzr t snif olunandır. **Konstitusiyə ümumiləşdirici vahid olmaqla, dövlət hüququnun və onun əsası olan insan hüququnun siyasi məzmun kəsb edən bir fəlsəfi əsasıdır.** Dövl t üçün konstitusiya bir t kiletm vasitəsidir, siyasəti istiqamətləndirmə yoludur v insan hüquqlarını təmin etmə üsuludur. Bu baxımdan da siyasi hüquqların bütün tərkibli rə bir-birini rətləndirəndir v n tic etibaril insan hüquqlarına xidmət edir.

Konstitusiya hüququ alidir v toplu klind kəslənir (ifadə edilir). Konstitusiya hüququ insan hüquqlarının kompleks kild təcəssüm olunmasıdır. Hər bir konstitusiya n yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan səs qanun kimi özünün hüquqi mahiyyəti ilə bərabər, sosial-siyasi mahiyyətinə də malikdir.¹ Konstitusiya hüquq münasibətli rə h m mühafiz edici, h m d nizamlayıcı olur².

Konstitusiya hüququnun formalaşmasında (ümumi olaraq təkil olunmasında) seçkilər böyük rol oynayır v konstitusiyanın qəbul olunmasında insanlar öz iradələrini v istəklərini bu sənədləyihə səs verməklə bildirirlər. Konstitusiya hüququ fəlsəfi məzmun kəsb etdiyində n bu hüququn tanınması, qəbulu v icrası üçün də seçki hüququ fəlsəfi v elmi məzmun kəsb edir. Seçki hüququnun fəlsəfi-elmi məzmunu onun ümumiləşdirilməsi sənədlə olaraq konstitusiyanı müəyyənləndirəndirən özünü göstərir. Konstitusiya ümumiləşdirilmə tərkibində seçki yolu ilə (səs vermə) səsində qəbul olunan bir sənəddir. Konstitusiya

¹ Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik. Bakı; Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2006, 698 səh, s. 53.

² Həmin kitab. səh. 49.

hüququ siyasi sistemin formalaşmasının nəzəri əsaslarını təşkil edir və ali hakimiyyət (hakimiyyət qolları) ilə vətəndaşlar arasında rəsmi-hüquqi münasibətlərin əsaslarını kəsməkdir. Bu baxımdan da konstitusiyaya hüquq ali siyasi hüquqları təşkil etmədir. n hüquqlar kimi böyük önəm malik olan bir hüquqdur. Siyasi məzmunlu seçkilərdə konstitusiyanın formalaşmasının əsas özünü təşkil edir. Deməli, seçki burada ali siyasi hüquqları meydana gətirən bir əsas vasitə və üsul rolunda çıxır. İnsanların ali hüquqlarının (burada siyasi mənadə) normalar kimi ifadə olunmasının ümumi tələp forması və məzmunu konstitusiyada öz əksini tapdıqından və konstitusiyanın seçki yolu ilə qəbul edilməsindən irəlilədikdə, bir daha belə qənaətlə gəlirik ki, seçki tələpədir və seçki hüququ da aralıq bir hüquqdur. Bununla bərabər, birləşdirici bir hüquqdur, təfərrüfatlı bir araya gətirən hüquqdur.

“Hüquq-vətəndaş-dövlət hüququ” birləşmiş anlayışı və seçki hüququ

Məlumdur ki, insanların bütün həyat tərzləri və səhvləri ehtiyac və tələbat meyarlılığı və kompleksliliyi (vahidliyi) baxımından bir-biriləri ilə sıx bağlıdır. İnsan həyatı fəaliyyətin və maraqların kəsmə olunduğu bütün səhvlər üzrə obyektlər və subyektlər tələpədir. Bu, insan potensialını artırır və potensialdan irəlilədikdə çoxistiqamətli tələp insanların fəaliyyətini genişləndirir. Buradan belə bir məntiqə gəlirik ki, insan tələp və fəaliyyətinin genişliyi onun daxili potensialının zənginləşməsinin əsaslarını təşkil edir. İnsan həyatı və həyat ehtiyaclarını və tələbatını ödəmək üçün zəruri olaraq meydana gələn insan hərkətləri kompleks formalı maraqlar üzərində qurulur. Maraqlar cəmlənərək həyatın ümumi tsiklini təmin

edir. İnsanlar öz hüquqları (daxili azadlıqlarına, hər kətlərin haqq verəndəyər olaraq) ilə atributivdir, yəni öz hüquqlarına bəlidirlər. **Hüquq** insanların daxili mənvi almini rətləndirən kriteriyadır.¹ Hüquq daxili tələbatdan irəliləyən normadır. Bununla yanaşı, insanların daxili mənvi almini həm xarici hər kətlərilə (burada hər kətlərdə daxildən xaricə doğru reallaşdırılır, həm də xarici hər kətlərdə daxili zərfinləndirir), həm də real obyektiv maraqları ilə vəhdət təkil edən əsas kriteriyadır. **Hüquq**, həmçinin daxili mənviyyatın xarici tələblərlə əlaqəsini (burada digər subyektlərlə mənvi əlaqəsini və obyektiv tələblərlə zamanı olan əlaqəsini) və obyektiv gerçəkliklərin vəhdətini yaradan əsas mənvi kriteriyadır. **Hüquq** mənvi alimlə reallaşdırma vasitəsidir. **Hüquq** insanın mənvi alimlə onun maddi alimlə arasında körpü yaradan və vahidliyi təmin edən əsas vasitədir. Məsələn, insanlar öz hüquqları ilə fəaliyyət göstərərək, özlərinin maddi-mənvi bütövlüklərinin mövcudluğunu təmin etmə olurlar. **Hüquq** insanlı adəyər verən və insanlığın yüksək statusunu formalaşdıran əsas kriteriya kimi də həmişə tələməlidir. **Hüquq** insan maraqlarını rətləndirən və maraqlara stimül verən əsas amil kimi də xüsusi önəmədədir. İnsanların hər kətlərinin hər bir müsbət halı onun hüquq səlahiyyətlərindən meydana gəlir. **Hüquq** pozitivdir (müsbət dəyərdə və enerji verəndə) və daxili müsbətliklərin normalarla təcəssümüdür. Deməli, **hüquq** normalarla ifadə olunan imperativlik və normativlikdir. Normativlik və imperativlik isə bir-birini rətləndirəndir.

İnsanların hər kətlərinin daxili məzmunları və pozitivliklərin onların hüquqları ilə bəlidir. Yəni, insanlar öz təbəii

¹ Nəşibov E.M. "İnsan hüquqları" anlayışının dərk olunmasında fəlsəfi –məntiqi (formal (ənənəvi-klassik) və dialektik məntiq) metodlar. Dərk etmənin ontoloji və qnoseoloji əsasları. I kitab. Bakı, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı, 2013, 121 səh., s.69.

hüquqlarından ir li g l r k müvafiq h r k tl ri edirl r. nsnlar arasında r smi v ya da qeyri-r smi laq l rin yaradılması da hüquqla (haqla) mü yy n oluna bilir. g r t r fl r arasında r smi münasib tl r dövl tin mü yy n etdiyi hüquq normaları il t nziml nirs , qeyri-r smi münasib tl r is münasib m i t qaydaları il t nzim olunur. M i t qaydaları da haqlara ba lı olaraq meydana g l ndir. nsnlar m i t h yatlarına ba lıdırlar v bunlarsız ya ayı qeyri-mümkündür. H r iki v ziy t hüquqa malik olan subyektl rin (t r f olaraq insanların v insanların yaratdıqları subyektl rin) mövcudlu undan v f aliyy tind n ortaya çıxır. **Məişət qaydalarının özü də hüquqdan** (s lahiyy td n, ixtiyardan, sahiblikd n, y ni, m xsusluqdan v m nsubluqdan, el c d v zif v öhd likd n, m suliy t d n v s.) **yaranan** (t bii hüquqdan, y ni t bii olaraq meydana g l n hüquqdan) **normalarla tənzim olunur.**

Hüquq həmçinin siyasi məzmun da k sb edir. **Bu da fəaliyyətlə əlaqəlidir.** nsn f aliyy tinin sisteml mi yuxarı normativ h ddi siyas ti meydana g tirir. Y ni siyas t insanın ali f aliyy tinin t c ssümüdür. Bu baxımdan da **dövlət hüququ** bazasında insan hüququ ali bir m fsuma çevrilir. Dövl t hüququ insanın sistemli v vahid hüququnu formala dırır. Dövl t hüququ bir t r f kimi dövl t hakimiyy tin münasib tl ri v laq l ri t nzim ed n subyekt rolunu t qdim edir. Dövl t hüququ insanların ali hüquqlarını (insan hüquqlarının kompleksl mi forması dövl t hüququdur) ümumil dir n kriteriyalar kimi mühüm h miyy t k sb edir. Dövl t hüququ c miyy tin rasionalla masının v pozitiv baxı ların saslarını meydana g tirmi olur. Bu, ondan ir li g lir ki, dövl t siyasi bir qurum kimi idar edici v normalarla t nzim edici bir siyasi t sisatdır.

Dövlət hüququ siyasi sistemin t kil olunmasından v t r f kimi hüquqa sahibliyind n meydana g lir. Siyasi sistem

insanın rasiyal f aliyy tinin (y ni pozitiv normalara uy un f aliyy t) saslarını t kil edir. nsanların vahid siyasi sisteml rd birl m si v sisteml ri t kil etm si onların ali vahid m zmunlu hüquqlarının formala masının saslarını meydana g tirmi olur. nsanların ali siyasi hüquqlarının sas t c ssümü kimi **dövlət quruluşları (dövlət təsisatları)** çıxı edir. Dövl t hüququnun mövcudlu u onun v t nda larının ali siyasi hüquqlarının t min olunmasında mühüm h miyy t malik olur. Dövl t formasının mövcudlu u v f aliyy ti m hz onun v t nda larının hüquqlarını ali siyasi m rh l y qaldırır. Buradan bel bir n tic ortaya çıxır ki, insanların bölgü baxımından hüquqlarının t snifatında dövl t hüququ (dövl tl rin verdikl ri hüquq) önd dayanır. Dövl t hüququ insanların (v t nda ların) siyasi hüquqlarının t c ssümü rolunda çıxı edir. Dövl tin t r f kimi hüquqlara sahib olması bir subyekt kimi bu t r fin azadlıqlarının saslarını meydana g tirmi olur.

Hüquq məhdudlaşandır. Yəni, məkanını daraldandır. Məkanını daraldırsa, özünü də məhdudlaşdırır. Çünki hüququn məkanı elə onun özündədir, subyektindədir və obyektindədir. Bunların m hdudla ması el hüququn m hdudla masıdır. Hüququn m hdudla masını maraqları olan çoxlu sayda t r fl r meydana g tirir. M s l n, razisi kiçik olan dövl td halinin h dd n artıq çox olması h min halinin t bii olaraq hüquqlarını m hdudla dırmı olur. Maraqların böyüm si bir t r fd n hüquqları böyüdür, dig r t r fd n d qar ılıqlı m s l l rd hüquqları meydana g tirir. Bununla yana ı, ortaya çıxan real gerç klkl r d hüququn m hdudla masının saslarını meydana g tirmi olur. Hüququn m hdudla ması mahiyy tind n ir li g l r k, hüququn t nizml m m s l l ri ortaya çıxmı olur. Hüquq t nzimedicil ünsür oldu u üçün m hdudla dırıcıdır. M hdudla dırıcılıq is hüquq subyektinin h m inki afına, h m d mühafiz sin xidm t edir.

Dövlət azadlığı da məhdudlaşdırılmış azadlıqdır. Dövlət azadlığının hüququndan irəliləyən, məsuliyyət və öhdəlik prizmasına görə məhdudlaşdırılmışdır. Bu azadlıq həmişə daxildə və vətənlərə münasib tədricən, həmişə beynəlxalq əlaqələrdə digər dövlətlərlə münasib tədricən və əlaqələrdə məhdudlaşdırılmışdır. Məhdudlaşdırılmış maraqların bölgüsü prinsipində irəliləyən və məkanın elementləri zərərli məsələni ortaya çıxır. **Buradan belə bir məntiqi nəticə hasil olur ki, dövlət hüququ normalarla ifadə olunan və həm də məhdudlaşdırılmış bir hüquqdur.** Ümumiyyətlə isə hüquq təriflərinin hamısının hüquqları qarşılıqlı əlaqələrdə məhdudlaşdırılmışdır. **Buradan da belə bir nəticə hasil olur ki, hüquq norması əslində tənzedici funksiyasını məhz məhdudlaşdırma (məchulluq forması olaraq məhdudlaşdırılma) proseslərində görür.** Bu məhdudlaşdırıcı tənzedici proseslərdə isə həmişə tarazlaşdırma (hər bir hüquq subyektinin potensialına uyğun hərəkətdən meydana gələn tarazlıq-razılıq formasında hərəkət) meydana gəlir. Tarazlaşdırma özündə sabitliyin yaranmasının əsaslarını ortaya çıxarmış olur. **Buradan bir daha belə bir məntiqi nəticə hasil olur ki, hüquq norması əslində münasibətləri və əlaqələri tənzedən əsas kriteriyadır.** Hüquq norması sabitdir, imkanları artırandır, hüquq sahələrini genişləndirir və məhdudlaşdırıcılıq baxımından isə tarazlaşdırandır. Çox genişlik isə, tarazlaşdırmanı yarada bilməz. Hüququn məhdudlaşdırıcılıq funksiyası əslində tənzedici funksiyasından doğur. Hüququn tənzediciliyi həmişə əxli-nəməni yaradır, həmişə digər subyektlərin hüquqları çərçivəsində bütövlüyü meydana gətirir. Buradan da belə bir məntiqi nəticə ortaya çıxır ki, dövlət hüququ əslində bütün hüquqları bütövlüdür, hər bir onları təmin edən, həmişə bir çərçivəyə salınmış hüquqdur. *(Qeyd: ümumiyyətlə, bu analizlərdən meydana gələn mətn həm tezisləri yaradır, həm*

tərkibi, yəni sintezi formalaşdırır, həm də analizləri (nəticələri) ortaya çıxarır).

Hüquq norması c miyy t d v dövl t d f rdi olaraq -a a 1, universal olaraq is yuxarı (ali) h miyy t malikdir.

Dövl t hüququ v t nda ların birl mi universal m na k sb ed n siyasi hüquqlarıdır. H r bir xs dövl t hüququnu özünün f rdi hüququnun t minedicisi rolunu oynayan sas vasit si kimi görür. Dövl t daxilind ya ayan insanların hüquqlarının sası azadlıqlarla, geni irad s rb stlikl ri il ba lıdır. nsn hüquqlarının sas bazası, fundamental d y ri is sosial hüquqlarla laq lidir. Sosial hüquqlar daha çox m n vi-maddi amill rl asılı oldu undan, y ni sosial-m n vi t l batlara ba lı oldu undan ilk növb d baza h miyy ti k sb edir. nsn hüquqlarının bazası onun m n viyyat t rkibi il (burada l yaq t, namus, vicdan; nüfuz, hörm t; xsiyy t v s.) sosial t l bat v d y rl r t rkibi arasındakı v hd td özünü göst rir.

Hüquq status mü yy n ed n bir d y r, etalon v kriteriyadır. Bu baxımdan hüquq bir t r fd n siyasi sisteml rin t kil olunmasını z ruri edir, dig r t r fd n d t r fl r (xsl r) v t nda lıq verir, onların statuslarını tanıyır (tanımaq yolu il status verir) q bul edir. Dövl t daxilind ya ayan bütün xsl r (anadan g l nl r) **vətəndaşlıq hüququnu** qazanırlar.

xsl r v t nda lıq hüququnu is onların **seçdikləri hakimiyyət** (burada dövl t) verir. **Vətəndaşlıq hüququ** ilk növb d rasionall m zmunlu (burada normativlik rasionallı 1 rtl ndirir) hüquq kimi q bul olunmalıdır v hüququn ali siyasi v r smi saslarını daha çox özünd c ml dirm lidir. V t nda lıq hüququ h m d xsl r siyasi status ver n hüquqdur v insanların ictimai-siyasi subyekt kimi m nasını a karlayır. V t nda lı m ld edilm si il xs özünü dövl tin bütün aidiyyatı siyas tinin t rkibin qatmı olur. Dövl t hüququ üçün v t nda m hüququ sas obyekt rolunu oynayır. V t nda m hüququ olmadan dövl t hüququ da mövcud ola bilm z. V t nda lıq hüququ insanı ali siyasi hüquqlarına

(dövlətin hüquqları təmsalında) qovulu durur. Vətəndaşlıq hüququ insan hüquqlarının rəsonal-normativ əsaslarını müəyyən etməkdədir və ümumilədirici, yəni, bütün hüquqlardan istifadəni təmin edir. **universal** hüquqdur. Vətəndaşlıq hüququ insanlar arasında **bərabər hüquqluluq** prinsipini özündə əks etdirir. Bərabər hüquqluluq nisbidir və öz tərkibində həmişə mütləqliyi əks etdirir. Bərabər hüquqluluq prinsipi əsasən insanlara nəzəri baxımdan bərabərlik prinsipini təbiiq edir. Reallıqda isə insanlar arasında, eləcə də vətəndaşlarla dövlət hakimiyyəti arasında olan fərqlər daha çox təfərrif potensialı prinsipini əsaslanır. **Yəni ümumi bərabərlik prinsipi ilə yanaşı, konkret potensial (imkanlar) prinsipi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu da dövlətin güc tərəfi kimi obyektiv hüquqa və subyektiv hüquqa malik olmasının əsaslarını meydana gətirmiş olur.**

Vətəndaşlıq hüququ (xəsin hüququnu tanıyan və qəbul edən) vətəndaşın dövləti olur. Burada dövlət tanıyıcı və qəbul edici təfərrif kimi xüsusi statusa malik olur. **Dövlətin özünün hüququ isə vətəndaşın hüququndan meydana gəlir. Deməli, əslində bütün hüquqlar vətəndaşlıq hüququnu da özündə cəmləşdirən insan hüquqlarının tanınmasına, qəbul edilməsinə və təmin edilməsinə yönəlndir.** Müərrid anlayış kimi qəbul etsək, onda, belə qərarə gəlir ki, hüququn də məsuliyyəti yaranır. Yəni məsuliyyətsiz haqq yoxdur. Məsələn, hüquq məfhumu daha çox normativ, imperativ və məsuliyyəti özündə əks etdirən bir məfhumdur. gərək hüquq obyekt götürəndirsə, deməli, götürdüyü obyekt qorunmalıdır. Deməli, hüquq mühafizə edicidir. Hüququn bu kimi təbəttə onun maraqları ödəməkdə üçün vasitə rolunu oynamaq məsuliyyəti təmin yaranır.

Ümumiyyətlə, siyasi sistemin əsasını hüquq məfhumu üzərində formalaşan maraqlar təşkil edir. Hüququ siyasi sistem tanıyır və hüququn təmin olunması üçün siyasi sistem təfərrifinə müvafiq istiqamətli təməyyən olunur.

Seçki bu istiqamətli rəsmi müyyənləşdirilməsinə xüsusi təminatçı vasitə kimi həyata keçirilir. **Seçki hüququ** vətəndaş hüququ ilə vətəndaş siyasəti hüquqlarının tərkibi olmaqla bərabər, həm də siyasəti hüquqlarının təminatçılığına xüsusi təminatçı vasitə kimi vətəndaş siyasəti üçün rolunu oynayır. Seçki hüququ insan hüquqlarının bölgü üsürü kimi xüsusi önəm malikdir və **tamamlama** və **mərkəzləşdirmə** funksiyasını yerinə yetirir. Yəni, insanların ayrı-ayrı sahələrdə olan hüquqları ümumiləşdirilən insan hüquqlarının tərkibini təşkil edir. Seçki hüququ həm də insan hüquqlarının tərkibinə aiddir. Azadlıq eləcə də tərkibini təşkil edən sahələri meydana gətirir. Seçki hüququ daha çox mərkəzləşdirici, bölücü və birləşdirici həyata keçirən bir hüquqdur.

Vətəndaş hüququ xalqın ölkənin siyasəti haqqında müyyənləşdirilən qanunlardan sonra iştirak imkanlarını qazandırır. Ölkənin siyasəti haqqında iştirak imkanları da xalqın qurduqları ölkəni onların önündə mənfi təsirlər çevirir. Buradan da belə bir nəticə gəlməlidir ki, seçki hüququ əslində dövlət hakimiyyəti ilə vətəndaş arasında qarılıqlı qaydada **səlahiyyətləri müəyyənedici hüquqdur**. Seçki hüququ dövlət hakimiyyəti vətəndaşla sıx bəllənir və hər iki tərəfin qarılıqlı bəllənirindən və vətəndaşın dövlətin ümumi vətəndaş (vətəndaş məzmunu) yararlanır. **Buradan da belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olur ki, seçki hüququ əslində dövlətin bütövlüyünü yaradan, hakimiyyətin vətəndaşa (geniş mənada xalq üzərində) xidmət məsuliyyətini meydana gətirən bir hüquqdur.**

Maraqlar, ehtiyac və tələblər və onların ödənilməsi zərurətini təşkil edir və zərurət, məsuliyyətli və öhdəliklər verir. Maraqlar ehtiyac və tələblərə söykənən kriteriyalar olaraq həyata keçirilir və tələblərin daimi həyata keçirilməsinə təminatçılığının təşkil edir. Hər kənlər və maraqların ödənilməsi hüquqlardan meydana gəlir. Hüquqlar da

hər kəlin sistemləmiş zərurətini yaradır. Sistemləmiş də təfərrifli meydana gətirir və hər bir təfərrif və zəif və məsuliyyət müvafiq olaraq hüquqları ortaya çıxır. Buradan da belə bir məntiqə nəticə gəlməklə olur ki, hüquq siyasi sistemin əsasını təşkil edir. Siyasi sistem də məhz hüquq (insan hüquqlarının təminatı məqsədilə) üçün təşkil olunur. **“Hər şey hüquqa doğru, hüquq hər şeyə doğru”** prinsipi üzərində əsaslı və ixtiyar bir-birini tərtibləndirən kəlləni əfədlənir. Bu böyüm və inkişafda həmişə məhdudluq yaranır.

Siyasi sistem onun tərkibi olan ünsürlərin maraqlarını təsnif etməklə, qruplaşdırmaq məqsədilə təşkil olunur. Siyasi sistem insanların hüquqlarını tanıyan təfərrif kimi zəruri həqiqiyyət kimi təsnif edilir. Siyasi sistem maraqlar arasında tarazlı və məxsusluq yaradan təfərrif funksiyasını yerinə yetirir. Siyasi sistem özündə hüquq bütövlüyünü və rəğbətli ehtiva edir. Siyasi sistem hüquq bütövlüdür (burada tərkib zəruriyyətdən yaranan) bir ümumiləndirici qurum kimi həqiqiyyətə malikdir.

vələ də qeyd olunduğu kimi, hər bir məfhum kimi hüquq məfhumu da **tərkibdən (hüququn məfhum kimi öz tərkibi)** və **bölgüdən (ayrı-ayrı şəxslərə malik olan və ayrı-ayrı sahələrdə mövcud olan hüquqlar –sahə hüquqları)** ibarətdir. Hüquq məfhumunun tərkibi zəruri tələblərin məfhumlarından formalaşır. Bu məfhumların azad prinsipi həmişə hüququn azad prinsipini meydana gətirir. **Deməli, hüquq özündə azadlığı daşıyan ən böyük ictimai-siyasi məfhumdur.** Hüquq özündə həmişə sərbəst kəlləni iradənin ifadə olunmasını tələstirir. Bu baxımdan da azadlığın ifadəsinin əsasına çevrilir. Seçki azad hər kəlin rəğbətli iradənin azad kəlləni ifadə olunmasından ibarətdir. Hüquq azadlıqdır. Seçki də bu azadlığın ifadə olunmasıdır. Buradan da belə bir nəticə ortaya çıxır ki, seçki azad hüquqdur və azad kəlləni yerinə yetirilməlidir. Seçki azad kəlləni yerinə yetirilərkən

seçki proseslərinin təkmil forması (yeni azadlıq özündə kişiləşdirən klinal rasiyal forması) mühüm önəm malik olmalıdır.

Ümumiyyətlə, insan hüquqları insanların fəaliyyətində bəli olan proses olduqdan və insanları bütün sahələrdə təmsil etdiyindən belə qənaət gəlir ki, seçki hüquqları da insanların təkil etmə, icra etmə, azadlıqlarını reallaşdırma hüquqlarını özündə cəmlənir. Seçki hüquqların təsnif olunmasının və məhkəmə münasibətində ünsürlərin iyerarxiyasının təkil edilməsi. Bu baxımdan koordinasiyaedici vasitə rolunda çıxış edir. Məzmun etibarilə seçki yolu ilə insanlar öz hakimiyyətlərini (mərkəzi və yerli qaydada) təkil edirlər və onlara səlahiyyətlər vermə olurlar. **Deməli, hüquq əsliində səlahiyyətlər üçün də vacib olan bir kriteriyadır.** Bu baxımdan da seçki hüququ tərkibini yaratma və icra etmə (burada məsuliyyət baxımından) kimi fəaliyyətlər bəli olur. **Seçki hüququ dövlət hakimiyyətinin səlahiyyətlər verən və onlar üçün vəzifələr** müyyənləndirən və səlahiyyət kimi hakimiyyətə təkil edir. Seçki vəzifələrin müyyənləndirən və səlahiyyət kimi önəm malikdir. Seçki qarılıqlı əlaqələrdə tərkiblər səlahiyyətlər verdiyindən, öhdəliklər müyyənləndirən və vasitəlik kimi də mühüm rol oynayır.

Seçki hüququnun tərkibi, seçki prosesinin tərkibini kişiləşdirən hüquq (səsvərmə hüququ və seçkilərdə namizəd kimi iştirak etmək hüququ, namizədləri irəli sürmək hüququ, imza toplamaq və təşəbbüs qrupunu yaratmaq hüququ, namizədləri dəstəkləmək hüququ və s.) əsas hüquqların tərkibidir, çünki insanların daxili təbii kişiləşdirən qanun qaydaları (təbii qanunlar, normaya təsaslanan hüquqlar) burada öz kişiləşdirən tapır. Deməli, vəzifələrdə qeyd olundu kimi, seçki hüququ həmişə **təbii hüquqların** bir formasıdır. Çünki insanların bütün müsbət hərəkətləri onların təbii hüquqlarının tərkibidir. Deməli, seçki müsbət hərəkətdir. İnsan hərəkətləri təbii hüquqlardan, təbii olaraq meydana gələn vəziyyətlərdən (hallardan) zəruri olaraq ortaya çıxır.

Seçki yolu ilə azadlıq və sərbəstlik, azad seçim imkanları reallaşır. Seçki hüququ burada t bii hüququn reallaşmasının əsaslarını yaradır. Seçki azadlığı ifadə edən bir prosesdir. Azadlıq t bii hüququn tərkibidir. Deməli, seçki t bii hüquqların təmin olunması vasitəsilə rəndən və üsullarından biridir. Seçki t bii hüquqların tərkibidir. T bii hüquqların təmin edilməsi üçün seçki t bii hüquqların bu kimi mahiyyətini ifadə edən vasitə kimi həyata keçirilir.

Seçki t bii hüquqlarının təmin edilməsi üçün vasitə olduqdan sonra yolların təmin edilməsi üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilir. Seçki hüququ vasitəsilə idarəetmə sistemləri təkmilləşdirilir. Seçki prosesini hakimiyyət qollarının (məsələn, qanunverici və icra hakimiyyəti) formalaşması üçün xüsusi bir proses kimi həyata keçirilir. Seçki insanların (vətəndaşların) öz dövlət hakimiyyətlərini təmsil etmələrini hüquqlarının reallaşması üçün mümkün variantların reallaşmasının əsaslarını yaradır. Deməli, seçki əsaslı şəkildə ifadə edilən bir vasitədir. Burada seçki hüquqları və seçki prosesi vətəndaşla dövlət hakimiyyəti arasında bir bəlləşməni meydana gətirir. Seçki yolu ilə vətəndaşların öz dövlət hakimiyyətlərini təmsil etmələri, dövlət hakimiyyətlərini və yerli hakimiyyətləri formalaşdırmaq imkanları meydana gəlir. Seçki prosesləri zamanı dövlətin mərkəzi və yerli hakimiyyətləri formalaşdırılır. Vətəndaşlar üçün seçki hakimiyyəti formalaşdırma vasitələri kimi istifadə olunan vasitələr təvəzül edilir. (Bu fikir vələd qeyd olunub). Seçki prosesi zamanı dövlət və hakimiyyət hüquqları formalaşdırılır. Dövlət hüququ əsas idarəetmə və onunun tərkibi olaraq təvəzül edilir, icra və mühafizə funksiyasını yerinə yetirir. Buradan da belə bir nəticə ortaya çıxır ki, seçki hüququ **formalaşdırıcı hüquq** kimi önəmli rol oynayır.

Ümumiyyətlə, seçki hüququ dövlət hakimiyyətində vətəndaşların iştirakını təmin etməklə, onların dövlət hakimiyyətində statuslarını da müəyyən edən hüquqlar kimi mühüm rolə malikdir. Seçki hüququ vətəndaşlıq statusunu ərtələndirir. Vətəndaşlıq hüququnu həmişə seçki hüququ təmin edərsə, belə hesab etməklə olar ki, statusun meydana gəlməsi ilə hüquqlardan asılıdır.

Seçki bütün hallarda digər hüquqları müəyyən edici faktor kimi böyük önəmə malikdir. İnsanların hüquqlarının onların bütün sahələrində və ya dövrlərində iştirakını təmin etməsi prinsipindən çıxaraq hesab etməklə olar ki, seçkidə **aktiv və passiv** qaydada iştirak etməklə, seçkini təyin və təsdiqləmə hüququ da (dövlət hüququnun bölgü üsürü olaraq) digər hüquqlarla yana, insan hüquqlarına aiddir. Seçki (burada ümumxalq seçkisi) yolu ilə **insan hüquqlarının aliliyi** müəyyən olunur. Çünki seçkilərdə insanlar öz siyasi (idarəetmə sahəsi kimi həmişə inzibati) seçmələrini edirlər və konstitusiyaya hüquqlarını formalaşdırırlar. Buradan seçki hüququnun ali siyasi hüquqların bölgü tərkibi olması qənaətinə gəlmək olar. Dövlət hüququ ali və siyasi hüquq olduğundan ümumxalq sərəm hüququ, seçkidə namizəd kimi iştirak etmə hüququ da ali və siyasi hüquqdur. Konstitusiyaya hüquqlarının ümumi siyasi hüquqların konstruksiyasını təsdiqləyən **kompleksləşdirici vasitələr** olmasını nəzərə alaraq, belə qənaətə gəlməklə bilirik ki, seçki hüququ universal həmişə təmələ malikdir və konstitusiyanın mahiyyətini müəyyən edən əsas vasitədir. O da məlumdur ki, seçki hüquqlarına referendumda (ümumxalq sərəmində) iştirak etməklə aiddir. Seçki ümumilikdə dövlətin universal prinsipləri təsdiqlənməsini təmin edən əsas hüquqdur. Mərkəzi və yerli qaydada seçkilərdə aktiv və passiv iştirak etmə hüququ insan hüquqlarının əxli əsaslarının formalaşdırılmasını zərurətini ortaya çıxarmış olur. Referendum dövlət həmişə tətbiq edilən əsasları həyata keçirəndən, yüksək

hüququn mülkiyyəti malikdir və buna görə də hüquq alidir. Seçki hüququ icra olunarkən, hətə keçərkən həmişə ali hüquqlar olan konstitusiyə hüquqlarının tərkibinin formalaşmasında yaxından iştirak edir, ümumsistemin, ümumhüquqlar sisteminin, bələdiyyələrinin tərkibinə çevrilir.

Seçki hüququ (*burada siyasi mənada olan seçimdən söhbət gedir. Siyasi seçimə inzibati idarəetmənin də tərkibi aiddir*) digər təbəqə hüquqlardan öz yarımqüvvə (burada hüquqlara sahibliyin müddətini nəzərdə tutulur) bölgüsünə görə fərqlənir. Belə ki, məlumdur ki, azadlıq və sərbəstlik əsas məqsəd, sosial-iqtisadi hüquqlara əylənmək və onlardan istifadə etməklə hüquqları bərabər insanların dövlət anları ilə bərabərdir. Seçki hüququ isə müəyyən yarlardan sonra qazanılır. Daha doğrusu, seçki hüququ və təndəlik hüququ ilə birlikdə insana xas olur, sadəcə olaraq müəyyən yarl dövlətləndə bu hüquqların bürəyisi, üzər çıxması, reallaşma zəruri tələb verir. Seçki hüququ öz yaranma mənasını görə həmişə **cavan bir hüquq** kimi qəbul olunmalıdır. Çünki insanların dövlətini təkil etməklə və dövlətləndə iştirak etmələri zamanı bu hüquqlar meydana gəlir. Seçki hüquqları **qazılan hüquqlar** kimi adlandırılmalıdır. Bu hüquqlar insanların qəli və fiziki yetkinlik qabiliyyətlərinə bərabərdir. Bu baxımdan seçki hüququ təbəqə hüquqların reallaşmasının əsaslarını yaradan əsas hüquqlar kimi zəruri mənasını özündə daşıyır. (**Qeyd:** seçki hüququndan fərqli və universal qaydada istifadə etməklə **absentizm** (siyasi həyatda iştirak etməmə) və **apolitisizm** (siyasi həyatdan kənar qalma) gətirib çıxara bilər. Bu, bütünlə halinin kəsr üzvlərini hədəf edirsə, deməli, dövlət daxilində siyasi böhran məlğəl bilər. Seçkidə iştirak isə **müəyyənətmə** və **təyinetmə (dövlətin idarə olunmasını müəyyənləşdirmək və vəzifələrə təyinetmə)** hüququnu yaradır və və təndəlik dövlət arasında məsulyyət körpüsünü salır. Seçki hüququ siyasilməni və dövlət iştirak

m suliyy tin meydana g lm sini t min edir. Dem li, dövl tin siyasi f aliyy ti üçün mütl q qaydada seçki lazımdır. Çünki bu, demokratiyanın-xalqın hakimiyy td t msil olunmasının-bir növüdür v t min edicisidir).

Seçki h m özünü (namiz d kimi), h m d qar ıdaki t r fi (dig r namiz dl ri) **müəyyənətmə** v **təyinetmə** prosesidir v vasitəsidir. Seçim bir hüquqdur v insanların daxili xüsusiyy tl rin ba lıdır. İnsanlar öz daxili xüsusiyy tl rini xarici al ml ri il seçki yolu il d ba laya bilirl r. Seçki rtl ndirici v yaradıcı, bu baxımdan da tör dici hüququn da salarını meydana g tirmə olur. Seçki yolu il dig r hüquqların realla ması t min olunur. Seçki bir hüququ icraətm , mü yy netmə vasitəsi olaraq, insanların f aliyy t istiqam tl rinin d salarını t kil edir. Seçki insanları vahid mövqel rd c ml dir n bir vasitədir, bu baxımdan da **enerji toplayıcı** bir prosesdir. Seçki irad nin realla dırılması üsuludur ki, insanlar bu yolla öz h r k tl rinin sas istiqam tl rini mü yy n ed bilirl r. **Seçki həm də toplum arasında səs kəmiyyətlərini, mövqə kəmiyyətlərini müəyyən etmək vasitəsidir.** S svermə prosesi zamanı da irad l rin c ml m si ortaya çıxır. Seçki h mçinin müxt lif seçim variantlarını üz r çıxarmaq üçündür v insanların öz taleh rini mü yy n etmə k yoludur. Seçki el c d insanların ictimai-siyasi f aliyy tl rini mü yy n etmə k üsuludur. Seçki g l c k inki af yollarının salarını formala dıra bilir. Bu baxımdan da inki afi rtl ndir n kateqoriya kimi rol oynayır. Seçki prosesi, vv lc d qeyd olundu u kimi, seçim hüququnun realla ması, el c d mü yy n m s l l rd (m s l n, dövl t hakimiyy tinin i l rind) i tirək hüququnun t min edilm si üçündür. Seçki insanların t kilati funksiyasını da yerin yetirmə k üçün n mühüm bir vasitədir. **Seçki yolu ilə vətəndaşların qarşılıqlı şəkildə bir-birilərinə xidmət etməklərinin əsasları formalaşdırılır.** Seçki hüququnun t min edilm si yolu il dövl tin **“mənim**

hüququm sənin hüquqlarını təmin etmək üçündür” fəlsəfi-hüquqi mahiyyəti əksə ələnir. Dövlət hakimiyyəti bu hüququ yalnız seçki yolu ilə öz vətəndələrindən əldə edir. Bu hüququ həmişə dövlət rəhbəri də qazanır. Yəni xəsin dövlət rəhbəri, hakimiyyət rəhbəri postunu qazanması seçki yolu ilə həyata keçirilir. Deməli, seçki insanları yuxarıya doğru apararaq onların vəzifə və məsuliyyəti böyütmə vasitəsi kimi də böyük rola malikdir. Seçki insanlarda dövlətə beynəlxalq əlaqədə təmsil etmək hüququnu meydana gətirir. Məsələn, seçilmiş dövlət rəhbəri öz xalqını beynəlxalq əlaqədə təmsil edir. Bu təmsilçilik həmişə xüsusi üçün universal və konkret halda böyük hüquqları qazandırır. Bununla bərabər, həmişə xüsusi üçün böyük öhdəlik və məsuliyyəti meydana gətirir. **Deməli, siyasi baxımdan ali hüququn qazanılması vəzifənin və səlahiyyətin böyüməsidir və bununla paralel olaraq məsuliyyətin və öhdəliyin artmasıdır.**

Seçki prosesi iradəni bəzəmənin ən optimal yoludur və sistemli əsərdır. Seçki sistemlərinin formalaşması əl dövlətin və onun hakimiyyətinin formalaşmasının əsaslarını təkil edir. Seçki prosesi siyasi sistemlərin formalaşması üçün sanki bir **“istehsalat”** rolunu oynayır. Seçki həmişə dövlət hakimiyyətinin **mənbəyi** üçün formalaşdırıcı vasitə və proses kimi böyük həmiyyətə malikdir. Seçkilər yolu ilə və seçkilərin əsas xüsusiyyətlərindən biri ləğv lərək, hakimiyyətin ayrı-ayrı qollarının formalaşması prosesləri həyata keçirilir. Seçki sistemlər arasında əlaqələrin formalaşmasının əsaslarını yaratmış olur. Bu baxımdan da seçki universal və fərdi qaydada **bağlayıcı, birləşdirici, səlahiyyət müəyyənedici vasitə olaraq**, xüsusi önəmə malikdir.

Seçki hüququ, bir daha qeyd edək ki, həmişə təbii hüquqdur, həmişə təbii hüquqların reallaşmasını təmin edən **azadlıq hüququdur**. Ona görə təbiidir ki, insanlar təbii zərurətlə əlaqədar olaraq öz dövlətlərini yaradıblar və münasib tələrdə və

laq l rd sistemli nizamı t kil edibl r. Bu sistemli nizam da öz növbə sind insanlar arasında münasib t l rin t nziml n- m sinin saslarını yaradıb. nsanlar öz dövl t l rini t bii z rur t d n ir li g l r k yaratdıqlarına gör seçki d demokratiyanın t rkib ünsürü olaraq h m d t bii bir hüquqa çevrilib. Bu baxımdan da seçki insan hüquqlarının realla masını rtl ndir n sas hüquq kimi böyük rol oynayır.

M lumdur ki, insanlar öz dövl t l rini maraqlarının t min olunmasının sasları, ehtiyaclar v t l batların sistemli qaydada v taraz kild öd nilm si baxımından t kil edirl r. nsanlar on gör dövl t l rini (t r f kimi dövl t hakimiyy t l rini) t kil edirl r v onlara s lahiyy t verirl r ki, (referendum yolu il konstitusiyanı q bul etm kl) onların hüquqlarını t min etsinl r. Bunun üçün enerjili t r fl r çevrilsinl r. Dövl t hakimiyy ti öz m nb yini v t nda lardan götürür v v t nda lara xidm t edir. Burada artıq seçki prosesl ri **təşkiledici** h miyy t da ıdır. Bu baxımdan dövl t l ri insanlar özl ri üçün t kil edirl r. Seçki hüququ t bii hüquqların sah l ri arasında vasit li hüquq kimi ön m malikdir. Özl ri d dövl t l rind i tirak etm kl t r f kimi dövl t hakimiyy t l rin hüquqlar verirl r. M lumdur ki, dövl t h m müc rr d (t s vvürl rd anla ılan), h m d konkret (reallıqda d rk olunan, f aliyy t göst r n) bir m fhumdur v geni m na etibaril anlayı dır. Dövl t ümumil dirici m fhumdur v t rkib etibaril iki mühüm bazadan v t r fd n ibar tdir: **dövlət hakimiyyəti və vətəndaşlar tərəfi**. Dövl t öz c miyy tin xidm t üçün t ki edilir. T r fl r olan v t nda lar v hakimiyy t el öz-özün xidm t üçün f aliyy t l rini istiqam t l ndirirl r ki, bu da n tic etibaril xalqa v insana xidm t istiqam t l nir. Dövl t hakimiyy ti seçki yolu il üst t r f kimi formala dırılır. Ümumiyy t l is n z ri baxımdan qeyd etm k olar ki, v t nda t r fi dövl t hakimiyy ti t r fin nisb t n daha geni hüquqlara malikdir. Dövl t hakimiyy tinin

hüquqları v t nda ların hüquqlarından formala ır. Burada seçki əsas ötürücü, paylayıcı və bölücü funksiya vasit si rolunu oynayır.

Dövl t hakimiyy tinin hüquqları v t nda ların hüquqları üz rind formala dırılır. Dövl t hakimiyy tin onun v t nda ları ixtiyar v s lahiyy tl r verirl r. Dövl t hüququnun t rkibi olaraq meydana g l n dövl t hakimiyy ti hüququ dövl t hakimiyy tin t r f kimi güc v böyük s lahiyy t vermi olur. Buradan da bel bir m ntiqi n tic ortaya çıxır ki, seçki hüququ güc v potensial yaradan hüquqdur. Seçki hüququ t kilati m zmuna malik olan hüquqdur. Seçki yolu insanlar arasında v zif l r u runda mübariz d dal ti ortaya qoyma vasit sidir. H m d bir yoldur v n tic etibaril q buletm rtl rini meydana g tirir. dal tli v ffaf seçkil r c miyy tin tarazlı ının saslarını t kil etmi olur.

Onu da n z r almaq lazımdır ki, dövl t hakimiyy tinin hüququ daxild v t nda ın hüququndan üstün ola bilm z. Dövl t hakimiyy tinin hüquq el v t nda ların hüquqlarına xidm t üz rind qurulur. Bu prinsipi dövl tin beyn l xalq münasib tl rin d amil etm k olar. Lakin qeyd etm k olar ki, dövl t hüququ yalnız **beynəlxalq münasibətlərdə** formal olaraq v t nda hüququndan bir q d r önd ola bil r. Çünki beyn l xalq münasib tl rd t r fl r kimi dövl tl r bir-biril rini tanıyırlar. Bu baxımdan da dövl t hüququ onun v t nda ının hüququndan ön keçmi olur. Lakin m zmun baxımından yen d v t nda hüququ, geni anlamda xalq hüququ daha d rindir. Dövl t hüququ m hz bu kimi ünsürl r üz rind formala mı hüquqdur v öz m zmununu da t minedici v qoruyucu formada formala dırır. **Dövlət hüququnun mənbəyi elə vətəndaş hüququnun mənbəyidir.** Dövl t bir növ c miyy ti hat edir v öz m nb yini m hz c miyy td n götürür. V t nda lar seçim hüquqları il öz dövl tl rinin hüquqlarını mü yy n etmi olurlar. Dövl t hüququ ç rçiv l r salıcı

funksiyanı yerin yetirmək üçün dövlətin idarəetmə hüququnun tərkib üsürün çevrilir.

Seçki idarəetmə üçün çox mühüm bir vasitədir və idarəedən tərəfi təkil etməklə məqsədli istifadə olunan üsuldür. Seçki proseslərinin özü də (prosesləri təkil etməklə) bir idarəetmə vasitəsi üsuludur. Yəni bu yolla təkilat prosesləri həyata keçirilir. **İdarəetmə** dövlətin əsas funksiyasını təkil edir və deməklərlər ki, məhz fəaliyyətin özüdür. İdarəetmə hüququ dövlətin əsas hüququ kimi önəm malikdir. İdarəetmə ilə tənzimləmə həyata keçirilir. Dövlət hakimiyyətinin bütün funksiyaları (aktları), hərəkətləri bəliyə olaraq onun idarəetmə funksiyasını meydana gətirir. Dövlətin bütün hərəkətləri fəaliyyətinin əsasları onun idarəetmə prinsipi və idarəetmə hüquqlarına məxsus olmasından irəliləyir. Dövlət hakimiyyəti əsas etibarilə bir tərəf kimi münasiblərin rəsmi əsaslarını və rəsonallıqını təmin edir. Rəsonallıq da **normativlikdə** (yəni müəyyən ölçülü qaydalarda) və **imperativlikdə** (qaydalara məcbur və zərurətə irəliləyən tələmə) özünü təsdiqləyir. Dövlət hakimiyyətinin strukturları əsas etibarilə insanların mərhələli hüquqlarını (*burada həm iyerarxiq qaydada mövcud olan hüquqlardan, həm də məkan baxımından yerli və mərkəzi qaydada mövcud olan hüquqlardan söhbət gedir*) təmin etməklə üçün təkil edilir. İnsanların fəaliyyətinə müvafiq olaraq, onların hüquqları bütün sahələrdə mövcud olur. Dövlət insanların hüquqlarını təmin etməklə üçün bütün sahələr üzərində tələli ilə həyata keçirilməsini təmin etməklə funksiyasını həyata keçirir. Dövlət (dövlət hakimiyyəti) və təndələrin hüquqlarının ayrı-ayrı sahələr üzərində təmin edilməsini həyata keçirməklə yanaşı, onların vahid hüquqlarının (*burada şəbəkəlaşmış xarakteri kəsb edən və daha çox fəlsəfi məzmunə malik olan hüquqlar-insanların ümumi hüquqları*) da formalaşmasının əsaslarını təkil edir. (*Qeyd: dövlət hakimiyyəti hüququ və vətəndaş hüququ cəmiyyəti*)

halda dövlət hüququnu yaratmış olur. Dövlət hüquq ali hüquqa çevrilir və yüksək dəyər kimi önəmə malik olur. Burada vətəndaş və dövlət hakimiyyəti hüquqnu seçki yolu ilə müəyyən etməkdir. Deməli, seçki ali hüquqları müəyyən edən əsas vasitələrdir). Dövlət ilk funksiyasına normayaratma və normanın icrasını təmin etməkdir. Bu baxımdan da dövlət bütün sahələrdə normalar yaradırlar və icrasını təmin edirlər. Dövlət hakimiyyətinin başlıca vəzifəsi norma və hədələri müəyyən etməkdir. Hüquq normaları və hədələri əsasən tarazlı qaydada tənzimləmə proseslərini həyata keçirmək üçün qurulur. Normalar əsasən müəyyən hədələri təmin edir. Hüquq normaları insanların bütün sahələrdə statuslarını və mövqelərini müəyyən etmə vasitələridir.

İnsan hüquqları təsnif olunur. İnsanın əsas azadlıqları onların təbii hüquqlarının tərkib elementidir. Azadlıqların dövlət tərəfindən tanınması və icrası prosesləri təbii ki, hüquq normaları vasitəsilə həyata keçirilir. Burada normalar artıq nəzəri biliklər kimi hədələri dəyişdirirlər. İnsanların bütün hüquqlarının icrası onların azadlıq hüquqlarından meydana gəlir. Azadlıq təbii hüquqlarıdır, deməli seçki azadlığı ifadə edir, onu reallaşdırarsa, onda seçki təbii hüquqların tənzimləməsinə əsasını yaratmış olur. Azadlıqların təmin edilməsi insanların enerjilərinin üzər çıxması üçün zərurətdir. Azadlıqlar təbii hüquqlarla atributivdir. Azadlıqlar rəhbərlik təbii hüquqların forma və məzmunu müəyyən olunur. Belə ki, azadlıqlar özündə təbii hüquqların tərkibini yaradır. İnsanların təbii hüquqlarının təmin olunması prosesləri azadlıqlar rəhbərlik həyata keçirilir. Pozitiv hüquqların təmin edilməsi azadlığa və sərbəstliyə bağlıdır. Dövlət sərbəstliyi öz vəzifələrinin və xaricilərin hüquqlarının təmin olunması siyasətini təmin edir. Təbii hüquqlar və pozitiv

hüquqların azad kild t min edilm si insanların m n vi al minin z nginl m sin xidm t edir. Azadlıqların v t bii hüquqların mövcudlu u v vahid kild üzd olması (burada vahid v bütöv formalar-m s l n, hüquq panell ri) el insan hüquqlarının z nginl m si üçün sasları yaradır. Azadlıq m n viyyatın t rkibidirs , seçki azadlı m n ifad sidirs , onda bel q na t g lm k olar ki, seçki el m n viyyatın t rkib ünsürüdür.

Seçki h m d bir maarifl nm prosesidir, el c d insanların özünüd rketm si üçün baza vasit kimi h miyy t k sb edir.

Seçki hüquqlarının təsnifatı

H r bir m fhum öz trafında dig r m fhumların laq li v hd t sistemini yaratdı ma gör **təsnif oluna** bilir, t snifat kriteriyasına çevril bilir. Ümumiyy tl is prosesl ri özünd ehtiva ed n bütün m fhumlar t snif olunmaq imkanlarına malik olur. nsan f aliyy tinin sistemli sası m fhumların t snif olunmasının z ruri saslarını yaratmı olur. nsan f aliyy ti özünd hüquqları ks etdirir v **sahələr üzrə hüquq normaları** meydana g lir. Sah l r üzr yaradılan hüquq normaları tör m xass l rin malik olur v bundan da b k l mi hüquq sistemi meydana g lir. Hüquq sisteminin b k li sası m hz mü yy n istiqam tl r üzr hüquq t snifatını meydana g tirmı olur. Buradan da hüquqların t snifatı m s l si ortaya çıxmı olur. Hüquqların t snifatı hüquq sah l ri arasında laq liliyi ortaya çıxarır. Bu baxımdan da bel hesab etm k olar ki, hüquq sah l rinin t rkibind n (onun qollarından) biri d seçki hüquqlarıdır v seçki hüquqları da t snif olunmaq xass l rin malikdir, çünki bu hüquqların subyektl ri d f rqlidir v hüququn t tbiq olundu u f rqli sah l r mövcuddur.

Seçki hüquqlarının tərkihi h m onun subyektinin t snifatında mövcud olur, h m d seçki (burada namiz d kimi i tirak etm) hüquqlarının n tic l ri baxımından meydana g lmi olur. Bel ki, seçkil r yolu il h m dövl t formala r, onun n z ri-hüquqi saslari meydana g lir, h m d dövl t idar çiliyind i tirak ed n xsl r mü yy n olunur. Seçki hüququ insanların istedad v qabiliyy t rin ba lı olan hüquqdur.

Seçki özü bir proses olaraq t rki baxımından (bölgüsün gör) t snif olunur. Bel ki, bu proses seçkil rin mü yy n olunmasında, gününün t yin olunmasından, ona hazırlıq prosesl rind n, seçki kompaniyalarına start verm kd n, prosesi h yata keçirm kd n v n tic d n ibar tdir. Bütün bu t snifat prosesl ri (prosesl rin t snif olunması) zamanı insanların azad hüquqları t min olunmu olur v azad hüquqları h r bir prosesd icra olunaraq yerin yetirilir. Seçkil rin t snifatı **seçki prosesləri sistemini** yaradır. Bu sistem öz daxilind hüquqları meydana g tirir.

nsanların hüquqları t snif olunmaq baxımından bir predmet v obyekt çevril bilir. Bel q bul etm k olar ki, seçki hüququ dig r hüquqların (*seçki hüququ təbii hüquqların tərkihi olmaqla bərabər, digər hüquqların da təmin olunmasında vacib tərkib və bölgü hüququdur*) realla ması üçün lav bir hüquq kimi h miyy t k sb edir. nsanlar seçki hüquqlarından istifad etm kl onların sas hüquqlarını q bul ed n v tanıyan hakimiyy t rini t kil edil r. Bu baxımdan da seçki hüququ t bii hüquqlara xidm t etm k üçündür. T kilati h miyy t k sb edir v formala dırıcı proses kimi xüsusi ön m malikdir. Seçki hüququ insanların konstitusiyaya hüquqlarının t rkihi olmaqla b rab r, dig r konstitusiyaya hüquqlarını icra etm k üçün ba layıcı bir vasit hüququdur. Seçki insanların baza v pozitiv hüquqlarını bir-biril rin ba layan vasit v **“aralıq hüququ”** kimi mühüm ön m malikdir. Onu da n z r almaql lazımdır ki, insanların bütün hüquqları onların konstitusiyaya hüquqları kimi q bul

olunmalıdır. Çünki konstitusiyə vasitəsilə dövlət hakimiyyəti təkil olunur, dövlət sistemi formalaşır, dövlət hakimiyyəti ilə vətəndaşlar arasında münasib tərtiblər tənzimlənir. Seçki hüququ vətəndaşların digər hüquqlarının təmini üçün əsas vasitə kimi həyata keçirilməlidir.

Seçki hüququnun reallaşması sərbəst hakimiyyətin formalaşması mənasını verir. Vətəndaşlar öz hüquqlarının formalaşmasında iştirak edə bilərlər. Bu baxımdan seçkini biz ümumhüquqların formal strukturunda götürsək, onda belə qənaətə gələ bilərik ki, seçki hüququ vətəndaşları öz hakimiyyətlərini formalaşdırmağa dövlətə məruz aparır. Seçki hüququ həmişə dövlət hüququ (dövlətin daxili siyasətini təkil etmək və beynəlxalq əlaqələr qurmaq və beynəlxalq əlaqələrdə xalqı təmsil etmək hüququ) formalaşdırır. Seçkilər yolu ilə dövlət hakimiyyətinin qolları müəyyən olunur, onun mənbəyi formalaşdırılır. Seçki vasitəsilə, referendum vasitəsilə dövlət forması, dövlət strukturu onun fəaliyyətinin əsasları formalaşır. İnsanlar əsasən dövlət strukturunun formalaşdırılmasında məzmununu müəyyən edə bilərlər. Seçki bir növ vətəndaşları siyasi hüquqlara dövlətə məruz, yuxarı mərhələdə "sürüklənən", "dərzi-apanan" bir hüquqdur. Seçki hüququ çox vacibdir, lakin əsas (birinci olan) təbii hüquq və azadlıqlardan öndə ola bilməz. Seçki hüququ iyerarxiya baxımından yuxarıda dayansa da əslində öz hakimiyyətini görən iqtisadi və sosial-mədəni və digər hüquqlardan "aşağıda" yer almaqdadır. Bu baxımdan da seçki hüququ məhz "**alt hüquqların**" (**baza hüquqların**) təminatı üçün xidmət edir. Seçki hüququ baza hüquqların təminatı məqsəti üçün təbii olunan üst hüquqdur və baza hüquqları təminatı dövlətin formalaşması üçün təbii olunan hüquqdur. Seçki hüququ hamıya (*müəyyən yaşlardan sonra*) aid olsa da, ondan hər kəs istifadə etməyi bilər. Lakin sosial-iqtisadi hüquqlar hər bir şəxs üçün (yaşından asılı olmayaraq) vacibdir. Seçki hüquqları da məhz iqtisadi-sosial hüquqların təminatı üçün təkil olunur və prosesin həyata keçirilməsini təminatı əsas hüquqdur, proseslərin təkilini

s lahiyy t verir. Seçki hüququ h miyy t k sb edir, bel ki, bu hüquq v t nda lara özünüd rk etm k üçün stimül verir v t hrikedici funksiyaya malik olur.

Seçki hüququ h m d inzibati h miyy t k sb edir. M s l n, yerli idar etm qurumlarına seçkil ri buna misal göst rm k olar. Bu proses d siyasi hüquqların t rkibidir v dövl tin daxilind idar çilik v t nziml m m s l sind siyas td n k narda heç bir obyekt, istiqam t v proses ola bilm z. (nsnların ad t- n n l rind n v mü yy n günd lik v rdi l rind n ba qa).

Seçki, təbii ki, bir proses olaraq təsnif olur.

Seçki hüququ insanların i tirak etdikl ri bütün sah l rd ki hüquqları baxımından meydana g l n hüquqlara çevrilir. Seçki hüququ dövl tin mövcudlu u amili il birba a ba lıdır. nsnların dövl t adlanan qurumlarda ya amaları onların seçki hüquqlarını meydana g tirir. Dövl t adlanan siyasi sistem m hz seçkil rin meydana g lm sinin saslarını ortaya çıxarır.

Seçki hüquqları təsnif olunur:

-hamıya m xsus olan seçki hüquqları-**burada universal obyektiv seçki hüququq nəzərdə tutulur;**

-ayrı-ayrı xsl r (burada i yerl rind tutdu u v zif l rl ba lı) m xsus olan seçki hüquqları-**burada konkret sahələr üzrə universal obyektiv seçki hüquqları nəzərdə tutulur;**

-mü yy n ya dövl rind olan xsl r üçün (prezident, ba nazir v deputat seçkil ri üçün qoyulan ya h dl ri) olan seçkid namiz d kimi i tirak etm k hüquqları-burada da universal obyektivlikd n meydana g l n hüquqlar mövcuddur. H r bir universal obyektiv seçki hüququ t bii ki, subyektiv seçki hüququnu rtl ndirir. Y ni, subyektivin hüququ onun hüquq qazanmasından sonra ba layır ki, bunu da obyektiv normativlik t min edir.

Obyektiv və subyektiv seçki hüququ

Seçki hüququ **obyektiv (mövcud olan hüquq normaları)** və **subyektiv (şəxsə məxsus olan hüquq normaları)** olaraq iki rti hiss y ayrılır. Onu da n z r almaq lazımdır ki, bütün hüquqların-hüquq sah l rinin-obyektiv v subyektiv sasları vardır. **Obyektiv əsaslar nəzəri mənbələrdir, subyektiv əsaslar isə subyektlərə məxsusluqdur.** Obyektiv hüquq slind subyektin hüququnu t min etm k m qs dini qar ıya qoyur, onu nizamlayır. M s l n, seçki qanunvericiliyi slind xsl rin subyektiv hüquqlarının t min edilm si üçündür. Burada m qs d t nzim etm kd n ibar tdir. Obyektiv hüquqlar subyektiv hüquqların t min olunmasında tarazlı ı meydana g tirir. Obyektiv seçki hüququ dedikd , slind subyektl rin m nsub olduqları hüquq normalarının (qanunvericilik sisteminin) m cmu si ba a dü ülür. Obyektiv hüquq t r fl r olaraq subyektl rin m nsub olduqları t bii seçim hüquqlarının tanınmasından meydana g lir. **Bu tanınma hüquq normalarının qəbulu və icrası ilə yekunlaşır, nəticələnir.**

El c d

(i)-2(r)3(i)-7r. Obyektiv seç hüquq-173R8
m nmdun-110(hüquql)-2(a)4(ç)4(i)-(n

saslar rolunu oynayır. Subyektiv seçki hüquqları da obyektiv hüquqlar üçün rəqləndiriciliyin saslarını yaradır. **Bu baxımdan da həm obyektiv, həm də subyektiv seçki hüquqları bir-birini tamamlayır və qarşılıqlı məzmun yaradır.** Obyektiv seçki hüquqları subyektiv seçki hüquqlarının inikasını meydana gətirir. Obyektiv seçki hüquqları universal sashlı olur və subyektiv arasında müqayisənin bərabərliyi rəqləndirir. Subyektiv seçki hüquqları da obyektiv hüquqların reallaşmasının saslarını meydana gətirmiş olur. **Subyektiv seçki hüququ əslində elə obyektiv seçki hüququnun özündə mövcud olan hüquqdur. Yəni, mövcud hüquq normasından kənar hüquq qeyri-müəyyən hüquqdur.** Obyektiv hüquqların genişlənməsi subyektivin məxsus olduğu qeyri-müqayisəli hüquqları **müəyyən hüquqlara** çevirir. Hər bir məxsus hüququ obyektiv hüququn böyüməsi ilə müqayisə olunur və mütləqliyə çevrilir. **“Heçlik –mütləkdir”, “tam yoxluq”-yoxdur, hər şey var**” prinsipi üzrə belə hesab etmək olar ki, qeyri-müqayisəli hüquq mütləqdır, lakin həqiqi (real) deyil. Onun müqayisəliyi (aşağı olması) mövcudluğu mütləq edir, reallaşdırır. **Buradan da belə bir nəticə ortaya çıxır ki, ideallıq da mütləqdır, lakin, qeyri-müəyyən reallıqdır. Onun reallaşdırılması üçün aşkarlanması lazımdır.** Deməli, **qeyri-müəyyən ideallıq əslində elə müəyyən reallıqdır. Qeyri-müəyyən müsbətin əksi elə müəyyən olunan mənfidir. Aşkar olunmayan pozitivliyin əksi müəyyən olunan qeyri-pozitivlikdir.** Bu o deməkdir ki, əslində, tam hüquqsuzluq yoxdur. **Qeyri-müəyyən hüquqsuzluğun əksi elə müəyyən olunmuş hüquqdur. Deməli, hüquq sonsuzdur.** Onu aşağı etmək lazımdır. **İdeallıq qeyri-müəyyən olunan reallıqdır.** Bu baxımdan da ideallıq müqayisəliyi etməklə onu reallaşdırmaq olar. Yəni, ideal vəziyyətin içrisindəndən bu vəziyyətə real vəziyyətə çevrilir. **İdeal hüquqlar qeyri-müəyyən olan real**

hüquqlardır və ideal hüquqların müəyyən olunması əslində real hüquqlara aparıb çıxarır. deal hüquqlar g l c k hüquqlardır. Ona görə qeyri-müyyən hüquqlardır. Lakin bu hüquqların müyyən olunması əslində real hüquqlara aparıb çıxara bilər. **Deməli, gələcək ideal hüquqları aşkar edərək, gələcək real hüquqları təmin etmək olar.** Buradan da hüququn genişlənməsi və böyüməsi amili ortaya çıxır. **Qeyri-müəyyən olan ideal hüquqların əksi ilə müəyyən olunmayan real hüquqlardır. Qeyri-müəyyən real hüquqların aşkar olunması ilə ideallığın aşkar olunmasıdır.**

Subyekt öz hüququnu daşıyır (həmişə konkret olaraq, həmişə məhdud məcəzədə, məsələn, bir qurumun və ya təşkilatın, dövlətin sələmiyyəti, dövlət beynəlxalq əməkdaşlıqda iştirak edərək, nəyisə sələmiyyəti), eləcə də daşdığı hüququn qanunvericilikdə normativ əsasını meydana gətirir. Deməli, obyektiv hüquq normaları toplusu olaraq daima mövcud olur və hər bir subyekt üçün əməl edilir. **Bu baxımdan da obyektiv hüquq subyektlər üçün nəzəri mənbə rolunu oynayır.** Subyektiv hüquq obyektiv hüquqdan qidalanır, lakin ilk bələnc kimi subyektiv hüquq əsas rəlalik olur. Subyektiv hüquq (fərdin hüququ) onun nəzəri kənspeşiyasında, yəni obyektiv hüquqda əks olunur.

Obyektiv hüquq normaları kəndə vasitələrdə qanunvericilik şəklində əks olunur. **Subyektiv hüquq özünə qanunvericilik sənədlərini bəzə kimi gətürür.** Buradan qidalanır. Obyektiv seçki hüquqları subyekt istiqamətli verir, istiqamətli əsasında törəmə meydana gəlir və subyektlərin nəzəri baxımdan qidalanırlar. Obyektiv hüquqlar subyektiv hüquqlar üçün törədiciliyi ərtəlidir. Subyektin fəaliyyəti genişləndikcə obyektiv mənbədə zənginləşir.

İnsan hüquqları, seçki hüquqları və bu hüquqların təmin olunmasında resurslar amili

Azadlıq t bii hüquqların yerin yetirilməsi, dövl t hakimiyy ti t r find n t min olunması, dövl t t r find n q bul olunması v tanınması üçün sas rtdir. Dövl t öz v t nda mın azadlıq hüququnu tanımaqla h m d özünün bir ali t r f kimi hüququnu yaratmı olur, tanımını olur. Dövl t öz azad v t nda larının timsalında daxil n daha da böyüyür, gücl nir. Dövl t öz v t nda mın azad hüquqlarını tanıyırsa, dem li, v t nda mın azad f aliyy ti üçün d raiti yaratmaqda borclu olan t r f çevrilir. Hüquqların tanınması v q bul edilməsi bu hüquqların t min olunması m suliyy ti v öhd liyini meydana g tirir. Hüquqları tanımaqla h r k tl r formaladır, t min etm k istiqam t l ri meydana g lir. T r fl rin hüququnun q bul olunması m s l l ri q bul ed n t r fd m suliyy ti meydana g tirir.

Azadlıq mütl q olmaqla b rab r, raitl d ba lıdır. Dövl t (dövl t hakimiyy ti) insanların azad kild ya amaları, f aliyy t göst r m l ri üçün kifay t q d r raiti yaratmaqda borclu olur v öz resurslarını m hz bu istiqam t yön ldir. Dövl tin m suliyy ti v öhd liyi onun v zif sind n ortaya çıxır. Azadlı ın ifad si olan seçki hüquqları üçün raiti yaratmaq dövl tin sas funksiyalarından birin çevrilir. Dövl t ümumiyy tl resurs t min ed n t r f kimi böyük h miyy t k sb ed n qurum rolunu oynayır. Dövl tin resursları da onun öz v t nda larından toplanır. Dövl t hüququ dövl t hakimiyy tin resursların c ml m si üçün sas v haqq verir. Dövl t ba lıca olaraq v t nda lardan toplanan **vəsaiti paylayır**, istiqam t l ndirir. Dövl t daxilind olan bütün f aliyy t bir-birin t rkib olur, biri-dig rini rtl ndirir. **Bu şərtlənmə sayəsində tərkib hissələrdən bütöv əmələ gəlir.** rtl nm l r strukturun formalamasının saslarını meydana g tirir. Dövl t

hüququ dövl t hakimiyy tin resursların idar olunması üçün mü yy n s lahiyy t l ri vermi olur. Dövl t hüququ dövl t hakimiyy tin azad raitd f aliyy t imkanları verir. Bu baxımdan da azadlıq bir prinsip olaraq v t nda ların hüquqlarının geni l nm sini t min edir v azad raitd insanlar daha çox resurs ld edirl r. nsanların resurs ld etm l ri üçün sas raiti dövl t hakimiyy ti yaradır v insanların s rb st h r k t l ri dövl t hakimiyy ti üçün lazımı resursların ld olunmasını t min edir. Dövl t hakimiyy ti öz lind olan resurslardan (qazandı ı resurslardan, m s l n, vergil rin yı lması il fondların t kil olunması, büdc l rin – icmal v dövl t büdc l rinin, formala ması, dövl t qızıl ehtiyatlarının toplanması v ld saxlanması, material ehtiyatların yı lması, dövl t mülkiyy tinin yaradılması v s.) istifad edir v bu baxımdan da h min resursları insanların hüquqlarının yüks k s viyy d t min olunmasına yön ldir. Dövl t resursları c ml dirm kl v t nda lar üçün mü yy n ehtiyacların öd nilm sini t min edir. Bu resursları artırmaq üçün dövl t v t nda larının imkanlarından v potensialından istifad edir. Bu zaman enerji artır v dövl tin lind olan **mərkəzi enerji mənbəyi** meydana g lir. Dövl t hakimiyy tinin yaratdı ı azad rait say sind insanlar özl ri üçün lazımı resursları ld ed bilirl r. Dövl t azad kild v liberal saslarla resursları istiqam t l ndirm kl daha çox resurs ld etm k imkanları qazana bilir. Buradan da azadlıq prinsipl ri formala mı olur. Lazımı resurslar da insanların öz hüquqlarını t min etm y yön lir v hüquqları t min olunmu insanlar da sas n s rb st qaydada f aliyy t göst rirl r. nsanların azadlı ı onların hüquq azadlı ına s b b olur. Hüquq azadlı ı is f aliyy t sah l rind öz ksini tapmı olur v f aliyy t sah l rinin s rb stliyi geni h cmlı resursların ld edilm sin s b b olur.

Qeyd olundu u kimi, hüquqların t min olunması üçün dövl tin v onun hakimiyy tinin t kil olunması vacib amil çevrilir. Dövl tl rsiz, hakimiyy tl rsiz müasir zamanda seçki prosesl rinin h yata keçirilm si qeyri-mümkün varianta çevrilir. nsanlar bir t r fd n seçkil r yolu il öz hakimiyy t- l rini formala dırırlar, dig r t r fd n d hakimiyy tl rinin t kilatçılı ı il seçki prosesl rini h yata keçirirl r. Seçkil r qırılmaz v ardıcıl hüquqların t min olunması v ardıcıl sashı sistemin t kmill dirilm si üçün h yata keçirilir. Seçkil rin müdd tli qaydada v münt z m olaraq t kilı sas n, müdd tli qaydada v növb lilik sasında insanların azad irad l rini ifad etm k üçündür. Bel ki, insanların artımı, onların seçki hüquqlarının ardıcıl qaydada meydana g lm si d seçkil rin ardıcıl olaraq keçirilm sinin saslarını t kil edir. Seçki c miyy td v dövl t hakimiyy tind v onun idar çiliyind daima yenil m prosesini t min etm k üçün h yata keçiril n bir vasit y çevrilir. Bu baxımdan da seçkil rin müt madi keçirilm si m suliyiy tl rin daha da artmasına s b b olur v c miyy td mövcud olan bo luqlar aradan qaldırılır. Ümumiyy tl , seçki v t nda ların irad l rini dövl tl rinin irad l rin sıx kild ba layır.

Azadlı mın v hüquqların t min olunması siyasi sistemin t kmill m sind n v onun t kmil f aliyy tind n çox asılıdır. M hz t kmil siyasi sisteml r insan hüquqlarının realla ması üçün çox vacibdir. Siyasi sisteml rin t kmil forması siyasi münasib tl rin d t kmil formada meydana g lm sinin saslarını t kil edir. Siyasi sistemin t kmil forması siyas ti icra ed n xsl rin d m suliyiy tni artırır. Siyasi sistemin t kmil forması insanlarla dövl t arasında t kmil laq l rin v münasib tl rin yaranmasının saslarını t kil edir. T kmil siyasi sisteml r mövcud resursların t kmil qaydada v tarazlı saslarla bölünm sini t min edirl r. M lumdur ki, resurslarsız (maddi v material) hüquqların t min olunması qeyri-

mümkündür. Hüquqların t min olunması zamana, m kana v resurslara (burada maddi-material resurslar) ba lı oldu undan, hüquqların yüks k s viyy d icrası resurs z nginliyind n meydana g lir. Resurs a nginliyi qeyri-mü yy n olan, lakin mövcud olan hüquqları mü yy n edir onu uzaqdan yaxına g tirir.

Seçkil r resursların idar olunmasını t min etm kl yana ı, h m d resursların ld olunması üçün h yata keçiril n v istifad olunan bir vasit dir. Seçkil r yolu il hakimiyy t formalara dırılır, hakimiyy t d öz imkanlarından v seçkil r yolu il ld etdiyi hüquqlardan istifad ed r k v t nda lar üz rind s r ncamverm hüquqlarını t tbiq edir. Bu anda hakimiyy tin qazancları ld olunmu olur. Seçki hakimiyy tin resurs ld etm sind dolayı yolla, vasit l r il t tbiqind mühüm h miyy t k sb edir.

nsan hüquqlarının t min olunması üçün bir çox **formalar** (prosesi h yata keçirm k üçün) t kil olunur. H min formalardan biri d **seçkidir** ki, bu seçki vasit sil , bir daha qeyd etm k yerin dü r ki, insanlar öz irad l rini s rb st kild ortaya qoya bilirl r. Seçki insanların potensiallarının vahidliyi m s l sini yaradır. Seçki s rb stliyi üçün raitin yaradılması çox vacib bir amil çevrilir.

Seçki universal bir prosesdir, baxı ları v mövqel ri bir araya g tir ndir v bu proses daxilind insanların r ngar ng hüquqları icra olunmu olur. Seçkinin icrasının n tic si il insanların t bii hüquqlarının dig r formalarının yerin yetirilm sin ba lamaq üçün s b b rolunu oynayır. Seçki say sind siyasi sisteml rin t kimll m si meydana g lir. Seçkil r insan hüquqlarının realla masının n optimal variantlarından biridir. Bel ki, bu yolla çoxluq öz seçimini edir v **çoxluğun iradəsi sonda hamının iradəsini** özünd ks etdir bilir. Dem li, seçki h m d d yi m ni yaradan bir vasit dir. Bu yolla c miyy td fikir d yi iklikl ri meydana

g lir v prosesl rin sonu olaraq çoxluq bütövlüyü meydana g tirir. Yeni bütövlük v yeni r hb r xs seçki prosesl rin yeni istiqamtl ri vermi olur.

Seçkil r üçün lveri li raitin yaradılması seçkil rin ffaf keçirilm si insan hüquqlarının azad v s rb st kild realla masının saslarını t kil edir. Seçkil rin keçirilm si bir demokratiya prosesidir ki, bunun da say sind hakimiyy t formala ır v dövl tin v onun hakimiyy tinin r hb rl ri mü yy n olunur. Seçki özü hakimiyy t v v t nda lar arasında bir m suliy t vasit sidir. Çünki hakimiyy tin özünü el v t nda ların özl ri bir t r f kimi formala dırırlar. Seçki hakimiyy tl v t nda lar arasında asılılı ı artırır, m suliy t v öhd liyi böyüdür. Seçki hakimiyy ti v t nda lardan asılı v ziy t salır v onların v t nda lar üçün xidm t etm sinin saslarını yaradır v öhd likl ri üz r çıxarır. V t nda ın siyasi arzusu v ist yi sas n seçkil rd realla mı olur.

Seçkil rin keçirilm si üçün resursların ld olunması ba lıca olaraq seçki raitinin yaradılması; seçki qanunvericiliyinin t kmill dirilm si v seçki qaydalarının mü yy n olunmasından ibar tdir. Seçki h m d bir t bli at vasit si oldu undan bu prosesin keçirilm si üçün mü yy n t viqat v t bli at raitinin yaradılması vacib amil v ünsür çevrilir. Seçkil r üçün t bli at v t viqat raitinin yaradılması seçicill r v seçil nl r üçün lazımi materialların ld olunmasından ibar tdir.

Seçki prosesl ri üçün resursların ld olunması **zamana (burda zamanı və onun yaxınlaşmasını əslində əldə olunan resursların bolluğu meydana gətirir)** v maddi imkanlara da ba lıdır. Zamanın özünü d maddi-material resurslar mü yy n etmi olur. Maddi-material resursların yüks k s viyy d ld olunması v bol resurslar inki afi meydana g tirmi olur. nki af etmi c miyy tl rd seçkil r daha da yüks k s viyy d h yata keçirilm i olur. Seçki prosesi özü el **gələcək zaman**

üçün hüquqların təmin olunmasının səsli və yazılı formasını meydana gətirir.

Seçkilrin həyata keçirilməsi və nailiyyətini, yüksək nailiyyətini təmin etməsi üçün **maariflənmə** ilə yanaşı, yəni dövlətin real prosesləri aqressivləşdirməsinin səsli və yazılı formasıdır. Maariflənmə prosesinin gedişində “özünü dərk”i təmin edir.

Seçki və maariflənmə cəmiyyətləri

Seçki prosesləri insanların daxili azadlıqlarının reallıqda ifadəsinə kömək edir. Bu proseslər insanların dövlət haqqında ali dövlətin reallaşmasından meydana gəlir. Seçki prosesləri cəmiyyətin maariflənməsinin səsli və yazılı formasıdır. Bu maariflənmədə özünü dərk, hüquqları dərk etməklə və həyata keçirilməklə daxili baxımdan eyni məzmunə çevrilir. İnsanlar içində, onların təfəkküründə özünü dərk etməsinə meydan açılır. Yüksək səsli və yazılı özünü dərk etməklə yüksək səsli və yazılı seçkilrin keçirilməsinin səsli və yazılı formasını meydana gətirir. Çünki dövlət özünü dərk etməyə məcburdur ki, bu da nizamlaşmanın və inkişafın qalmasını təmin edir.

Seçkilrin sabit rəqəmlə keçirilməsi cəmiyyət və dövlətin daxili sabitliyini təmin edir. Seçkilrin keçirilməsi və ardıcıl qaydada sistemləşməsi təbii ki, mexanizmləri təmin edir. Mexanizmlərin təkmilləşməsi isə qaydaların yaranmasının səsli və yazılı formasıdır. Seçkilrin keçirilməsinin yüksək mərhələsi və səsli və yazılı təbii ki, resurs zənginliyinə bağlıdır. Maddi cəhətdən kasıb və aqressiv cəmiyyətlərdə insanların hüquqları sərbəst və azad olmadığından seçkilrin effektiv keçirilməsi də qeyri-mümkün bir hala çevrilir. Seçki prosesləri insanların hüquqlarının cəmiyyət halında təmin edilməsinə əhtiva edir. Bu baxımdan da universal bir proses olaraq həyata keçirilməlidir.

Universal qaydada b rbarl dirici oldu una gör seçki hüquqları sisteml dirici, tarazlayıcı bir hüquqa çevrilir. Seçki prosesl ri universalla dırıcı v yekunla dırıcı, buna gör d yüks y do ru aparıcı hüquq kimi böyük ön m k sb edir.

Seçki prosesl ri c miyy td v t nda hüquqlarının bütövl m sini v v zif v s lahiyy tl rin bölgüsünü meydana g tirir. Seçki prosesl ri universal hüquqların v v zif b rab rliyinini saslarını yaratmı olur. **Öz hüquqlarını dərindən dərək edən və dövlətin qəbul etdiyi hüquq normaları ilə yaxından bələd olan və kifayət qədər məlumata sahib olan şəxslər (vətəndaşlar) maariflənmiş vətəndaşlar hesab oluna bilirlər. Maariflənmiş həm də çoxlu sayda faktlar, biliklər üzərində dərketməni təmin etməkdən ibarətdir.** Seçki prosesl ri d v t nda lara öz hüquqlarını d rind n d rk etm y imkan ver n sas üsul v vasit l r kimi d h miyy t k sb edir. Seçki prosesl ri v bu prosesl rd aktiv i tirakın sasları insanların ali hüquqlarının d rk olunmasının saslarını meydana g tirimi olur.

C miyy td olan resurslar da seçki prosesl rinin yüks k s viyy d t kil olunması üçün raitin yaranmasında mühüm rol oynayır. Maarifl nmi c miyy tl r üçün seçki t kmil dövl t sisteminin t kil olunmasında faydalı bir ünsür rolunu oynayır. Seçki prosesl rinin m rh l li keçirilm si a a ı m rh l d dövl tin idar çiliyin can atan xsl rin yeti m sind böyük rol oynayır. Y ni, seçkil r g l c k inki af üçün mü yy n bir stimolverici h miyy t malik olur. Seçkil r dövl tin siyasi sistemind komanda kilind i tirakın saslarını yaratmı olur. C miyy td ki mü yy n siyasi qrupların yaranmasının saslarını t kil edir. Bu da özlüyünd maraqların qrupla - masını v c ml m sini yaradır. Maraqların c ml m si enerji potensialını ortaya çıxarır v dövl tin iad rçiliyind güclü t r fin ortaya çıxması üçün raiti yaradır. Maarifl nmi c miyy tl r daima bütün prosesl ri dig r c miyy tl r nisb t n

daha da t kmil formada h yata keçirm y can atırlar. Seçki bu c miyy tl rd ali hüquqların formala ması üçün bir stimolverici üsul kimi rol oynayır. Seçki siyasi qruplar arasında sa lam r qab tin öz yini yaradır v sa lam r qab t say sind c miyy t inki afa m ruz qalır.

Xalqın milli psixologiyası, dövlət quruluşu və seçki amili

Bel bir fikir var ki, dövl tin yaranması il insanlar t bii hüququndan v t nda hüququna keçir, xalq yaranır.¹ H r bir xalq öz mental d y rl rin ba lıdır. Mental d y rl r d tarix n co rafi m skunla maqdan, onun xüsusiyy tl rind n, co rafi m kanlardan ld olunanlardan, insanların inanclarından, ad t- n n l rind n, dil v m d niyy tl rind n, el c d dig r xalqlarla olan t maslarından formala ır. Burada torpaq iqlim amilini d s b b kimi ön g tirm k olar.

H r bir c miyy t xüsusil mental d y rl r üz rind formala an bir m n vi struktura çevrilir. C miyy tin m n vi m zmunu onun ünsürl ri arasında olan laq l rd v münasib tl rd öz ksini tapır. C miyy td münasib tl r v laq l r xalqın ad t- n n l ri il formala ır. Ad t- n n l r c miyy tin daxili m zmununu ehtiva edir. M i t münasib tl rind n ir li g l n m i t haqları ad t n c miyy tin h r k t dinamikasının saslarını formala dırmı olur. C miyy tdaxili m zmuna h m d dig r c miyy tl rd n olan axınlar t sir göst rir. Xarici t sirl r c miyy tin daxili ad t- n n l rinin d yi m sind mühüm rol oynaya bilir. Bu baxımdan da vahid bir region ad tl ri v mental d y rl ri meydana g lmi olur. Xarici axınlar h m mü yy n

¹ Ə.H. Rzayev. Dövlət qulluğunun hüquqi əsasları. Bakı, "Elm", 2011, 480 səh., s. 32.

stereotiplərin təməlinə mənfi rol oynayır, həm də daxili məzmunla müəyyən ziddiyyətli ortaya çıxarmı olur. **(Qeyd: xalqın həyatı və mental dəyərləri həm mərkəzi, həm də periferik (ətraf) təsirlər olmaqla tərkib və bütövlərə çevrilir. O xalqlar böyük olurlar ki, onların şəxslənmələri çox geniş olur və bütövü genişləndirmiş olurlar).** Bu baxımdan da cəmiyyətə daxili mühafizəkarlıq həm ziddiyyətli qarşılanır, həm də özünü saxlayır. Hər bir xalq özünə xas idarəetmə məzmununu yaradır. İdarəetmə məzmunu rəssaslarla, yəni hüquq normaları ilə tənzimlənməyə baxmayaraq, burada milli məsələlərə xüsusi önəm kəsb edilə bilər. Seçki yolu ilə dövlət tərkibinin və hakimiyyətin seçilməsində, hakimiyyət tərkiblərinin müəyyən olunmasında mental dəyərlər, bu baxımdan, əsaslı milli adət-nənələr böyük önəm kəsb edir. Beləliklə, qeyd etmək olar ki, hər bir xalqların seçki keçirilməsi, bir qədər qəribə xalqlardan fərqlidir. Burada da tarixi-milliy mədəni dəyərlər fərqləndirici rol oynayır.

Ümumiyyətlə, məlumdur ki, **dövlət quruluşları** tarixən formalaşmış siyasi sistemlərdir. Tarixin ilk anlarında çarlıqlar (məsələn, Misir fironları) mövcud olmuşdur. Yunan alimləri belə nəzərdə tutulan quruluşları monarxiyalar (təbəddülətçilik) adlandırmışlar. Çarlıqlar (monarxiyalar) Qərbdə krallıq, knyazlıq, imperatorluq və s. kimi adlanmışlar. Qərbdə isə xilafət, sultanlıq, bəylik, mirlik və s. kimi adlanmışdır. Tarixin əvvəl dövlət quruluşu əsasən monarxiya üzərində qurulmuşdur. Çarlıq (monarxiya) dövlət quruluşları üçün prototip rolunu oynamışdır. Monarxiyadan sonra demokratiya (respublika) quruluşları (Qədim Yunanıstan və Qədim Romada) yaranmışdır. Monarxiya dövlət quruluşu XVIII-XIX əsrlərdə daha da möhkəmlənmişdir. Sonradan isə bu dövlət quruluşu demokratiya (respublika) dövlət

qurulu u il qarı mı v parlamentar rejiml r v qurulu lar v konstitusiyalı monarxiya qurulu ları meydana g lmi dir.

Konstitusiyalı monarxiya qurulu ları v parlamentli respublikalarda demokratiyanın gücü xalq m clisl rind (qanunverici qurumlarda) özünü göst rm kd dir. Konstitusiyalı monarxiyaların idar etm öz yind m hz demokratiya qurulu ları dayanmaqdadır. M s l n, bu günkü Avropada mövcud olan konstitusiyalı monarxiya qurulu larında bunun ahidi olmaq olur. nsanlar öz azadlıqlarına –ideal azadlıqlarına- daha tez real olaraq sahib olurlar.

rq c miyy tl rind is hökm sür n daxili mühafiz karlıq seçkinin s rb st v f rdi azadlıq qaydasında seçilm sin imkan ver bilm z. Ail münasib tl rind olan patriarxallıq f rdin (m s l n, qadınların, ail nin dig r üzvl rinin) seçki hüquqlarının azad kild ifad olunmasına mane olan ünsür kimi h miyy t malik olur.

Seçki-dövlətlə cəmiyyət arasında bağlayıcı vasitə kimi

Dövl t özü ictimai-siyasi bir qurulu olaraq (ictimai müqavil forması kimi) f ls fi m zmuna malikdir. Çünki t rkib etibaril z ngindir v ümumidir. C miyy t d f ls fi m zmunlu bir strukturdur.

Dövl tin t kili prosesl ri tarix n prosesl rin gedi ind dövl ti baza t r fl r olaraq iki hiss y bölmü dür: **bunlardan birincisi dövlət hakimiyyəti, ikincisi isə cəmiyyət tərəfi.** nsanlar f rd olaraq c miyy td kollektivl irl r, öz maraqlarını (q) (r) (t) (f) (T) (3) (2) (R) (H) (ü) (t) (2) (d) (t) (q) (0) (T) (a) (q) (3) (B) (9) (2) (i) (3) (6) (T) (r) (R) (8)

Dövlətin təkilində cəmiyyət böyük rol oynayır. Cəmiyyət onu təmsil etmək üçün dövlət hakimiyyətinə (dövlət) nümayəndələr göndərir. Dövlətin rəhbərliyi cəmiyyətin birinci nümayəndəsi hesab olunur. Dövlət cəmiyyət üçün maraqları təmin edən əsas bir qurum (universal və mərkəzləndirici qurum) rolunu oynayır. Dövlət cəmiyyətin dövlət hakimiyyəti ilə əlaqələrini və üzvi vəhdətini, bu baxımdan da müyyənləşdirən bütövlərkibi üzrə sintezini təkil edir.

Dövlət (dövlət hakimiyyəti) öz siyasətini təmin etmək üçün və cəmiyyətdə nümayəndələr (mənbə olaraq) cəlb etmək üçün seçki əməliyyatları yaradır. Seçki yolu dövlətin cəmiyyət qarşısında sanki məsuliyyətini yerinə yetirmək üçün əsas yollardan biri rolunu oynayır.

Məlumdur ki, dövlət siyasətinin təkil olunmasının yollarından biri də seçki hesab olunur. Seçki (ümumxalq seçkisi) xalqın iradəsinə siyasət hakimiyyətdə və dövlətdə əsas təsəvvür rolunu oynayır. Xalq öz iradəsini seçkilərlə bildirməklə hakimiyyəti özündən asılı edir.

Seçki ümumdövlət siyasətinin tərkibidir, onun istiqamətindən biridir. Seçki proseslərinə yata keçirilməsinə təkan verən üsullardan biridir və bu baxımdan da əsaslandırıcı əhəmiyyət kəsb edir. **Seçki cəmiyyətlə dövlət arasında, yəni sosial qrupla siyasət qrupu arasında,** əlaqələri meydana gətirən vasitələri kimi xüsusi önəm malik olan bir prosesdir. Seçki vasitələri cəmiyyətin üzvləri dövlətin siyasət fəaliyyətində iştirak imkanları ilə edirlər. Əgər belə qəntə gəlirsə, - dövlət cəmiyyət və dövlət hakimiyyəti tərkibində ibarət olan bir strukturdur və cəmiyyət dövlət üçün əsas mənbə rolunu oynayır, -onda bu prinsipdə nəzərlənən əsas mənbə, belə nəticələnməklərlər ki, seçki *(ali siyasət mərhələdə həyata keçirilən ümumxalq seçkisi və yerli səviyyədə həyata keçirilən seçkilər)* cəmiyyəti dövlətə bəsləyən əsas proses vasitəsidir. Seçki yolu ilə (burada əhəmiyyətli qanunvericilik layihələrinə sərəm)

dövlətin siyasətinin mərkəzi strukturları və mexanizmləri formalaşdırılır. Dövlət cəmiyyət arasında olan vəhdət dövlət maraqlarını cəmiyyətin maraqlarına bəsləyir.

Dövlət xalq vasitəsilə bütün hərəkətlərini (təbii ki, burada xalqın maraqlarına cavab vermək şərti ilə) həyata keçirir. Seçki dövlətin hərəkətlərindən biridir, onda belə qənaətlərlə məhsul olarkən, seçki hüququ da dövlətin daxili hüquqlarından biridir. **Xalq öz seçki hüququnu bir siyasi qurum kimi dövlət tərəfindən tanıdır.** Bu baxımdan da dövlətin tərkibində iştirak edir. Seçki cəmiyyəti dövlət bəsləyir və dövlət maraqlarını xalqın maraqları ilə birləşdirir. Burada dövlət hüququ xalqa xidmət yönəldir.

Seçki şəraitinin yaradılmasının və yetişməsinin əsasları

Hər bir prosesin yetişməsi üçün şəraitin meydana gəlməsi zəruri amil çevrilir. Buna zamanın yetişməsi kimi də baxırlar. Zaman yetişməndə yeni şərait üz çıxır və yeni proseslər bəsləyir. Belə hesab etməklərlə, şəraiti yetişdirmək üçün istiqamətlər olaraq iki baza variantı lazım gəlir: **birincisi**, təbii prosesləri hesab etməklərlə, bu təbii proseslər sayından elementlərin sistemdə toplanması zamanı məkan çatı məzli i yaranır və elementlər yeni məkanlar axtarmağa cəhd edir və bu baxımdan yeni sistem trayektoriyalarının yaradılması zəruri tələb meydana gəlir. **İkincisi** isə elementləri yeni sistem trayektoriyasına cəlb etməklərlə üçün və inkişafat məhdudlaşdırma məqsədilə və inkişaf məhdudlaşdırma yeni elementləri və sistemləri yaratmaq üçün istiqamətlər müəyyənləşdirilir. Hər iki halda layihə müəyyənləşdirilir. Birinci layihədə mövcud elementlərin yeni istiqamətlərə kəskin tapır, ikinci layihədə isə yeni istiqamətləri yaratmaqla gələcək elementlərinləndirilməsi baza məqsədlərə çevrilir. Bu iki layihə öz-özlüyündə insanların gələcək hüquqlarının təmin olunması məqsədini güdür.

T bii ki, h r bir proses mü yy n h dl r ç rçiv sind yeti ir. H dl r dedikd , raitin yeti m sini ks etdir n v mü yy n h cmlı elementl r n z rd tutulmalıdır. Elementl rin ist nil n h r k t trayektoriyası v h cmi onun h ddini göst rir. Çünki h r bir element (komponent) mü yy n h dd malikdir v h dl r ç rçiv sind d mü yy n trayektoriyaları edir. Y ni h dl rsiz m kan v element yoxdur. H r k tin cızdı 1 trayektoriyanın h ddini is elementin tutdu u m kan s rh dl ri mü yy n edir.

Prosesl rin yeti m si anında zaman amili sas rol oynayır.

Seçki raitinin yeti m si c miyy td resurslardan v maarifl nm d n asılıdır. Seçki raitinin yeti m si bu prosesin t krar ba verm sinin zamanla ifad olunmasında öz ksini tapır. Seçki raitinin yeti m si seçkil rin keçirilm si üçün mü yy n raitin yaradılması prinsipini d özünd ehtiva edir.

Seçki raitinin yeti m sinin z ruri sasları da formala mı olur. Bunu da iki baza aspektl ba lamaq olar: **birincisi**, n z r almaq lazımdır ki, c miyy tin sistemli inki afı yeni meyarların, yeni istedad v qabiliyy tl rin üz çıxmasının saslarını yaratmı olur. C miyy t özünün mü yy n inki af m rh l sind onun inki afının qar ısını alan ablonlardan azad olma a, ümumilikd yenil nm y can atır. kincisi is , c miyy t mövcud v ziyı tl barı mayır, radikallıq sabit inki afın, sabit v tarazlı inki afın qar ısını alır. Bu anda yeni v t xir salınmaz seçkil rin keçirilm si üçün zaman v rait yeti ir. H r iki halda seçkil r c miyy tin v dövl tin inki afına xidm t göst rmi olur.

Seçkilər və gələcək hüquqların təmin olunması

H r bir m fhum birl m sasında (dig r m fhumlarla) mü yy n ist kl ri, istiqam t v yolları göst rir. M fhumların birl m l rind n geni m nalar olaraq anlayı lar ortaya çıxır.

Anlayı el geni l ndirilmi v d rin v izahlı ba a dü ül n m fhumdur. “**Gələcək hüquq**” anlayı ı da hüquqların g l c y do ru yönl ndirilmi si ist kl rind n v t min olunması z rur tind n meydana g l n bir anlayı dır. “G l c k hüquq” anlayı ı (t min olunması baxımından) resurslara v potensiala ba lı olan bir anlayı dır. G l c k hüquqların t min olunmasında iki mühüm bazanı v siyas t istiqam tni axtarmaq olar: **birincisi**, mövcud resursların g l c y yönl ndirilmi si v mövcud resurslar üz rind sistemli t sirl rin yaradılması yolu il yeni resursların ld olunması; ikincisi, mövcud olmayan yeni resursların qazanılması. H r iki istiqam td d yi n v yenil n ideyalar çıxı edir. C miyy td v dövl td yeni resursları ld etm k üçün yeni siyas t istiqam tli ri meydana g lmi olur. Yeni siyas t istiqam tli rini is seçkil r yolu il mü yy n ed n siyasi sistem formala dırmı olur. Bu baxımdan da seçki g l c k hüquqların t min olunmasında resursların ld edilm sinin saslarını meydana g tirmi olur.

nsan hüquqları insanların ali bir m xluq kimi (burada qli c h td n, dü ünc baxımından kamil canlı varlıqlar) mövcudluqlarını rtl ndir n sas kriteriyaların r smi-siyasi baxımdan ifad olunmasıdır. nsan hüquqlarının t min olunması t bii ki, ardıcılı ı v sah l r baxımından kompleksliliyi rtl ndirir. nsan hüquqları bütün sah l rd insanları ali m xluqlar kimi d y rl ndir n kriteriyalar oldu undan bu hüquqların t min olunması insanların ardıcıl h yat t rzinin t min olunması il sıx kild laq lidir. nsan hüquqlarının artan parametrl r üzr inki af etm si bu hüquqların ardıcıl v dinamik inki afının saslarını meydana g tirmi olur. nsan f aliyy tinin zaman v m kana uy un olaraq geni l n n (bir çox hallarda is m hdudla an) rtl ri onu t l b edir ki, insanların artan (burada çoxalan, inki af ed n) hüquqları meydana g lmi olsun. H yatın elmi-texniki baxımdan

t siredicilik sasında inki afı yeni-yeni hüquq sah l rinin meydana g l m sinin saslarını meydana g tirmi olur.

Seçki (h m d s sverm) siyasi sisteml rin t kmill m si funksiyasını yerin yetirdiyind n, bel q na t g l m k olar ki, insanların g l c k hüquqlarının yaranmasında t kiledici bir vasit olaraq mühüm h miyy t malik olan bir vasit dir.

Seçki prosesl ri ümumiyy tl , insan hüquqlarının t min olunması m s l sind ardıcılı l m meydana g l m sinin saslarını yaratmı olur. Seçkil rin ardıcıl olaraq keçirilm si siyasi sisteml rin t kmill m sinin saslarını meydana g tirmi olur. **Seçkilərdən-seçkilərə siyasi məsuliyyət dövrü və mərhələsi meydana gəlmiş olur.** Seçkil rd n seçkil r do ru arada olan müdd ti siyasi sistemd subyektl rin (burada t r fl rin) m suliyy t müdd ti hesab olunur. Seçki zamanı h m v t nda ların, h m d siyasi qurumun yeni m suliyy ti m s l si ortaya çıxır. Seçki burada birl dirici funksiyanı yerin yetirir. Siyasi sisteml rin t kmill m sind bu müdd t amili inki afı rtl ndir n amil kimi h miyy t k sb ed bilir. H r bir seçki arasında olan müdd t (burada dövl t r hb rinin seçilm si, hakimiyy t r hb rl rinin seçilm si v yerli idar etm seçkil ri v dig r seçki formaları) siyasi sistem üçün m suliyy t müdd ti hesab olunur. Bu baxımdan da seçkil r insan hüquqlarının t min olunmalarında yeni sasları meydana g tirmi olur.

Seçkil r prosesinin ardıcılı l ı xalqın zamana müvafiq olaraq irad bütövlüyünün formala masının saslarını yaratmı olur. Seçkil rin keçirilm sinin müdd t amili sas n indiki hüquqla g l c k hüquq arasında bir körpü yaradır. M s l n, h r seçki prosesi mütl q qaydada g l c k inki af üçün sasları ortaya çıxarmı olur. Seçkil r g l c k hüquqların ardıcıl qaydada n z ri saslarını meydana g tirmi olur. H r bir seçki müdd tinin mü yy n olunması g l c k hüquqların t min olunmasının saslarını meydana g tirmi olur. M s l n, seçki prosesl ri zamanı seçkiqaba l t vıqatlarda v t bli atlarda

insanların g l c k hüquqları üçün mü yy n proqramlar ir li sürülür. Bu baxımdan da seçkil r yeni hüquqların ld olunması üçün vasit l r rolunda çıxı edir.

Yeni seçkil r c miyy tin bir müdd t üçün ruh n sa lamla masına xidm t edir. H r bir müdd td n sonra keçiril n seçkil r yeni öhd lik v m suliyy tl ri meydana g tirmi olur. **Yeni öhdəlik və məsuliyyət təbii ki, yeniliklərin gəlməsinə şərait yaradır. Hər bir qüvvə özü ilə birlikdə yenilikləri gətirir. Bu baxımdan da seçkilər cəmiyyətin zaman-zaman yeniləşməsinin əsaslarını təşkil edir.** Lakin bu prinsip ad t n t kmil v inki af etmi c miyy tl r əmil oluna bil r. Öz siyasi sisteml rini seçkil r v liberal saslara tabe etdir bilm y n xalqlar üçün daima bir-birini v z ed n seçkil r bu xalqlar üçün da ıdıclılı ı v sabitsizliyi meydana g tirmi olur.

Siyasi sistemin seçkil rarası hesabat dövrl ri el insan hüquqlarının siyasi formada v daha da d rin m zmunda t min olunmasının hesabat dövrl ri kimi xarakteriz olunmalıdır. nсан hüquqlarının t min olunmasının sas m rh l l ri h mçinin seçkil r dövrü olan m rh l l r d hesab olunmalıdır. Dig r m rh l l r is mü yy n dövl t proqrmalarının icrasının t min olunması il laq lidir. Ardıcıl olaraq icrası t min olunan proqramlar insan hüquqlarının artan dinamika il inki afının saslarnı meydana g tirmi olur.

Hüquqi dövlət və seçki amili

Hüquqi dövl t ideyası daim insan hüquq v azadlıqları il sıx kild ba lı olmu dur. Bu ideya bird n-bir inki af etm mi dir. Bunun üçün z ruri rait olmu , sosial amill r meydana g lmi dir.¹

¹ Əsgərov Z.A. Konstitusiyə hüququ. Dərslik. Bakı; Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2006, 698 səh, s.87.

Ümumxalq seçkil ri hüquqi dövl tin yaranmasını saslarnı ortaya çıxarır. Çünki bu üsulla qanunvericiliyi t min ed n dövl tin siyasi sisteml rinin saslari formala a bilir. Seçkil r yolu il dövl t hakimiyy ti öz qollarının formala masının saslarnı t min edir. Az rbycan Konstitusiyasının 54-cü madd si norma olaraq ölk v t nda larının c miyy tin v dövl tin siyasi h yatında mane siz i tirak etm k hüququnu t min edir. Konstitusiyanın 56-cı madd sin sas n, v t nda ların dövl t orqanlarına seçm k v seçilm k, habel referendumda i tirak etm k hüququ vardır.

M lumdur ki, hüquqi dövl t (v t nda c miyy tin saslanan dövl t) qanunlara (rasional normalara) tabe olan dövl tdir. Hüquqi dövl t hüquq normaları sasında öz f aliyy tini maksimum d r c d resurslardan istifad etm kl , t min ed n dövl tdir. Hüquqi dövl t inki af etmi v insanların hüquq v azadlıqlarını yüks k s viyy d t min etm yi bacaran dövl tdir. Hüquqi dövl tin t kkül tapması üçün mütl q qaydada sivil c miyy tin b r q rar olması labüddür. C miyy tin hüquq normalarına yüks k s viyy d **(burada tam son hədd yoxdur, ona görə də ideal dövlət əslində hər zaman üçün istənilən gələcək real dövlətin obrazını yaradır)** m l etm sinin saslari il hüquqi dövl t formala ır. Hüquqi dövl tin formala masında h m d resursların dal tli qaydada paylanması prinsipi mühüm rol oynayır. Hüquqi dövl tin formala masında h m d h r k sin qay ısını n z r alan, h r k si diqq td saxlayan v h r k sin maraqlarını ümummaraqlar t rkibind n z r alan hüquq sistemi d mühüm rol oynayır.

Seçki insanların hüquqa m l etm l rinin saslarnı yaradır v hüquqi dövl tin saslarnı formala dırmı olur. Burada h m seçki hüquqları t min olunur, h m d seçki hüquqları dig r hüquqlar üçün raiti t min edir. (Qeyd: Az rbycanda v t nda ların **seçki hüququ**-Az rbycan Respublikasının Milli M clisinin deputatlarını, Az rbycan Respublikasının prezidentini, b l diyy l r üzvl ri seçm k v h min orqanlara,

Azərbaycan Respublikasının prezidenti və zifəsinin seçilmə hüququ, o cümlədən namizədlərin irəliləməsi, seçkiqabala (referendumqabala) təvəqatda, seçki (referendum) komissiyalarının iştirakı, seçkilərin (referendumun) keçirilməsinin müəahidəsinə daxil olmaqla), svermə, digər seçki (referendum) hərəkətlərinin həyata keçirilməsinə iştirak etmə hüququ kimi təsbit olunubdur.¹). Seçki yolu ilə hakimiyyətin səlahiyyətli meydanə gəlmə olur. Belə bir nəzəri prinsip qəbul olunur ki, cəmiyyət onu idarə etmək üçün dövlət hakimiyyəti verir.² Məhz bu hakimiyyətin səlahiyyətinin verilməsinə üçün seçki üsullarından (burada həmədə svermə) geniş istifadə olunur. O da məlumdur ki, seçki özü də hüquq normaları vasitəsilə həyata keçirilən bir proses rolunu oynayır. Seçki proseslərində hüquq normalarının qəbulu, icrası və mühafizəsinə böyük həmiyyət kəsb edir. (**Qeyd:** cəmiyyət xsiyyətli rarası münasibətlərin və xsiyyətli özünün məmuru kimi qəbul olunur.³ Dövlət xsiyyət onun hüquqi statusunu müəyyənləşdirir.⁴ Cəmiyyət dövlət səlahiyyət verəndə dövlət artıq cəmiyyət - xslər - xslər toplusuna təsir göstərir. Dövlət öz hüququnu xsin hüququnun üzərinə qaldırır. Bu üsulla təsir imkanları qazanır. Bu prizmadan irəliləmələr **etatizm** (dövlətin maraqlarının xsiyyətin maraqlarından üstün olması baxışları) meydana gəlir. Lakin bunu formal hesab etmək olar. Əslində dövlətin mahiyyəti elvətəndələrin hüquqlarını təmin etmək üçündür. Dövlət bir münasibət formasıdır. Ona görə də münasibət subyektinin özündən yuxarıda dayanma bilməz. Onun

¹ Azərbaycan Respublikası Seçki Məcəlləsi. Bakı-Qanun-2003, 256 səh., s.11.

² Ə.H. Rzayev. Dövlət qulluğunun hüquqi əsasları. Bakı, "Elm", 2011, 480 səh., s. 32.

³ Əsgərov Z.A. Konstitusiyə hüququ. Dərslik. Bakı; Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2006, 698 səh., s. 113.

⁴ Həmin kitab.

böyüklüyü, aliliyi və yuxarılıq slind t n zimetm funksiyasının məcburiliyində meydana gəlir və bu da formaları daha çox üzər çıxarır. Təbii ki, formada məzmun da olur ki, rəliqda dövlət hakimiyyəti və təndə a təsir etmə imkanları qazanır).

Ümumiyyətlə, dövlət özü hüquq normasına tabe olan insan toplumundan və bu toplumun əsasını təşkil edən cəmiyyətdən ibarətdir. Dövlət cəmiyyətin idarə olunması üçün sosial bir qurum rolunu oynayır. Dövlətin cəmiyyət üzərində nüfuzu dövlət hakimiyyətinin seçki yolu ilə təmsil olunan və təndələrin fəaliyyətində meydana gəlir. Seçki burada hakimiyyətin formalaşmasında cəmiyyətin aktiv rolunun əsaslarını və istiqamətini müəyyənləndirən vasitələr kimi böyük önəm malik olur. **Hüquqi dövlət** konstitusiyası və digər qanunvericilik aktları olan və bu aktların real əsaslarını formalaşdıran bir dövlətdir. Hüquqi dövlətdə “hər kəs normaya tabedir” (normanın aliliyi) prinsipi əsas götürülür. Buradan da belə nəticə hasil olunur ki, hüquqi dövlət slind demokratik məzmunlu dövlətdir. Hüquqi dövlət qanunvericilik dövləti olması aksioma kimi qəbul olunur.¹ Burada hüquqi dövlətin məzmunu demokratiyanın səviyyəsi ilə müəyyənləndirilir, eləcə də demokratiyanın səviyyəsi (xalqın hakimiyyətdə təmsil olunma səviyyəsi) hüquqi dövlətin məzmununu meydana gətirir. Hüquqi dövlətin yaranması üçün demokratiyanın və demokratik proseslərin tərkibi olan insanların əsas hüquq və azadlıqlarının təmin olunması əsas əməl və prinsip çevrilir. **Demokratiya əslində hüquqi dövlətin özünü yaradır.** Hüquqi dövlət ideyası da mütləq olmaqla bərabər, nisbi əsaslara malikdir. Belə ki, cəmiyyətdə hüquq normalarının icrası mütləq qaydada və nə yüksək səviyyədə (burada insanların kollektiv və fərdi əsaslarla maraqlarına tam cavab

¹ Ə.H. Rzayev. Dövlət qulluğunun hüquqi əsasları. Bakı, “Elm”, 2011, 480 səh., s. 68.

ver c k s viyy d) qeyri-mümkün hala çevrilir. Yüks k s viyy d hüquq normasının icrası üçün n z ri-ideal baxı ların çoxlu u mühüm rt rolunu oynayır. Lakin reallı ın prizmaları is bunun bir q d r ksini göst rir. Bu baxımdan da yüks k s viyy li ideal dövl tin yaranması v t kkül tapması absurd bir m s l kimi qalmaqdadır. Bu, daima g l c yin i i kimi problem olaraq ortaya çıxır.

Dövl tl r yalnız bir-biril rind n inki af f rql rin gör ayrılırlar v d r c l nirl r. deallı ın meydana g lm si (t kkül tapması) üçün c miyy td ks r f rdl rin dü ünc l rinin v m ll rinin bütöv müc rr d bir panel sasında yüks lm si mühüm prinsip çevrilir. Hüquqi dövl t v yüks k c miyy t ideal dü ünc nin obyektin çevrilir v heç bir zaman mütl q yuxarıya çatmaq mümkün olmur. nsan maraqları (f rdi v toplu qaydada) m hz hüquqi dövl tin n yüks k formasının ld edilm sin imkan ver bilmir. deal saslı hüquqi dövl t öz yerini real **məzmunlu kompromis əsaslı cəmiyyətə** vermi olur. O c miyy td ki, ks riyy tin maraqları n z r alınır v t min olunur, o c miyy ti dig rl ri il müqayis d daha enerjili hesab etm k olar. Bu anda real-ideal dövl tin formala ması prosesl ri h yata keçirilir. Seçki is rti saslarla mü yy n s viyy li hüquqi dövl tin formala masını mü yy n edir. Hüquqi dövl tin formala ması v onun yüks l n m rh l si is c miyy tin potensialının yüks k kütl sind n asılı olur. Bu kütl ni h m dü ünc , h m d üz rind maddi t sirl rin oldu u material al m meydana g tirmi olur.

Seçki prosesləri və inkişafın əsasları

C miyy tin v dövl tin inki afı mübariz d n v h r k tl rd n, bu baxımdan h r k tl rin motivl rind n (h rk tl rin ba verm s b bl rind n) asılıdır. Çünki mübariz

zamani ks r elementl r (burada subyektl r) h r k

v müyy n istiqam tli r üzr axan-dig r materiyalara, maddi al m do ru axan, hiss cikl rin c midir. Bu baxımdan enerji seldir, axındır, h m yüngül d r c d -az enerji olarsa, h m d a ır d r c d (çox enerji olarsa) hiss edil n (sürtünm d n hissiyyat yaranır) v bir çox hallarda gözl görün n hiss cikl r birl m sinin materiyalara do ru sür tli axındır. Enerjini ona gör hiss edirik ki, b d nimiz toxunur, gözl gör bilirik ki, göz obyektimiz daxil olur. Hiss l rin qüvv l ri d h r k tl ri meydana g tirir. Burada rtl ndirici qüvv l rin v davamediciliyi t min ed n qüvv l rin mütl q v nisbi ba lıqları v sonluqları meydana g lmi olur. rtl ndirici qüvv elementin h r k tin ba lan ı c ver ndir, davamedici qüvv is h r k tin davamını t min ed ndir. H r bir davamedici qüvv rtl ndirici sasları özünd birl dir ndir. Y ni, qüvv l r trayektoriyasında mövcud olan qüvv l r h m rtl ndirici (ba layıcı), h m d davamedici (o da ba layıcı) saslara malik olur. Dem li, h r k tin ba lan ı c v sonunu mikrom kanda müyy n etm k çox ç tindir. Burada ba lan ı cın özünd bel sonu görm k olar. Sonda da ba lan ı cı görm k olar. (T bii ki, böyüdücülük sasında). Bunu üçün h min m kana böyük h cmd böyüdücü vasit t l b olunur. Y ni, insanlar mexaniki qaydada n kiçik ba lan ı c v sonu gör bilmirl r. Bu da sür td n asıldır. Sür t elementin müyy n trayektoriya üzr m kan d yi m sinin özüdür. Sür t enerjini yaradır. Sür t çox olanda (m sl n, kül yin sür ti) trayektoriyada h r k t ed n (toplanan, y ni öz m kanlarını d yi n) hiss cikl rin sayı da çox olur. Hiss cikl rin (h r k td olan) sayının çoxlu u kütl ni m l g tirir. **Kütlə** müyy n ölçülü m kanda mövcud olan, c ml n hiss cikl r toplusudur, hiss cikl rin ç kisidir. Ç kini d el hiss cikl rin özl ri yaradır. Hiss cikl rin yı ımı müyy n hiss cikl ri meydana g tirir v ç ki m l g lir. Ç kinin dig r ç ki il ekvivalentliyi müyy n olunur.

g r biz h r k t l r trayektoriyasında h r bir d yi n m qamı n kiçik zamanla ölç bils k, onda mü ahid ed bil rik ki, slind ba lan ı c v son t biı halda (heç n siz-böyüdücüsüz baxark n) göz görünm z (ya da az d r c d göz çarpan) d yi iklikd n ibar tdir. Bu baxımdan da h dd n artıq sür t mexaniki vasit ni da ıda bil r. Çünki enerji axını yarada bil r ki, bu da vasit ni yandıra bil r.

(Qeyd: **mexanikaya- hərəkət haqqında təbiət qanunlarına-** sas n qeyd ed bil rik ki, hiss cikli rin çox sür tli yerd yi m si **başlanğıc** v **sonu** tamamil göz görünm z ed bil r. O da m lumdur ki, hiss cikli r t tbiq olunan qüvv artdıqca yerd yi m bir o q d r tez olur. Yerd yi m zamanı (vaxtı, müdd ti) qısılır. Yerd yi m nin sür ti zamanı meydana g tirir. Dem li, zaman slind hiss cikli rin yerd yi m sinin tezliyini göst r n bir kriteriyadır. H r k tin zamana nisb ti cism t sir ed n qüvv d n asılı olur. O da m lumdur ki, h dd n artıq sür t sürtünm qüvv sinin mövcudlu una gör (t sir ed n ks element gör) h r k t ed n strukturu da ıda bilir. H r k t ed n struktur ba qa strukturun iç risin daxil olur v strukturların qar ıla ması ba verir. Qar ıla an strukturlardan biri v ya da h r ikisi öz qurulu unu, h tta t rkibini d d yi ir. T rkib d yi m si qar ıla an strukturların (elementl rin) b rk v yum aq xass li olmasından üz r çıxır. Sürtünm qüvv sinin çoxlu u-m s l n, havada uçan h r hansı bir cismin sür tli h r k ti, h min cism t tbiq olunan sürtünm ni artırır. Sürtünm is bir cismin, yanın dig r bir elementl r müst visin daxil olması v h min müst vinin-strukturun element birl m si qurulu unu da ıtması dem kdir. M s l n, t yyar havada uçark n b rk (sıx birl mi) element birl m si –uçan d mir metal havanı- yum aq (seyr k) element birl m sinin strukturunu da ıda da ıda özün yol açır. Bu zaman b rk metalın açdı ı yolun k narı il da ılmı strukturların (m kanından çıxımı

elementl rin) mü yy n x tl r boyu yarılması prosesl ri ba verir. Bu zaman yüngül elementl rin b rk cisim boyu axını yaranır. st nil n bir vasit ni havada yell d rk n, ya da suda h r k t etdir rk n bunun ahidi olmaq olur. Yüngül elementl rin b rk cism trafında (onunla sıx s rh dd) sıxla aması meydana g lir. B rk cisim trafında yum aq elementl r sıxla ır v sıx dal alar meydana g lir. Sürtünm v onun n tic etibaril alova çevrilm si b rk v yum aq xass li elementl rin sür tli qar ıla masından, b rkin yum aq hiss y daxil olmasından yaranır. Bu baxımdan da materiyaya ks t sir d gücl nir v t yyar y havanın t siri (b rkl mi hiss si) güclü olur. Sürtünm artır. ki qüvv nin qar ıla ması ba verir. Qüvv l r qar ıla anda v qar ı anda sürtünm v da ıdıclıq da artır. Sürtünm nin çoxalması v h dd n artıq çoxlaması yan ına g tirib çıxara bilir. Buradan da bel bir n tic hasil olur ki, çox sür t yandırıcıdır, alov m l g tir ndir (b rk materiyanın yum aq materiyaya h dd n artıq çox sür tl daxil olması yandırıcıdır, b rk materiyanın özünü yandıraraq da itmasıdır). H dd n artıq çox sür t elementl rin forma v m zmununu d yi ndir-yan ın yolu il -,bu d yi m h r iki qar ıla an materiyada ola bil r. Bu, artıq xass d n asılıdır. T rkib hiss cikli rinin, t rkib elementl rinin h dd n artıq sür tl nm si v yerd yi m si h min elementl rin strukturunu-formasını v m zmununu d yi m k imkanına malikdir. Enerji axını elementl rin h dd n artıq sür tli yerd yi m sidir. H dd n artıq sür tli yerd yi m is alovlanmadır. M s l n, kül yin çox gücü b rk materiyaya d y rs h min materiya alovlanıla bil r. **Alov çox sürtünmənin nəticəsi olan bir təzahürdür.** Alov strukturun sür tl d yi m sind n yaranan bir d yi iklikdir v m zmuna çevrilm dir. M lumdur ki, forma öz mahiyy tini d yi dikd m zmun da d yi ir. M zmunun d yi m si vv lki formada v m zmunda olan elementin k nar qüvv say sind çox güclü kild foprmasını d yi m sidir. Bu baxımdan da

bel q bul etm k olar ki, m zmun d yi m si h dd n artıq güclü kild forma d yi m sidir. Forma d yi m sind enerji mühüm rol oynayır. Enerji mü yy n formalı matüriyaya t tbiq olunanda m zmun d yi ir. M zmun d yi m si is elementl rin xass v qurulu unu d yi m sidir. Bir m rk zd topla an elementl r strukturuna dig r elementl r strukturu yüks k t siredici saslarla daxil olarasa, bu zaman m zmun d yi ir. M zmunun d yi m si daha çox yum aq v b rk xass li elementl rin qar ıla masından meydana g lir. H dd n artıq kül kli bir havada çox sür tli mexanikanın mövcudlu u (müxaniki vasit nin kül yin istiqam tin qar ı h r k ti) mexanika vasit sinin alovlanmasına g tirib çıxara bil r.

Burada zəif tərəf kimi bərkləşmiş materiya çıxış edər.

Çünkü b rk materiya öz ölçüsün gör yum aq elementl r müs tvisind n çox kiçikdir. Tarazlıq pozular. N tic etibaril bu q na t g lm k olar ki, yum aq elementl rin h dd n artq sıxılı mı yaratmaq (havanı, suyu sıxmaq) kimy vi d yi m l r g tirib çıxara bil r, enerji yaranar. Kimy vi prosesin özü el enerjidir. Kimy vi proses ba a çatan zaman enerji d tük nir. Dem li, h r k t olmayan yerd enreji d ola bilm z. Daha bir n tic ondan ibar tdir ki, b rk cisim öz ölçüsün gör yum aq cisiml r iç risin daxil olarsa, sür tli h r k t ed rs , h min anda qızma yaranar –b rk cismin özünd , -b rk cisim öz formasını d yi r. Kiçik ölçülü cisiml rin-b rk materiyanın havada –az sıxla mı m kanda sür tli h r k ti h min materiyanı daha tez m hv ed r. Su is havaya nisb t n bir q d r sıx cisiml rd n ibar rdir. Onda bel çıxır ki, sudakı sür t (havadakı eyni t rkibli b rk cismin suda sür ti) suda olan h min cismi daha tez alovlandıra v ya ld olunan enerji sah sind rid bil r. g r konkret m kan olarsa. Sıxılma burada havaya nisb t n çoxdur. Suda olan cismin sürtünm si havaya nisb t n daha çoxdur. Soyuq suda (m s l n, d nizl rd , okeanlarda) is sürtünm az ola bil r, y ni qızımı materiya öz

enerjisini soyuq suya paylaya bilir. Bel bir n tic d n çıxı
 etm k olar ki, iki b rk cismin bir-birin sür tli toqqu ması
 alovdur. **Məsələn, kosmik fəzada iki bərk materiyanın bir-
 birilə sürətli (bu ağlabatan sürət deyil) toqquşması son
 nəticə etibarilə alovdur, partlayışdır.** Yüngül toqqu ma, bir
 az toqqu ma is forma d yi m dir. Dem li, qüvv nin bir cism
 -materiyaya t tbiqi h m formanı, h m d m zmunu d yi
 bilir. M zmunun d yi m si üçün-m s l n, b rk cisiml rd ,
 enerji lazımdır. Bu enerji hazır enerji m nb yind n ola bil r,
 h m d b rk cisiml rin toqqu durulmasından yarana bil r.
 Bütün bunlar çevrilm l r adlanır. N tic etibaril bel hesab
 etm k olar ki, materiyada mövcud olan h r ey forma v
 m zmun d yi ikliyın malikdir. Gün d n planetl rin
 yaranması ehtimalı da bununla laq li ola bil r. Planetl rin
 Gün in t rkibi –b rkl mi t rkibi olması haqqında fikirl r d
 h qiq t uy undur.

Cəmiyyət ümuimilikd bir qurum olaraq mü yy n
 prosesl ri (h r k tl ri) özünd c ml dir n t sisatdır.
 C miyy t bir müst vi olaraq öz daxilind çoxlu sayda v
 müxt lif t rkibd r ngar ng prosesl ri meydana g tirir.
 Prosesl rin r ngar ngliyi sas etibaril maraqların (t l bat v
 ehtiyaclardan meydana g l n) müxt lifliyind n v ksliyind n
 meydana g lir. Maraqların müxt lifliyi onu da ıyan ünsürl rin
 (subyektl rin-t r fl rin) ehtiyac v t l batlarından, el c d bu
 ehtiyac v t l batları t min etm k üçün mövcud olan raitin –
 imkanların (bura- m kan, zaman, z ruri elementl rin
 mövcudlu u v ondan istifad imkanlarının mövcudlu u, y ni
 yeti mi rait, el c d yeni resursları ld etm k üçün
 imkanların mövcudlu u v s. aid edilm lidir) meydana
 g lm sind n ortaya çıxır.

M lumdur ki, h r bir proses öz t rkibi etibaril
əksliklərdən t kil olunur. **(Qeyd: belə qəbul etmək olar ki,
 əksliklər əslində elə qüvvədən öz xassələrini dəyişən**

eyniliklərdir). Kəlmə elementlərinin hərəkətli onları ya bir-birindən uzaqlaşdırır (itələyir), ya da birləşdirir. Burada hədəf eyni olduqda, yəni, mübariz obyektini, predmetini (cisim və qeyri-cisim vasitələri) eyni olduqda hərəkətli eyni istiqamətli yönəlir. Bu zaman enerji birləşməsi meydana gəlir. Kəlmələrin (burada kəlmələr dedikdə, eyni məqsətləri nümayiş etdirən kəlmələrin zəruri tələp) eyni hədəf üzərində mübarizəsi mübarizənin mahiyyətini əks etdirir və real niyyətləri və məqsədləri üzərində çıxarır. Deməli, mübarizəsləndirmə məqsəd və məqsədli hərəkətlərini üzərində çıxarmaq vasitəsidir. Hədəf çatdırma işi müyyənləşdirilmiş müstəvidə enerji bolluğunun yaranması deməkdir. Hədəflərin, məqsədlərin və mübarizələrin birləşməsi slend, hərəkətli və hərəkətli olan elementləri rəti sonluq olaraq bir araya gətirir. Rəti sonluqda iş enerji toplumu yaranır. Mübarizə burada inkişafın əsaslarını yaradan və ziyət kimi xüsusi mahiyyət kəsb edir.

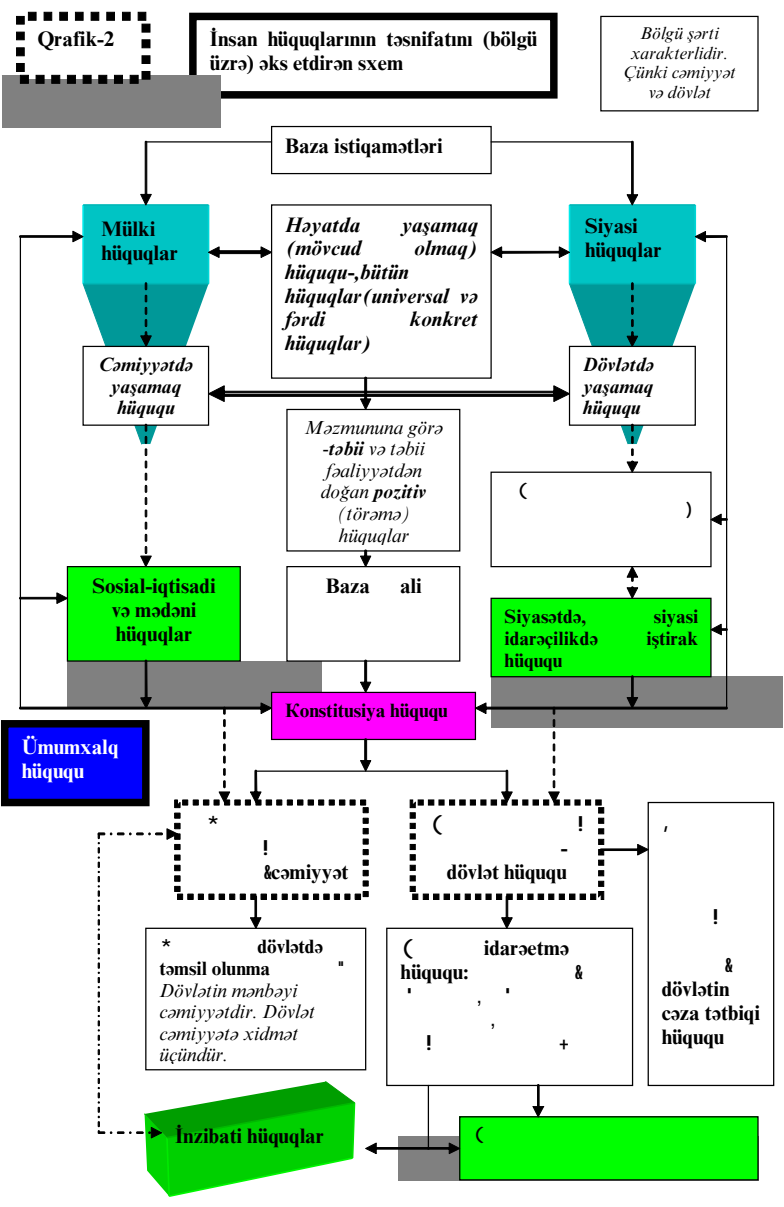
Kəlmələrin və onların mübarizəsi proseslərinin sistemlərinin sinin əsaslarını yaradır. Kəlmələrin hərəkətli, hərəkətli hərəkətsizlikdə meydana gəlir. Kəlmələrin bir-birini bəsləyir. Burada mübarizə mütləq və nisbi sonluq, eləcə də mütləq və nisbi bəsləmə icmlərində özünü göstərməli olur. Müyyənləşdirilmiş trayektoriya üzərində baş verən hadisələrdə müyyənləşdirilmiş anlar bir-birini bəsləyir.

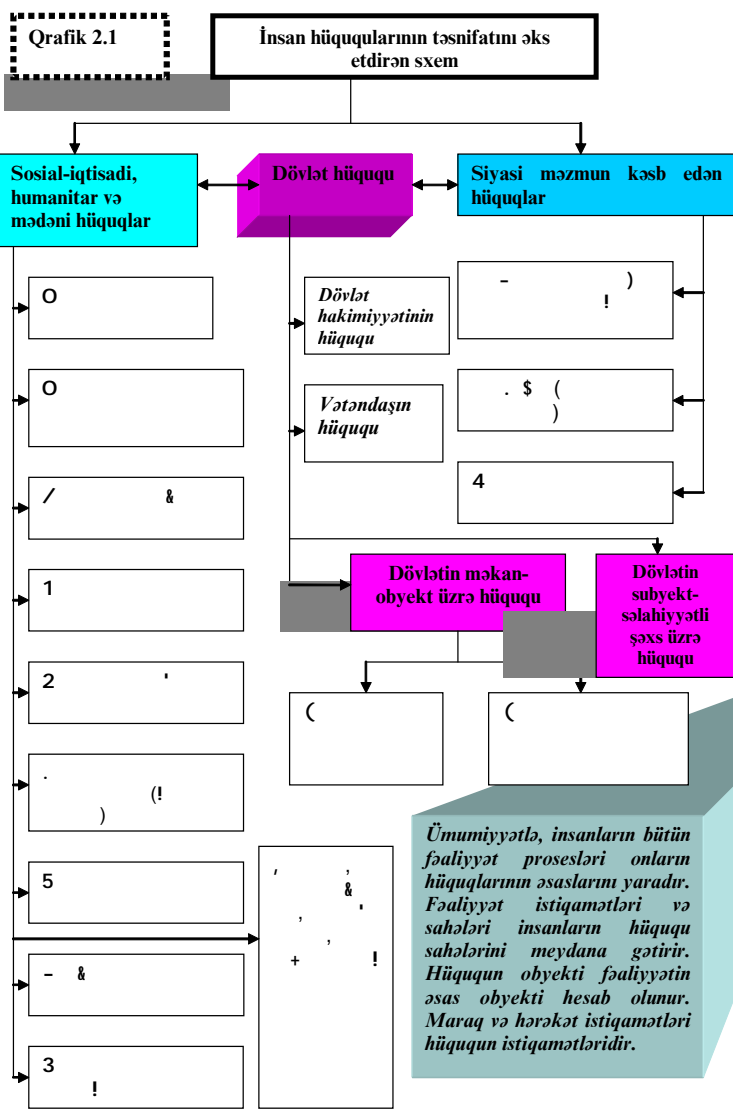
Kəlmələrin (məsbət və mənfəti özündə kəlmələrin və ziyətlər, proseslər, elementlər) inkişafını yaradır. Kəlmələrin mübarizəsi zamanı dalğıc müyyənləşdirilən və həqiqət reallaşır. Təfəkkürü aydınlaşdırır və dalğıc gerçəkləşdirir.

Seçki prosesləri özündə kəlmələrin kəlmələridir. Bu təbiidir ki, seçki prosesinin kəlmə ümumilikdə seçki proseslərinin olmamasıdır. Lakin buna görə seçkini təkil etməyə məhz düzgün deyil. Kəlmələrin, məhz prosesin daxilində axtarmaq daha məqsəduşundur. Hərəkətli daxilində olan kəlmələrin məhz inkişafın əsasını meydana gətirir. Yəni, mübarizə d

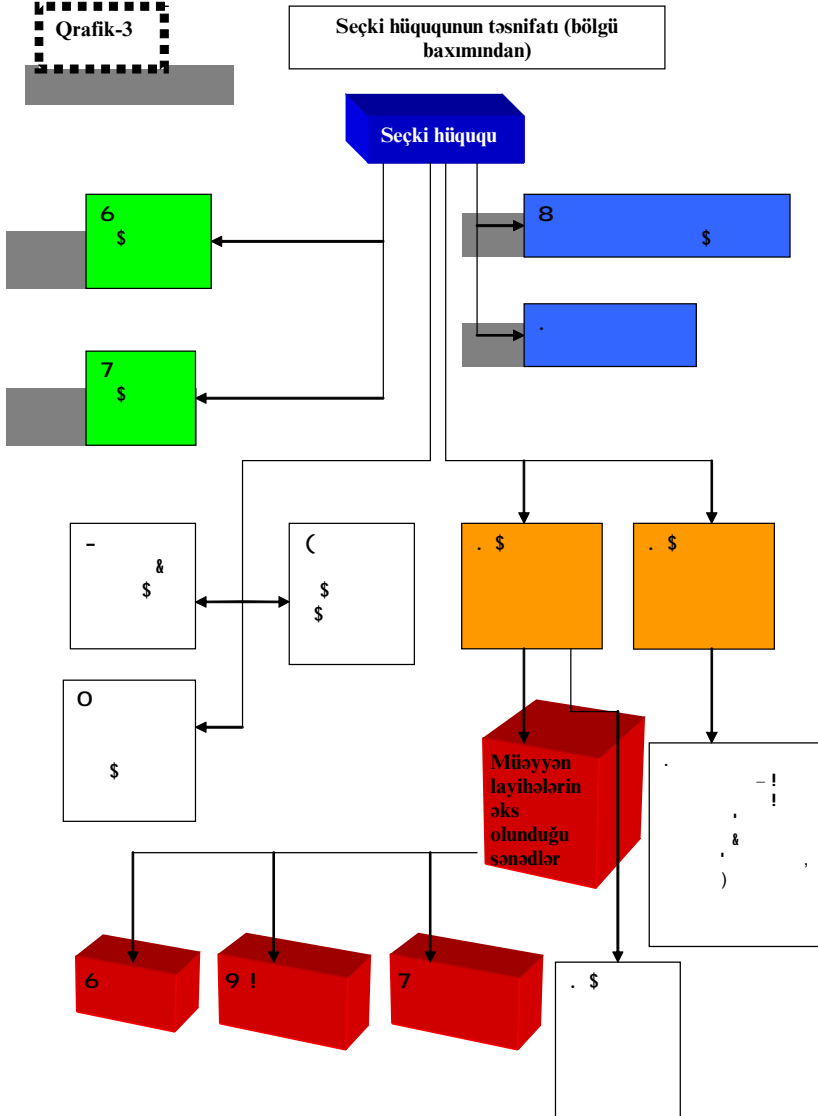
Qrafiklər bölməsi

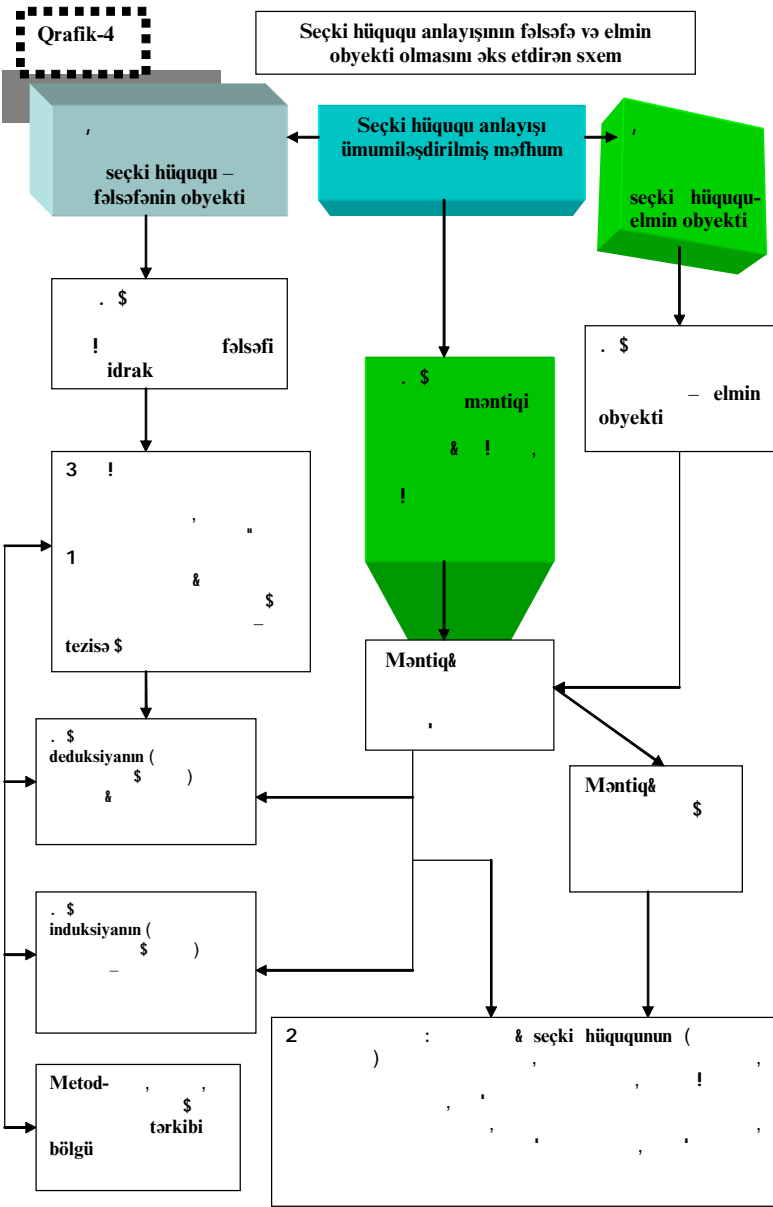
Hüquqların (subyektlərin hüquqları) iyerarxik təsnifatını
əks etdirən sxem-hüquqların ümumiləşdirilməsi

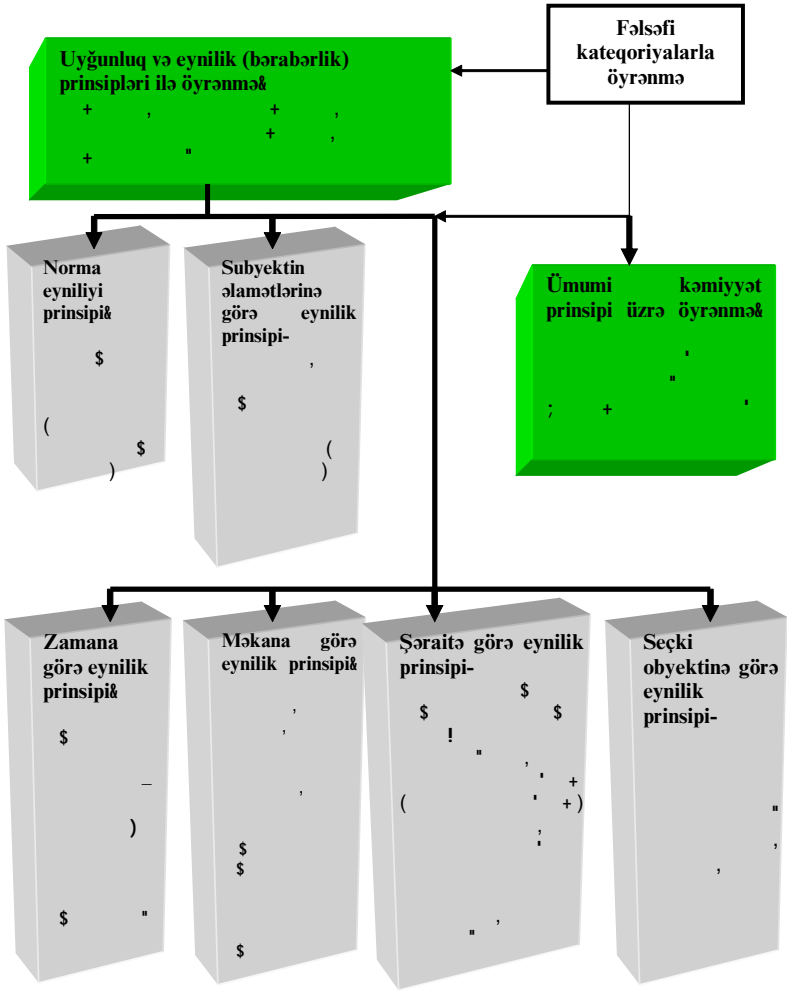
Qrafik-3

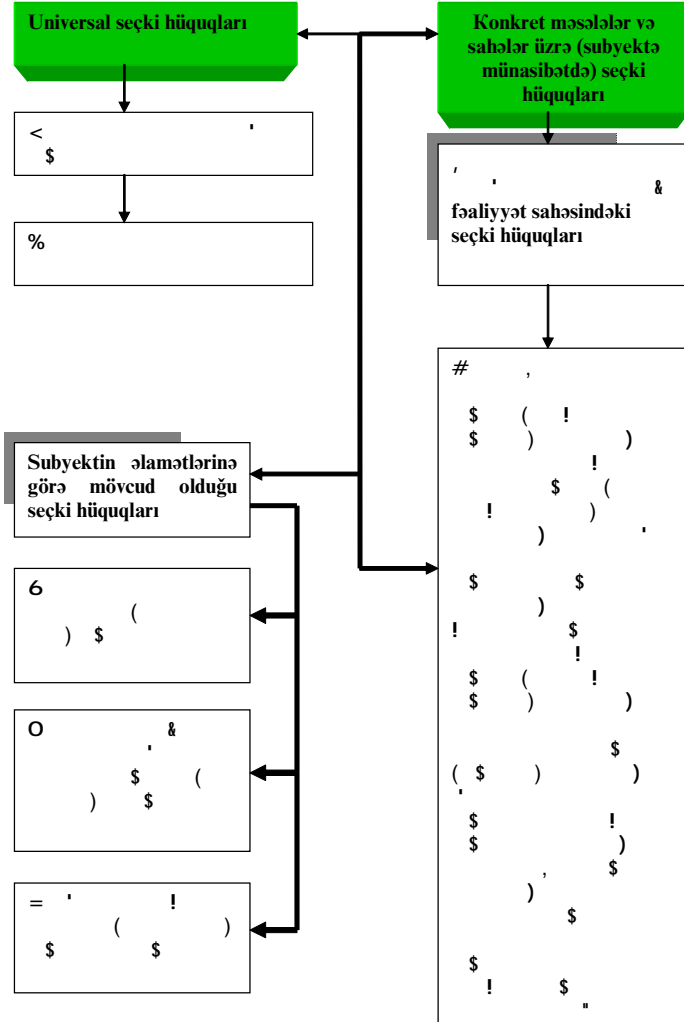
Qrafik-4.1

Seçki hüququ məfhumunun elmin obyektı olmasını əks etdirən sxem

Qrafik-5

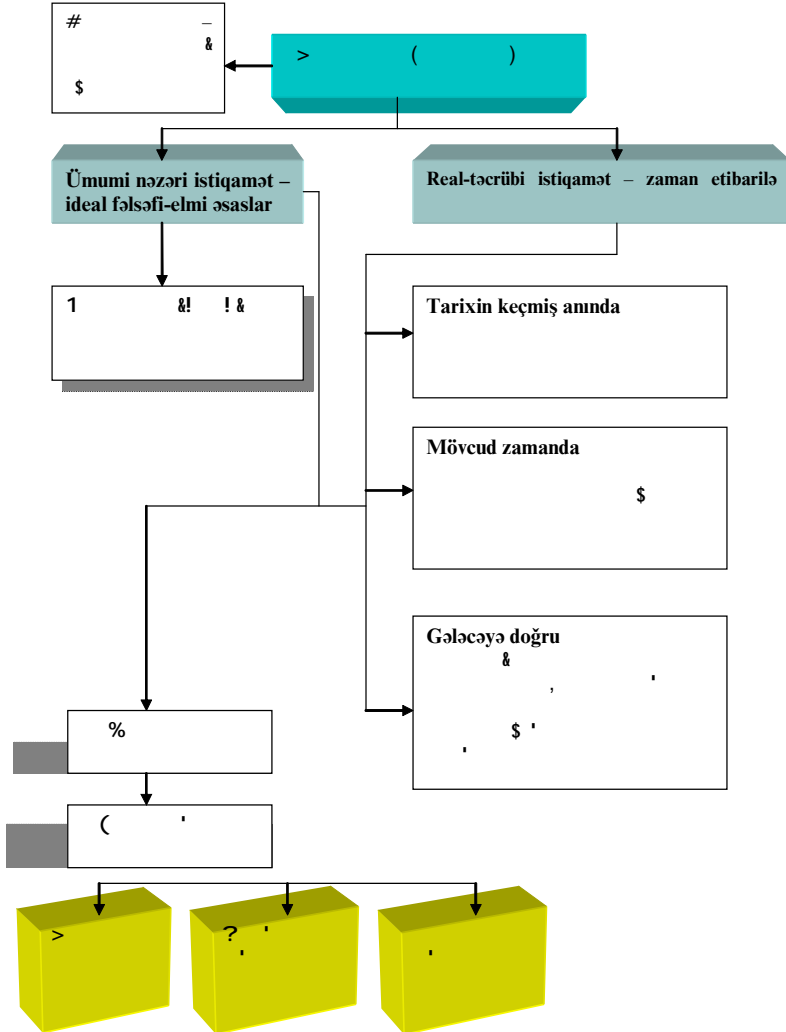
Seçki hüquqlarının ümumi təsnifatını əks etdirən sxem

Seçki - dövlətlə cəmiyyəti bağlayan vasitə kimi

Qrafik-8

İnsan hüquqlarının öyrənilməsi istiqamətlərini əks etdirən sxem

NƏTİCƏ:

İnsan hüquqlarının bölgü ünsürü olan siyasi hüquqlar içrisində rəclənməyə keçirsə, onda qanunla tənzimlənməyə, seçki hüququ mütləq və nisbi səsrlə tənzimlənməyə yuxarı pillədə yer almıdır. Bu baxımdan da tənzimləyici hüquq hətmiyyətə malikdir. İnsan hüquqlarının təsnifatında mövcud olan komponentlərin mərkəzi tənzimləyici (siyasi proseslərin tənzimlənməsi zamanı) ünsürlərindən biridir. İnsan hüquqlarının tənzimlənməsi prosesləri həm **məlumluqdan (hüquqları yerinə yetirənin şəxsən məlum olması)**, həm də **məchululuqdan (icra edənin məlum olmaması-məsələn, faydalı vəziyyətlərin məchul qaydada meydana gəlməsi)** meydana gəlir. İnsan hüquqlarının tənzimlənməsi proseslərində **qayıdışlıq** (qayıdışlıqda hüquq və məsuliyyət bir-birini tənzimləndirir. Məsələn, kimisə görmək hüququ, kimisə görünməyə məsuliyyətini tənzimləndirir), **qarşılıq-birgəllik** (məsələn, yazmaq-yazma, görmək –görmək) və icbarilik (içki görmək, içki gördürməkdə burada da hüquq və məsuliyyət tənzimləndiriciliyi meydana gəlir) mövcuddur.

Ümumiləndirilməklə və xüsusiləndirilməklə aparmaqla, sintezdən ortaya çıxan analizlərin tənzimlənməsi belə qanunlaşdırdı ki, **seçki hüququ** insan hüquqlarının tərkibi olaraq geniş məzmunla (mənasımlı gətirənlərin tərkibi komponentlərin) və bölgü ünsürünə malikdir. Seçki hüququnun insan hüquqlarının ümumsistemində bəlləyici, tənzimləyici, istiqamətəndirici, eləcə də vasitələri yaradıcı hətmiyyəti vardır. Seçki hüququ həmçinin azad hüquqların bölgü ünsürüdür. Seçki hüququ dövlətin daimi quruluş forması kimi mövcudluğundan irəliləyərək, insanların siyasi hüquqlarının tərkibi olaraq daimi səsrlə malikdir, yəni daimi olaraq vətəndərlə məxsus olan hüquqdur, həm də realizasiya baxımından müyyən müddətdə tənzimləndirici olaraq nisbi və keçici səsrləri özündə kəsetdirir. Seçkilərdə

insanların təkil etdikləri digər proseslərin tərkibi olduqdan, bu proseslər zamanı da hüquqlar formalaşır. Seçki hüquqlarının təmin edilməsi siyasətimizdə dövlətin formalaşmasının əsaslarını təkil edir. Seçki hüquqları insanları öz cəmiyyətlərinin və dövlətlərinin sıx kəldə bəsləyir. **Dövlət hakimiyyətinin mənbəyinin xalq olması** prinsipi slində vətəndaşların seçki hüquqları ilə müyyənlənir. Xalqın siyasi hüquqları onun üzvlərinin seçki hüquqları ilə dərhal realiz olunur. Seçki hüquqları siyasi hüquqların tərkibi olaraq təkil edici funksiyə təkil edir. Seçki hüququ insanın siyasi hüquqlarının reallaşmasında əsas vasitə və istiqamət müyyənləndirən funksiyasını da daşıyır.

Analizlərdə göstərilən kimi, eləcə də tezisdə ümumi məntəqlərin yaradılmasından bəhs edilən (təfəkkür prosesi olaraq) göstərilir ki, seçki hüquqları insanların xoşbəxt həyatlarının təmin edilməsində öz dövlətlərinin bəslənməsi üçün əsas istiqamətverici və bəsləyici hüquq kimi böyük önəm malikdir. Seçki hüquqları vətəndaşların siyasi statuslarını müyyənləndirən, vətəndaşların bütövlüyünü, hüquq bəsləməliyini yaradan əsas vasitə rolunda oynayır. Dövlət hakimiyyəti ilə vətəndaşlar arasında siyasi əlaqələrin yaranmasında insanların seçki hüquqları böyük önəm təkil edir və burada bəsləyici və birləşdirici rolunu oynayır.

Seçki hüquqlarının tərkibi insanların seçki iradələrindən və seçki obyektinə münasib tələrdə (burada insanlar və insanların seçmə kəstədikləri cansız vasitələr obyekt rolunda çıxır) azadlıqlarından ibarətdir. Seçki azadlığı və iradəsi el slində insanların ümumi azadlıqları və iradələrinin bölgü tərkibi ilə bəslənir. iradənin ifadə olunması və azadlıqların ifadə olunması təsnifatında seçkilərin azad kəldə yerini yetirilməsi və azad kəldə seçkilərdə iştirak təbii ki, bir təsnifat bölgüsünün ünsürünü təşkil edir.

ELŞƏN MİSİR OĞLU NƏSİBOV

**Seçki hüququ insan hüquqlarının bölgü üsürü
(komponenti) kimi**

(Fəlsəfi-elmi aspektlərlə təhlil)

Ka ız formatı 60x84 ¹/₁₆. .ç.v. 11,75. Tiraj 100. Sifari 70.

*Kitab «Elm və Təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində çap olunmuşdur*